

EUGEN PAVEL

Arheologia textului

De același autor:

- *Palia de la Orăștie (1582–1982). Studii și cercetări de istorie a limbii și literaturii române*, București, Editura Eminescu, 1984 (coautor).
- *Biblia de la Blaj (1795)*, ediție jubiliară, coordonare filologică, Roma, Tipografia Vaticana, 2000 (Premiul „Timotei Cipariu“ al Academiei Române).
- *Carte și tipar la Bălgrad (1567–1702)*, Cluj, Editura Clusium, 2001.
- Nicolae Drăganu, *Istoria literaturii române din Transilvania de la origini până la sfârșitul secolului al XVIII-lea. Histoire de la littérature roumaine de Transylvanie des origines à la fin du XVIIIe siècle*, ediție îngrijită, prefată și note de Octavian Șchiau și Eugen Pavel, Cluj, Editura Clusium, 2003.
- Ioan Pătruț, *Studii de onomastică românească*, ediție îngrijită, postfață și indice, Cluj, Editura Clusium, 2005.
- *Tezaurul toponimic al României. Transilvania. Județul Sălaj*, București, Editura Academiei Române, 2006 (coautor și coordonator).
- *Între filologie și bibliofilie*, Cluj-Napoca, Editura „Biblioteca Apostrof”, 2007.
- Ion Budai-Deleanu, *Opere. Țiganiada. Trei viteji. Scrieri lingvistice. Scrieri istorice. Traduceri*, ediție îngrijită, cronologie, note și comentarii, glosar și repere critice de Gheorghe Chivu și Eugen Pavel, studiu introductiv de Eugen Simion, București, Academia Română, Fundația Națională pentru Știință și Artă, 2011.

EUGEN PAVEL

Arheologia textului

Casa Cărții de Știință
Cluj-Napoca, 2012

Coperta: Patricia Pușcaș

Pe copertă: Miniatură spaniolă (secolul al IX-lea)

Copyright © Eugen Pavel, 2012

Editură acreditată CNCS B

Descrierea CIP a Bibliotecii Naționale a României

PAVEL, EUGEN

**Arheologia textului / Eugen Pavel. - Cluj-Napoca : Casa Cărții
de Știință, 2012**

Index

ISBN 978-606-17-0275-6

82.09

Sumar

Argument	7
Delimitări textuale	11
<i>Evangelhia</i> la români. O perspectivă filologică	13
<i>Liturghierul</i> în cultura românească	29
Glose filologice privitoare la versiunile <i>Parimiarului</i>	49
Comentarii pe marginea traducerii <i>Vulgatei</i> din 1760–1761 ...	58
Mersul vremii și al „vremilor” în vechile calendare	69
Conexiuni iluministe: <i>Mineiul</i> în literatura română	79
Posteritatea cântecelor câmpenești din 1768.....	90
Ion Budai-Deleanu. Recitirea manuscriselor	98
Schițe de portret.....	115
Un „ideolog” junimist: A. Lambrior	117
Odissea unui bibliofil: Grigore Crețu	124
M. Gaster și literatura veche	130
Între istorie literară și filologie: Nicolae Drăganu.....	138
Contradicțiile lui Iorga	148
Un filolog nedreptățit: Al. Procopovici.....	160
Mario Roques și studiul textelor vechi românești	169
Ștefan Ciobanu și cultul izvoarelor istorice	176
Ștefan Pașca și începuturile scrisului în limba română	182
Abrevieri	197
<i>Abstract</i>	201
Indice de autori	204

Argument

Filologul aplecat asupra monumentelor culturii scrise pare să se înrudească în multe privințe cu arheologul. Epocile trecute îi captivează în egală măsură. Deslușirea începuturilor, a originii lucrurilor devine atât pentru arheologie (*archè*, în greacă, are semnificația de 'început'), cât și pentru filologie o temă obsedantă, care determină însăși rațiunea de a fi a acestor discipline. Textele vechi nu sunt niște simple relicve amorfe, îngropate de vreme, ci închid în sine argumente irefutabile ale devenirii unei literaturi, ca și ale ecloziunii limbii literare. Aceasta din urmă nu se suprapune cu limba creațiilor beletristice propriu-zise, ci are o sferă mult mai largă, integratoare, fiind, după expresia consacrată a lui Iorgu Iordan, „haina tuturor producțiilor culturale omenești”.

Filologul își propune, aidoma unui arheolog, sondarea straturilor succesive care s-au suprapus în geneza unor texte din epoca medievală sau a modernității timpurii, o explorare profundă care să-i ofere șansa de a desluși date noi despre autenticitatea sau paternitatea acestora, elemente revelatorii privind datarea sau localizarea unor scrieri mai puțin cunoscute sau controversate. Întoarcerea la realitatea textului, la manuscris sau la tipăritura originală, constituie pentru filolog o condiție obligatorie a probității demersului său hermeneutic. Pentru un ilustru cercetător al manuscriselor medievale iluminate, precum Léon M.J. Delaissé, observațiile așa-zis arheologice asupra unei scrieri nu sunt decât o fază premergătoare care trebuie să însoțească investigația filologică propriu-zisă. Desigur, critica textuală nu se limitează la nivelul descriptiv, codicologic sau paleografic, necesar, de altfel, oricărui examen riguros. Dincolo de datele bibliologice exterioare, filologul face în permanență apel la analize tipologice sau la evaluări sintetice, la studiul istorico-cultural

sau la cel lingvistic, având astfel posibilitatea disocierii și a comparării caracteristicilor definitorii ale unei scrieri vechi, ale cărei dificultăți de interpretare rămân o provocare continuă. Arheologia textului poate primi, așadar, o conotație filologică mai largă, de unde și motivația titlului acestei cărți.

Structurat în două secțiuni, *Delimitări textuale* și *Schițe de portret*, volumul de față însumează o suită de contribuții privind literatura veche românească, concepute dintr-o perspectivă filologică, în accepțiunea restrânsă a termenului.

Am consacrat, mai întâi, un spațiu adecvat cercetării unor cărți reprezentative pentru discursul religios, scrieri care, dincolo de dimensiunea lor teologică și liturgică, au avut un rol întemeietor în cultura română, prin schimbarea paradigmei lingvistice și introducerea limbii naționale în biserică. Sunt trecute în revistă principalele versiuni și ediții ale *Evangeliei* și ale *Liturghierului* transcrise sau publicate în limba română, începând din secolul al XVI-lea, modelele și izvoarele care au stat la baza traducerilor, filiația textelor și, nu în ultimul rând, modul în care aceste cărți au condus, de la mijlocul secolului al XVIII-lea, la instituirea unor norme lingvistice supradialectale în toate tipăriturile românești.

Paralelisme între pasajele semnificative pe care le-am expus, în mod constant, permit compararea convergențelor și a divergențelor existente între texte de aceeași factură, elemente capabile să susțină demonstrația. Astfel, în versiunile *Parimiarului* din secolul al XVII-lea au putut fi evidențiate nuclee ale unui limbaj teologico-filosofic care tindea să se încetățenească în limba română. Cu toată literalitatea traducerii și caracterul compozit al limbii pe care le-am surprins în versiunea *Vulgatei* din 1760–1761, textul biblic datorat lui Petru Pavel Aron se constituie într-un document unic de spiritualitate românească din veacul Luminilor. În același filon ideatic se înscriu și mulțimea de calendare ce conțin o adevărată enciclopedie portantă sau edițiile *Mineiilor* râmnicene, în ale căror prefețe apar conexiuni surprinzătoare cu scrierile iluminiștilor francezi. În fine, am urmărit posteritatea, nelipsită de inconsecvențe de editare, a unei cărți de cântece câmpenești apărute la Cluj, în 1768, care, în spatele

unei ortografii aproape imposibile, ascunde un lirism genuin.

Ultimele noastre „delimitări” textuale au ca obiect de studiu scrierile poetice ale lui I. Budai-Deleanu, pe care le-am editat nu demult. După o incursiune în istoria textului și critica edițiilor realizate până acum, am selectat și am comentat mai multe contexte cu lecțiuni amendabile, care i-au alterat uneori autenticitatea. Principala concluzie care se desprinde de aici este aceea că restituirea unei opere la dimensiunile ei reale impune o revenire permanentă la manuscris, o recitare a textului original, menită să faciliteze o interpretare a grafiei cât mai fidelă.

Cea de-a secțiune a cărții cuprinde o mică galerie de portrete ale unor „vechiști”, cum sunt îndeobște numiți cercetătorii dedicați scrisului românesc din epocile trecute. Sunt figuri mai mult sau mai puțin cunoscute, precum A. Lambrior, Grigore Crețu, M. Gaster, Nicolae Drăganu, Al. Procopovici, Mario Roques, Ștefan Ciobanu și Ștefan Pașca, dintre care unii și-au legat destinul de Muzeul Limbii Române, fondat la Cluj, în urmă cu peste nouă decenii, de către Sextil Pușcariu. Deasupra filologilor invocați tronează efigia copleșitoare a lui Nicolae Iorga, văzut aici exclusiv în ipostaza sa de istoric literar de factură enciclopedică, un erudit fascinat deopotrivă de literatura veche și de cea modernă. Am îmbrățișat ideea că profilurile schițate nu pot fi nicidecum encomiastice sau doar curriculare, ci capabile să surprindă cât mai exact atât ceea ce a rezistat din teoriile avansate de fiecare, idei care și-au găsit confirmarea în timpurile noastre, cât și ceea ce este perimat. Un gest, în fond, de a regândi o posibilă istorie critică a filologiei românești.

Delimitări textuale

***Evanghelia* la români. O perspectivă filologică**

Carte referențială a creștinismului, *Tetraevangelul*¹ cuprinde cele patru evanghelii canonice ale Noului Testament, dispuse în ordinea consacrată a evangheliștilor cărora le sunt atribuite (Matei, Marcu, Luca și Ioan), împărțite în pericope (zaceale), precedate de indicații tipiconale privind ziua și săptămâna liturgică în care urmau să fie citite în cadrul serviciului divin. Atât *Tetraevangelul*, cât și *Evangheliarul* (*Evanghelia*) pornesc de la același text biblic, adaptat însă unor funcții diferite. Inițial, cartea era folosită atât ca text de lectură, cât și ca text de slujbă, datorită adnotărilor privind începutul și sfârșitul fiecărei citiri de pe parcursul anului bisericesc. Ulterior, prin selecția și reordonarea materiei, textul a fost structurat sub forma *Evangheliarului*, care conține fragmentele biblice așezate potrivit lectionarului liturgic grecesc, începând cu pericopa la Duminica Învierii din *Evanghelia* după Ioan. Păstrată pe masa altarului, *Evanghelia* este citită de preot sau de diacon, în special la duminici și sărbători, la oficierea liturghiei și a slujbelor celor șapte Laude.

Cele dintâi *Tetraevanghele* în slavonă care ne-au parvenit, fragmentar, au fost copiate la noi încă din secolele al XIII-lea și al XIV-lea. În 1404–1405, călugărul Nicodim de la Tismana, retras în Transilvania, probabil la Sihăstria Prislopului sau, mai degrabă, în Banatul de Severin, la Vodița, transcrie pe pergament textul celor patru evanghelii, cel dintâi manuscris cu dată certă realizat în spațiul românesc, având o ferecătură cu plăci de argint aurit (păstrat în prezent

¹ Vezi studiul nostru *Textul evanghelic în cultura română (încercare de sinteză)*, în LR, LXI, 2012, nr. 1, p. 26–37.

la Muzeul Național de Artă al României)². În 1429, în scriptoriul de la Mănăstirea Neamț, Gavril Uric copiază, la comanda soției lui Alexandru cel Bun, Doamna Marina, un *Tetraevanghel* slavon, o capodoperă artistică ilustrată cu miniaturi de factură bizantină ale celor patru evangheliști, reproduse cu fidelitate de o întreagă pleiadă de copişti care i-a urmat. În paralel cu textul slavon, pe o coloană mai îngustă, se află textul grecesc, scris la o dată mai târzie (manuscrisul se află la Bodleian Library a Universității din Oxford). Același talentat monah nemțean va mai executa, din porunca pârcălabului de origine ardeleană Lațcu Căndea, în 1436, un alt *Tetraevanghel* (păstrat la Muzeul Național de Artă al României), reușind să creeze o adevărată școală de caligrafi miniaturiști și să ofere modele nu numai pentru scrierea și ilustrația medievală, ci și pentru pictura murală bisericească din perioada următoare³. Tradiția caligrafică va fi continuată cu noi lucrări executate în epoca lui Ștefan cel Mare la mănăstirile de la Neamț și Putna, majoritatea fiind scrise pe pergament, împodobite cu o iconografie și o ornamentație bogate, cu miniaturi pe o pagină întreagă, inițiale ornate și frontispicii cu motivul cercurilor înălțuite și îmbinate, decorate în aur și chinovar, fiind ferecate în argint sau argint aurit, uneori bătut cu pietre prețioase.

Este notabil faptul că operele create în aceste centre de copişti și miniaturiști au condus la impunerea unui autentic stil moldovenesc, care va influența sub aspect grafic și stilistic manuscrisele provenite din lumea ortodoxă, cu precădere cele rusești, începând din a doua jumătate a secolului al XV-lea. O statistică ne arată că dintre cele 63 de manuscrise religioase care datează din timpul voievodului moldovean 21 sunt

² Ion-Radu Mircea, *Cel mai vechi manuscris miniat din Țara Românească: Tetraevanghelul popii Nicodim (1404–1405)*, în RS, XIII, 1966, p. 203–221.

³ Vezi Sorin Ulea, *Gavril Uric. Studii paleografice*, în „Studii și cercetări de istoria artei”, seria artă plastică, 28, 1981, p. 35–62.

Tetraevanghele⁴. Printre acestea se numără manuscrisul copiat de ieromonahul Nicodim, în 1473, în care apare pe fila 266^v portretul miniat al domnitorului, acesta dăruindu-l Mănăstirii de la Humor (manuscris aflat în prezent la Muzeul Național de Istorie a României), apoi cele caligrafiate de monahul Paladie, în 1488–1489, și de Pahomie monahul, în 1490, destinat Mănăstirii Voroneț (ultimul ajuns la Muzeul Istoric din Moscova). La cererea logofătului Mihui și a fraților săi, aflați în pribegie, diacul Trif scria, în 1477, un *Tetraevanghel* la Lwów. În 1488, era scris la Mănăstirea Prislop din Țara Hațegului, pentru Episcopia Feleacului de lângă Cluj, din îndemnul arhiepiscopului Daniil, un *Tetraevanghel* slavon care va fi legat cu o ferecătură de argint, dăruită în 1498 de Isac, vistiernicul lui Ștefan cel Mare. Alte manuscrise sunt executate de harnicul caligraf și miniaturist Teodor Mărieșescul de la Mănăstirea Neamț, în 1491, pentru Biserica „Adormirea Maicii Domnului” din Bacău, în 1492, pentru Mănăstirea Zografu (ambele aflate în Muzeul Istoric din Moscova), în 1493, pentru biserica din Cetatea Hotinului (păstrat actualmente la Die Bayerische Staatsbibliothek din München), și în 1498, pentru Mănăstirea Moldovița (existent în Muzeul Istoric din Moscova). Diacul Toader termină de

⁴ O primă retrospectivă a acestora, cvasiexhaustivă, a realizat Emil Turdeanu în studiul *Manuscrise slave din timpul lui Ștefan cel Mare*, București, 1943 (extras din CEL, V), p. 101–240; idem, *Oameni și cărți de altădată*, vol. I, ediție îngrijită de Ștefan S. Gorovei și Maria Magdalena Székely, București, Editura Enciclopedică, 1997, p. 25–167, 286–322; a se vedea și M. Berza, *Miniaturi și manuscrise*, în *Repertoriul monumentelor și obiectelor de artă din timpul lui Ștefan cel Mare*, București, Editura Academiei, 1958, p. 361–371; idem, *Trei tetraevanghele ale lui Teodor Mărieșescul în Muzeul Istoric de la Moscova*, în *Cultura moldovenească în timpul lui Ștefan cel Mare*, București, Editura Academiei, 1964, p. 589–639; Constantin Rezachevici, *Un Tetraevanghel necunoscut aparținând familiei dinspre mamă a lui Ștefan cel Mare*, în SMIM, VIII, 1975, p. 163–182; Scarlat Porcescu, *Tetraevanghelul de la Humor (1473) cu portretul lui Ștefan cel Mare*, în MMS, LVII, 1981, nr. 7–9, p. 498–529; Al. Mareș, *Considerații pe marginea a două valoroase tetraevanghele slavone*, în SMIM, XXI, 2003, p. 209–221.

scris, în 1493, în cetatea Sucevei, un *Tetraevanghel* din porunca Mariei Voichița, cea de-a treia soție a domnitorului moldovean, care îl va dăruia Mănăstirii de la Pătrăuți (manuscris păstrat la Morgan Library & Museum din New York). Ștefan cel Mare va mai înzestra și Biserica „Adormirea Maicii Domnului” din Borzești, de pe Trotuș, în 1495, cu un *Tetraevanghel* scris cu un an mai devreme, apoi Mănăstirea Zografu de la Muntele Athos, cu un manuscris copiat și decorat de Filip monahul, în 1502 (exemplar conservat la Österreichische Nationalbibliothek din Viena), iar unul scris de ieromonahul Spiridon de la Mănăstirea Putna, tot în 1502, va fi dăruit Bisericii „Sf. Ioan Botezătorul” din Piatra Neamț. Un alt *Tetraevanghel* de la Mănăstirea Putna este comandat de domnitor, în 1504, cu câteva luni înainte de moartea sa, lucrarea fiind continuată apoi, sub patronajul fiului său, Bogdan al III-lea, și ferecată în 1507.

Modelul manuscriselor moldovenești este adoptat – e drept, izolat – și în Muntenia, unde popa Dobromir scrie în 1471 un *Tetraevanghel* slavon, la comanda clucerului Furcă (exemplar păstrat în Biblioteca Publică de Stat din Sankt-Petersburg). Tradiția manuscrisă se va prelungi și în secolele următoare, concurată însă tot mai mult de ecloziunea cărții tipărite.

Cel dintâi tipograf atestat pe teritoriul românesc, ieromonahul Macarie, va imprima un *Tetraevanghel* slavon, apărut în 25 iunie 1512, după ce scosese la lumină un *Liturghier*, în 1508, și un *Octoih*, în 1510. O ediție științifică a *Tetraevanghelului* macarian va fi publicată în 1999⁵. Locul de apariție a cărții, tipărite în urmă cu 500 de ani, nu este specificat în epilog, fiind plasat cu aproximație în Țara Românească, respectiv la Târgoviște sau Mănăstirea Dealu, cel mai frecvent, dar și la București sau la o mănăstire din

⁵ *Das Tetraevangelium des Makarije aus dem Jahre 1512*. Der erste kirchenslavische Evangeliendruck, ediție facsimilată de Heinz Miklas, cu colaborarea lui Ștefan Godorogea și Christian Hannick, Paderborn, Ferdinand Schöningh, 1999.

jur, eventual la Snagov, la Mănăstirea Bistrița sau la Râmnic. Nu au lipsit nici partizanii localizării tipăriturilor macariene la Veneția, în celebra officină a lui Andrea Torresani și Aldo Manutius (Alexandru Odobescu, Virgil Molin), ipoteză puțin plauzibilă. Presupunerile privind aducerea materialului tipografic chirilic de la Veneția, Cracovia sau Cetinje au fost acceptate cu rezerve, unii istorici (Hasdeu, N. Iorga, P.P. Panaitescu) considerând tiparul macarian un produs intern. Încercările de identificare a lui Macarie cu diferite personaje omonime din epocă au fost numeroase, dintre care aceea cu tipograful muntenegrean Macarie, venit de la Cetinje în Țara Românească, de unde s-a retras apoi la Mănăstirea Hilandar, pare a fi cea mai credibilă. Tipărit în două variante, o ediție comună, pe hârtie, și una de lux, pe pergament, *Tetraevangelul* lui Macarie îl avea ca patron pe „domnul însuși stăpânitor” Neagoe Basarab, care menționa în postfață că „Cel în Treime închinat a binevoit să umple biserica sa cu sfinte cărți pentru slăvirea și folosul cititorilor”. Formulările din epilog, la fel ca în *Octoihul* din 1510, coincid cu cele din *Octoihul* scos de Macarie, în 1493–1494, la Cetinje. B.P. Hasdeu sesizase similitudinile frapante între vignetele și inițialele ornate din manuscrisele executate în vremea lui Ștefan cel Mare și cele din tipăriturile „periodului” macarian, convins de „originea curat românească a ingenioaselor arabescuri”⁶ create de ieromonahul din Muntenegru. Urmând modelul manuscriselor moldovenești, cartea din 1512 se distinge, la fel ca tipăriturile anterioare ale lui Macarie, prin eleganța tiparului bicolor, negru și roșu, a caracterelor tăiate cu finețe și precizie, precum și a frontispiciilor alcătuite din antrelacuri geometrice, cu stema Țării Românești în mijloc. Cartea va exercita o puternică înrăurire asupra edițiilor slavone care i-au urmat, atât din spațiul românesc, cât și din cel sud-dunărean, textul fiind reprodus în *Tetraevangelul* slavon de la Sibiu, scos de Filip Mahler, în 1546, ca și în edițiile sârbești de la

⁶ B.P. Hasdeu, *Un tezaur de tipo-xilografie română de pe la 1550*, în „Traian”, I, nr. 27, 29 iunie 1869, p. 107.

Belgrad, din 1552, și de la Mănăstirea Mrkšina, din 1562. Frontispiciile sale specifice cu arabescuri au fost imitate, uneori cu stângăcie, și în ediția sârbă de la Mănăstirea Rujan, din 1537, în *Octoiul mic* al lui Coresi din 1557, în *Triod-Penticostarul* coresian de la Târgoviște, din 1558, precum și în unele ediții ale *Tetraevanghelului*, imprimate în deceniile următoare.

Alte Tetraevanghele slavone vor mai tipări, în secolul al XVI-lea, Dimitrie Liubavici (cca 1548–1551), Coresi (1562, cu ajutorul diacului Tudor, 1579 și 1583, ambele împreună cu Mănăilă), diacul Călin (1565), ieromonahul Lavrentie (cca 1575, 1582) și diacul Lorinț (1579). Ediția coresiană din 1562 derivă dintr-o versiune diferită de cea macariană, fiind preluată în reeditările ulterioare⁷.

Există informații privind traducerea celor patru evanghelii și a epistolelor pauline în Moldova în jurul anului 1532. Într-o scrisoare ce datează din acel an (publicată în vol. XIV al colecției polone *Acta Tomiciana*, apărut la Poznań, în 1952), se face referire la un „învățat bătrân” moldovean sosit la Wittemberg cu intenția de a-l audia pe Martin Luther și de a tipări aceste cărți sfinte în română, polonă și germană⁸. Abia în a doua jumătate a secolului al XVI-lea vor fi scrise sau tipărite câteva versiuni în limba română ale evangheliilor, care vor prefigura procesul complex de introducere a limbii naționale în biserică.

Prima tipăritură cunoscută care conține și un text în limba română este scoasă de Filip Moldoveanul (Philippus Pictor, alias Mahler), la Sibiu, în 1552–1553, fiind semnalată de I. Karataev și Émile Picot, și descrisă apoi de I. Bogdan⁹.

⁷ Vezi Gheție-Mareș, *Diaconul Coresi*, p. 161–175.

⁸ Vezi Șerban Papacostea, *Moldova în epoca Reformei. Contribuții la istoria societății moldovenești în veacul al XVI-lea*, în STD, XI, 1958, nr. 4, p. 62–63.

⁹ Ioan Bogdan, *O evanghelie slavonă cu traducere română din secolul al XVI-lea*, în CVL, XXV, 1891, nr. 1, p. 33–40; idem, *Scrieri alese*, ediție îngrijită, studiu introductiv și note de G. Mihăilă, cu o prefață de Emil Petrovici, București, Editura Academiei, 1968, p. 512–516.

Cunoscută sub numele (impropriu) de *Evangheliarul slavo-român* de la Sibiu sau *Evangheliarul* de la Petersburg, după locul descoperirii (exemplarul se află în Biblioteca „M.E. Saltykov-Șcedrin” din acest oraș), cartea a fost imprimată în același centru unde apăruse, în 1544, *Catehismul*, cea mai veche tipăritură românească, astăzi pierdută. Textul bilingv, dispus pe două coloane, în slavonă și în română, transmis fragmentar, cuprinde cap. 3, v. 17–27, v. 55, din Evanghelia după Matei. E. Petrovici stabilea, pe baza particularităților de limbă, originea moldovenească a traducerii, pe care L. Demény o pune în legătură cu presupusa versiune a evangheliilor care ar fi existat în 1532¹⁰. Examenul lingvistic minuțios privind proveniența dialectală a textului l-a condus pe I. Gheție la concluzia prezenței a două straturi de limbă: unul bănățean–hunedorean, majoritar, care ar aparține traducătorului, și altul moldovenesc, care poate fi atribuit revizorului și tipografului¹¹. Această părere a fost împărtășită și de Al. Mareș, care a adus noi argumente privind conservarea unor fonetisme din aceste arii dialectale¹². Dacă N. Iorga credea că „tipăritorul” ediției sibiene, identificat, în mod greșit, cu diacul Lorinț, „a luat numai ca bază forma coresiiană”, pe care „a dat-o cuiva s-o îndrepte și s-o schimbe”¹³, N. Drăganu opina că „avem de a face cu o traducere din slavonește, deosebită de aceea a lui Coresi”¹⁴. Existența unei dependențe între cele două versiuni nu poate fi totuși respinsă. Traducerea, efectuată sub impulsul Reformei, cu unele inserții textuale de inspirație

¹⁰ O ediție facsimilată, însoțită de un studiu lingvistic și de un studiu istoric, a fost publicată la Editura Academiei de Emil Petrovici și L. Demény în 1971.

¹¹ I. Gheție, *Considerații filologice asupra „Evangheliarului din Petersburg”*, în SCL, XVII, 1966, nr. 1, p. 47–79; idem, *Începuturile*, p. 139–171; idem, *Baza*, p. 216–221.

¹² Al. Mareș, *Observații cu privire la „Evangheliarul din Petersburg”*, în LR, XVI, 1967, nr. 1, p. 65–75; idem, „*Evangheliarul din Petersburg*”, *tipărirea unei mai vechi traduceri moldovenești?*, în LR, XVII, 1968, nr. 1, p. 85–87.

¹³ Iorga, *Istoria literaturii*, vol. I, p. 197.

¹⁴ N. Drăganu, „*Istoria literaturii românești*”, în DR, IV₂, 1924–1926, p. 1147.

protestantă, s-a bazat pe o versiune asemănătoare cu cea tipărită de Macarie, în 1512, corelată cu textul german al *Bibliei* lui Luther¹⁵. Ipoteze mai noi admit prezența unor similitudini cu versiunile husite cehești (*Biblia Olomoucká*) și cu cele vechi germane de la sfârșitul secolului al XV-lea ale textului biblic, editate de Johannes Mentelin¹⁶.

O altă versiune bilingvă, cu traducere interliniară, a *Tetraevangelului* se află în fragmentele dintr-un vechi miscelaneu, *Codicele Bratul*¹⁷, care constau în câteva pasaje din Evanghelia după Matei (pericopele 18–26, 108) și din Evanghelia după Ioan (pericopele 44 și 45). Porțiunile în slavonă sunt scrise cu cerneală neagră, iar cele alternative în română cu cerneală roșie, fapt care facilitează lectura, constituind, în același timp, și o modalitate de control a fidelității transpunerii. Textul, înrudit în unele părți cu cel al ediției sibiene, dar și cu o versiune din care descinde și ediția lui Coresi, a fost copiat în anul de la facerea lumii 7068, respectiv în intervalul 1 septembrie 1559 – 31 august 1560, într-o zonă din sud-estul Transilvaniei, probabil chiar la Brașov. Particularitățile lingvistice ale textului sugerează fructificarea de către popa Bratul a unui manuscris redactat într-o zonă dialectală nordică, probabil în Moldova¹⁸.

Cea de-a treia versiune în română a *Tetraevangelului* îi aparține diaconului Coresi, care o va tipări la Brașov, împreună cu diacul Tudor, între 3 mai 1560 și 30 ianuarie

¹⁵ O cercetare mai recentă ne-a oferit Liliane Tasmowski, *Notes pour une étude de l'«Evangheliar slavo-român de la Sibiu»*, în *Studii de lingvistică și filologie romanică. Hommages offerts à Sanda Reinheimer Rîpeanu*, București, Editura Universității din București, 2007, p. 545–558.

¹⁶ Vezi Ioan-Florin Florescu, *Le Tétraévangile de Sibiu (1551–1553). Nouvelles informations sur les sources de la première traduction en roumain des Évangiles*, în „Biblicum Jassyense”. Romanian Journal for Biblical Philology and Hermeneutics, vol. I, 2010, p. 38–90.

¹⁷ Editat de Alexandru Gafton în 2003 la Editura Universității „Al.I. Cuza” din Iași; o ediție bibliofilă cu textul facsimilat a publicat în 2005 și C. Dimitriu la Editura Demiurg din Iași.

¹⁸ Vezi Gheție–Mareș, *Originile*, p. 342–344.

1561¹⁹. Scoasă sub patronajul „judelui” Johannes Benkner, probabil din inițiativa propagatorilor Reformei, cartea era destinată în exclusivitate mediilor ortodoxe, „să fie popilor rumânești să înțeleagă, să învețe rumânii cine-s creștini”, cum se arată în epilog. Alcătuirea noii versiuni este plasată înaintea apariției *Catehismului* coresian din 1560, în care apar pasaje necorectate din bruionul *Tetraevangelului*, înainte deci ca acesta să fi fost înaintat la tipar. Pornind de la denumirea monedelor amintite în text și de la perioada circulației acestora în țările române, P.P. Panaitescu opina că traducerea românească ar data din anii 1512–1518, cel mai târziu din 1526, ea fiind premergătoare pătrunderii Reformei în Transilvania²⁰. Același istoric împărtășea, „în chip definitiv”, ideea că traducerea s-a efectuat după ediția slavonă a lui Macarie din 1512, părere care și-a câștigat mulți aderenți. Chestiunea definitivării noii versiuni a *Tetraevangelului* a fost clarificată printr-o analiză sursologică mai profundă, prin intermediul căreia Al. Mareș a ajuns la concluzia că traducătorii nu au apelat la textul slavon al lui Macarie, ci la o versiune slavonă a celor patru evanghelii care a stat și la baza ediției din 1562²¹. Aceasta a fost versiunea de control cu care a fost confruntată ediția sibiană din 1552–1553, colaționată, la rândul ei, cu o traducere românească rotacizantă, localizabilă în nordul Moldovei. În funcție de particularitățile de limbă depistate în textul coresian (un strat lingvistic sudic și unul nordic), nu este exclusă nici folosirea unei copii intermediare bănățene-hunedorene a versiunii moldovenesti sau proveniența unora dintre traducători din aceste zone dialectale. Cert este că, cu toate modelele la care se raportează, traducerea publicată în 1561 este inferioară celei din *Tetraevangelul* slavo-român de la Sibiu. În pri-

¹⁹ O ediție a textului transliterat, comparat cu *Evangheliarul lui Radu de la Mănăești* din 1574, a fost alcătuită de Florica Dimitrescu în 1963 la Editura Academiei.

²⁰ Panaitescu, *Începuturile*, p. 119.

²¹ Al. Mareș, *Precizări în legătură cu traducerea „Tetraevangelului” lui Coresi*, în SCL, XVIII, 1967, nr. 6, p. 651–667; idem, *Sciere*, p. 267–275.

vința influenței *Tetraevangelului* coresian asupra versiunii evangheliilor din *Noul Testament* din 1648, ea este mult mai redusă decât s-a crezut.

Aceleiași versiuni îi aparține și *Tetraevangelul* copiat între 3 iunie și 4 iulie 1574, în insula Rhodos, de grămaticul Radu de la Mănicești, din porunca lui Pătrașco sau a lui Petru Cercel, fiii lui Pătrașcu cel Bun. Același copist transcrisese și un *Tetraevangel* slavon în 1572. Cunoscut și sub numele de *Evangheliarul de la Londra* (fiind păstrat în colecția Harley de la British Library), manuscrisul a fost descris mai întâi de Hasdeu, în 1882, în „Columna lui Traian”. Textul a fost editat de M. Gaster, într-un volum tipărit prin anii 1892–1895, dar difuzat abia în 1929, fără știrea autorului, cu titlul greșit de *Tetraevangelul diaconului Coresi din 1561*. Asemănările izbitoare cu CT au tranșat de la început problema „izvodului”, mulți cercetători împărtășind ideea că ar fi vorba de o copie directă a ediției din 1561. Deși recunoștea că tipăritura coresiană și copia pisarului Radu „sunt identice până în cele mai mici amănunte”, N. Iorga se îndoia că acesta, plecat de multă vreme din țară, ar fi putut cunoaște efectiv ediția din 1561²². Alte opinii înclină în favoarea considerării textului drept o copie a traducerii originale a *Tetraevangelului*. După Ștefan Pașca, de exemplu, transcrierea s-a efectuat după o copie intermediară de pe la 1557–1558 a traducerii originale plasate în jurul anului 1550, Coresi folosindu-se de o altă copie făcută după același prototip²³. În preambulul ediției comparative pe care a realizat-o, Florica Dimitrescu crede totuși că Radu de la Mănicești a copiat direct de pe tipăritura brașoveană. Critica textuală i-a permis lui I. Gheție să conchidă că este vorba despre o copie directă sau mediată a unui exemplar din ediția tipărită²⁴.

²² N. Iorga, *op. cit.*, p. 108.

²³ Șt. Pașca, *Activitatea lui Moses Gaster în domeniul lingvisticii și al filologiei române*, în CL, I, 1956, nr. 1–4, p. 113–114.

²⁴ Gheție, *Începuturile*, p. 182–195; Gheție–Mareș, *Originile*, p. 353.

În fine, o versiune cu diferențe textuale ale evangheliilor față de cele din secolul al XVI-lea sau din *Noul Testament* de la Bălgrad și din *Biblia* de la București este cuprinsă în *Tetraevangelul* de la Războieni-Neamț, copiat la mijlocul secolului al XVII-lea (BAR, ms. rom. 296), care conține variante multiple de redactare/traducere pentru același context²⁵.

Reticența clerului ortodox față de înlocuirea limbii liturgice persista încă, astfel că aceste traduceri ale celor patru evanghelii nu au avut un impact mai larg. Abia în ultimele decenii ale veacului al XVII-lea curentul național câștigă teren, prin publicarea la București, în 1682, sub patronajul lui Șerban Cantacuzino, a *Evangheliei*, concepută, potrivit predosloviei, „precum umblă cea elinească și întru toate aseamene, după orânduiala Besearecii Răsăritului, alcătuiindu-se și svintele cuvinte spre mai aleasă înțeleagere a limbii rumânești”. Momentul de cotitură girat de mitropolitul Teodosie constă, așadar, în prima restructurare a evangheliilor pe zile și sărbători, în succesiunea citirii lor în biserică, renunțându-se la vechea ordine canonică răsăriteană, deoarece până atunci, așa cum se va arăta și în predosloviea *Apostolului* din 1683, „această dară despărțire în patru părți a Noului Testament, fieștecăre parte n-au avut osebiră capetelor, după rânduiala grecescului tipic, ce era răsipit și amestecat și cu nevoie a găsi a fieștecăriia zi capu ce era să-l citească”. Această mutație s-a soldat, de fapt, cu acceptarea *Evangheliei* în limba română ca o carte liturgică și introducerea ei oficială în slujbă²⁶. Ediția din 1682 va fi reluată în *Evanghelia greco-română* tipărită de Antim Ivireanul, tot la

²⁵ Gheorghe Chivu, *De la litera la spiritul textului sacru. Mărturia unui Evangheliar manuscris*, în *Text și discurs religios*, vol. II, Iași, Editura Universității „Al. I. Cuza”, 2010, p. 41–48.

²⁶ Pentru problematica de față, vezi și Ghenadie [Petrescu], *Evangheliile. Studii istorico-literare*, București, Stabilimentul Grafic „I. V. Sococ”, 1895; Tit Simeedrea, *Evanghelia – carte liturgică în limba română*, în BOR, LXXXVI, 1958, nr. 12, p. 1112–1119; Mircea Basarab, *Evanghelie și cultură la români*, în BOR, CX, 1992, nr. 1–3, p. 49–56; Eugen Munteanu, *Lexicologie biblică românească*, București, Editura Humanitas, 2008, p. 155–162.

București, în 1693, în care textul original în paralel era menit „să să dezlege îndoirea” față de exactitatea traducerii, pentru ca același ilustru ieromonah să o tipărească din nou în română, la Snagov, în 1697, de data aceasta „diortosită mai cu multă nevoie”. Cartea este împărțită acum, pentru prima oară, pe capitole, „pentru ca să poată afla fieștecine mai lesne ce i-ar trebui la Tetraevanghel”, așa cum se precizează într-o notă. Acesta va fi textul-etalon pentru reeditările viitoare ale *Evangheliei*, care s-a constituit prin conlucrarea, în diferite etape, a unor cărturari recunoscuți în epocă, traducători, revizori și tipografi, între care stolnicul Iordache Cantacuzino, logofeții Radu și Șerban Greceanu, ieromonahul Atanasie Moldoveanu, Antim Ivireanu și, negreșit, dascălul Damaschin, tălmăcitorul prin excelență al cărților noastre de ritual.

Într-un îndreptar dogmatic, liturgic și canonic alcătuit de patriarhul Dositei al Ierusalimului, împreună cu mitropolitul Teodosie, pe care Atanasie Anghel îl va semna în 1698, cu prilejul hirotonirii sale, i se solicita ierarhului ardelean ca *Evanghelia* „să pui să citească au slovenește, au rumânește”²⁷, făcându-se trimitere chiar la noua apariție de la Snagov. Recomandarea privind alegerea benevolă a limbii de cult indică, totodată, un anumit bilingvism ce a premers procesul de naționalizare definitivă a serviciului religios. *Evanghelia* lui Antim Ivireanu din 1697, reprodusă cu fidelitate, mai întâi în ediția bucureșteană din 1723, se va impune ca un punct de reper pentru alte ediții din secolul al XVIII-lea.

O notă aparte o reprezintă *Evanghelia* de la Râmnic, din 1746, editată de ieromonahul Lavrentie de la Mănăstirea Hurez, realizată printr-o confruntare a tipăriturilor anterioare de la București și Snagov cu traducerea *Tâlcuirii Evangheliilor* a lui Teofilact al Bulgariei, datorată lui Damaschin. Astfel, suntem avertizați în epilog că, dacă vom compara textul noii

²⁷ *Condica sântă*, publicată după original de arhierul Ghenadie Craioveanu (Enăceanu), vol. I, București, Tipo-Litografia Cărilor Bisericești, 1886, p. 82.

versiuni cu „niscari izvoade grecești sau și rumânești tipărite mai denainte, să știi că pe multe locuri nu se va potrivi la cuvinte, pentru că eu am urmat tălmăciturii izvodului părintelui Damaschin Episcopul, dascălul cel mare, alcătuit după *Tâlcuiala* lui Teofilact, și, până n-am cetit și tâlcul, n-am așezat fieștecare cuvânt”.

Colaționarea edițiilor din 1723 și din 1746 ne relevă existența unor porțiuni identice întinse, dar și a unor diferențe textuale, cu un plus de înnoire la nivelul vocabularului în *Evangelhia* de la Râmnic. Cele două tipărituri au jucat, fiecare în parte, un rol decisiv în unificarea limbii române literare declanșată în jurul anului 1750.

Unele paralelisme pot evidenția raporturile și conexiunile existente între diferitele versiuni ale Evangheliilor, publicate începând de la mijlocul secolului al XVII-lea și până la începutul secolului al XIX-lea. E suficient să comparăm, de pildă, două segmente din Mt 18, versetele 10 și 15: *socotiți să nu obidiți* (NTB, Ev 1682) – *socotiți să nu urgisiți* (Ev 1697, 1723, 1762, 1765, VgA; aceeași formă se întâlnește și în BBl, dar primul termen este glosat prin: *căutați, vedeți*) – *căutați să nu huliți* (BB) – *căutați să nu defăimați* (Ev 1746, 1806, 1812); *mergi și-l vădește* (Ev 1682, 1697, 1723, 1762) – *mergi și-l ceartă* (Ev 1746, 1765, 1806, 1812, VgA, BBl) – *pasă și ceartă pre el* (NTB, BB). Observăm, mai întâi, câteva preluări din textul *Noului Testament* din 1648 în *Evangelhia* de la București din 1682 și în *Biblia* din 1688. Sesizăm, de asemenea, că, în timp ce ediția de la Iași, din 1762, este tributară, cu mici excepții, celor de la București din 1723, 1742, 1750 sau din 1760, *Evangelhia* din 1746 va fi transpusă, fără intervenții majore, în celelalte apariții de la Râmnic, din 1784 și 1794, precum și în cele de la Sibiu, din 1806, și de la Buda, din 1812. Pe un palier puțin diferit de redactare se situează edițiile de la Blaj din 1765, 1776 și 1817, care urmează textul stabilit în tipăriturile de la București, cu unele corecții operate după cel de la Râmnic, ce pot fi puse pe seama tipografilor veniți din acest centru. Textul corespunzător din cele două biblii blă-

jene din 1760–1761 și 1795 este conceput tot pe aceeași linie, cu unele prelungiri din *Noul Testament de la Bălgrad*.

Trebuie să mai consemnăm că versiunea Evangheliilor inclusă în monumentală tipăritură din 1648 se deosebește de restul textelor similare, ea rezultând din asimilarea noului model umanist occidental. Sursa latină de bază, asumată de traducători, a fost identificată, pe rând, fie în textul *Vulgatei* („izvodul lui Ieronim”), fie în textul noilor traduceri comentate ale Sf. Scripturi datorate criticismului luteran. Pornind de la identitățile care se constată între „șumele” fiecărui capitol al tipăriturii din 1648 și textul scoliilor latine corespunzătoare, precum și de la rolul gloselor marginale de a înregistra variante de traducere și diferențe de ordin semantico-lexical față de alte versiuni de control, am admis posibilitatea folosirii de către traducătorii de la Alba Iulia a unei ediții greco-latine de tip poliglot²⁸. Astfel de ediții critice bilingve și trilingve vor apărea în oficina familiei Estienne, începând de la mijlocul secolului al XVI-lea, care vor reda, în paralel cu textul grecesc și vechea versiune din *Vulgata*, o nouă versiune în latină prelucrată de Théodore de Bèze după traducerea lui Erasmus de Rotterdam, devenită ulterior *textus receptus*. O asemenea ediție greco-latină, publicată pe trei coloane, în 1611, la Geneva, conține la fiecare capitol câte un *argumentum*, conform scoliilor alcătuite, în secolul anterior, de François du Jon (Junius), un erudit biblist hughenot. O paralelă între rezumatele din ediția geneveză și cele postate la începutul fiecărui capitol al *Noului Testament*, tutelat de Simion Ștefan, probează o relație certă de filiație, așa cum reiese din acest exemplu din Mc 5:

Bèze

1. Daemoniacus sanatur. 6. Daemon agnoscens Christum.
9. Legio daemoniorum. 13. In porcos intrat. 22. Iairi filia.
25. Mulier a fluxione sanguinis sanatur. 26. Medici. 34. Fides. 39. Dormire.

²⁸ Vezi Eugen Pavel, *Carte și tipar la Bălgrad (1567–1702)*, Cluj, Editura Clusium, 2001, p. 163–180.

NTB

1. Îndrăcitul să vindică. 6. Dracul cunoscu pre Hristos. 9. Un legheon de draci. 13. Întrară în porci. 22. Fata lui Iair. 25. Muiarea de cursul sângelui să vindecă. 26. Vracii. 34. Credința. 39. Adurmirea.

Similitudinile cu unele izvoare latine nu se limitează numai la nivelul rezumatelor introductive, inexistente în *Vulgata*, ci apar și în alte porțiuni ale textului. Vom compara un verset din Rugăciunea domnească, în cele două ocurențe evanghelice. În Lc 11, 3, formularea din NTB (*Pâinea noastră de toate zilele dă-ne noao astăzi*) corespunde întocmai *Vulgatei* (*Panem nostrum quotidianum da nobis hodie*), dar și, parțial, versiunilor lui Bèze (*Panem nostrum quotidianum da nobis in diem*) și Erasmus (*Panem nostrum quotidianum da nobis quotidie*). În schimb, în Mt 6, 11, traducătorii de la Bălgrad optează tranșant pentru noua variantă a lui Bèze, identică în acest loc cu cea din Erasmus: *Panem nostrum quotidianum da nobis hodie*; NTB *Pâinea noastră de toate zilele dă-ni-o noao astăzi*; cf. *Vulgata Panem nostrum supersubstantialem da nobis hodie*. Notăm că, în același context, Petru Pavel Aron tradusese în 1760–1761 pasajul din *Vulgata* cu fidelitate și o anumită adecvare stilistică: *Pânea noastră ce mai presus de fire dă-ne noao astăzi*. Translația de la paradigma de sorginte slavonă (*Pita noastră sășioasă dă-ne noao astăzi/în toate zilele*), întâlnită la Coresi, la cea de inspirație occidentală s-a generalizat, prin urmare, în formula Rugăciunii domnești, care circula în epocă, precum și în întreg cuprinsul primei traduceri a *Noului Testament* în limba română.

Ediția din 1648 a exercitat o influență covârșitoare asupra textelor neotestamentare ulterioare, respectiv asupra *Bibliei de la București*, a traducerii lui Petru Pavel Aron și, într-o oarecare măsură, asupra *Bibliei de la Blaj*²⁹. Punctele de convergență, ca și cele divergente pot fi puse în evidență

²⁹ Vezi Eugen Pavel, *Între filologie și bibliofilie*, Cluj, Editura „Biblioteca Apostrof”, 2007, p. 128–132.

prin compararea unor serii lexicale: CT, BB, VgA *gloate* – NTB *mulțime* – BBl *noroad* (Mt 8, 1); CT *stricat* – NTB, BB, VgA *bubos* – BBl *lepros*, glosat prin *bubos* (Mt 8, 2); CT *nărodul* – NTB, BB *mulțimea* – VgA *gloata* – BBl *norodul* (Mc 12, 41); CT *ștercul* – NTB, VgA *oțapocul* – BB *ațapocul* / *așchiia* – BBl *gozul* (Lc 6, 42).

Observăm dependența mai pronunțată, în cele două cazuri (BB, VgA), față de textul din 1648, ca și tendința de distanțare a lui Samuil Micu în privința unor opțiuni lexicale (*norod*, *lepros*). Cărturarul blăjean glosează termenul *gozul*, în a doua ocurență a sa, prin *ștercul*, cuvânt de origine latină prezent la Coresi și care se va impune, în ambele pasaje, și în ediția sinodală a *Bibliei* din 1914, o prelucrare a ediției din 1795.

Oscilând între tradiție și inovație, textul evanghelic atinse, la sfârșitul secolului al XVIII-lea, un stadiu semnificativ al evoluției sale, în consonanță cu procesul de modernizare a limbajului biblic românesc.

Liturghierul în cultura românească

Considerat principala carte bisericească de ritual, care aparține celor mai vechi texte creștine de slujbă, *Liturghierul*³⁰ (gr. λειτουργικόν) cuprinde rânduielile sfintelor liturghii ale ritului bizantin, care se oficiază de către arhieriei și preoții ortodocși, în special duminicile și la sărbători (*Liturghia Sfântului Ioan Gură-de-Aur*, cea mai frecventă, *Liturghia Sfântului Vasile cel Mare*, care se săvârșește de zece ori pe an, și *Liturghia Darurilor mai înainte sfințite* a Sfântului Grigorie Dialogul, rezervată Postului Mare), cu unele îndrumări asupra modului și a timpului celebrării lor, la care se adaugă textele și cântările slujbelor premergătoare, precum și diferite rugăciuni. Cartea a fost publicată și cu indicația generică de *Liturghie*, fiind folosită uneori forma de plural. A mai fost denumită și *Slujebnic* sau *Slujelnic*, sub influența slavonă. *Liturghierul* arhieresc, care are denumirea curentă de *Arhieraticon*, cuprinde rânduielile hirotoniei și hirotesiei slujitorilor bisericii³¹.

³⁰ Vezi studiul nostru *Liturghierul în limba română (privire sintetică)*, în LR, LX, 2011, p. 127–138.

³¹ Pentru dimensiunea teologică și religioasă a cărții a se vedea Badea Cireșanu, *Tezaurul liturgic al Sfintei Biserici creștine ortodoxe de Răsărit*, tomul II, București, Tipografia Gutenberg, 1911, p. 388; Petre Vintilescu, *Cartea numită Liturghier*, în „Studii teologice”, XI, 1959, nr. 9–10, p. 507–524; idem, *Liturghierul explicat*, București, Editura Institutului Biblic și de Misiune al Bisericii Ortodoxe Române, 1998; Naphtali Lewis, *Leitourgia and Related Terms*, în *Greek, Roman and Byzantine Studies*, vol. 3, 1960, no. 4, p. 175–184, vol. 6, 1965, no. 3, p. 227–230; Ene Braniște, *Liturgica generală, cu noțiuni de artă bisericească, arhitectură și pictură creștină*, ediția a II-a revăzută și completată, București, Editura Institutului Biblic și de Misiune al Bisericii Ortodoxe Române, 1993, p. 650–653, 661–662; Petru Pruteanu, *Liturghia ortodoxă – istorie și actualitate*, București, Editura Sophia, 2008.

Traducerea liturghiei în limba română în jurul anului 1100, potrivit unei informații interpretate eronat în prefața *Gramaticii române* din 1848 a lui Nicolae Bălășescu, idee acreditată, de fapt, de Andrei Șaguna, dar reiterată și de unii autori contemporani, rămâne, totuși, de domeniul fanteziei³².

În secolul al XV-lea, sunt copiate câteva liturghiere slavone, bogat ornamentate, printre care cel de la Feleacu, din 1481 (BCU Cluj, ms. 4745), și cel scris în 1492 de ieromonahul Ghervasie de la mănăstirea Putna, ajuns în posesia mitropolitului Teofil al Ardealului (BAR Cluj, ms. 2).

Prima carte tipărită în urma unei comenzi venite din spațiul cultural românesc este *Liturghierul* din 1508 al lui Macarie³³, fără indicarea locului de apariție. Ea constituie, totodată, prima ediție a *Liturghierului* slavon din tiparul chirilic european. Inițiativa publicării acestei cărți a aparținut domnului Țării Românești, Radu cel Mare, mort în aprilie 1508, fiind finalizată în același an, în 10 noiembrie, sub domnia urmașului său, Mihnea cel Rău (1508–1510), care este menționat în epilog ca patron al lucrării. În schimb, numele mitropolitului Țării Românești nu este consemnat. Despre ieromonahul Macarie se știe că a activat mai înainte la Cetinje, în Muntenegru, unde a scos, între 1493 și 1496, mai multe tipărituri slavone (*Octoihul*, *Psaltirea*, *Molitvenicul*, *Triodul* înflorat și *Tetraevangelul*). Materialul tipografiei muntenegrene provenea din Veneția, însuși călugărul sârb deprinzând, probabil, meșteșugul tot în acest centru. Legăturile sale cu Țara Românească s-au datorat căderii Muntenegrului sub turci, în 1496, în urma căreia activitatea tipografică din Cetinje a încetat. Tipograful a fost identificat cu diferite persoane omonime din epocă, dintre care cea cu egumenul Macarie de la Mănăstirea Hilandar pare a fi mai

³² Vezi, pentru critica teoriilor, Al. Mareș, *O traducere în limba română din jurul anului 1100?*, în „Contemporanul”, nr. 20 (1853), 14 mai 1982, p. 10; idem, *Scriere*, p. 33–34.

³³ A fost editat facsimilat, cu un studiu introductiv, de P.P. Panaitescu, la Editura Academiei, în 1961. O ediție jubiliară, în două volume, a apărut la Târgoviște, la Editura Arhiepiscopiei Ortodoxe Române, în 2008.

plauzibilă³⁴. Macarie va mai imprima încă două cărți: un *Octoih* slavon, în 1510, și un *Tetraevanghel* slavon, în 1512.

Structura *Liturghierului* din 1508 este completă, incluzând cele trei liturghii, a lui Ioan Gură-de-Aur, a lui Vasile cel Mare și a „celor mai înainte sfințite”, precedate de tipicul liturghiei și de slujba diaconului. Ceea ce particularizează însă configurația lucrării este *Povățuirea Sfântului Vasile cel Mare către preot despre dumnezeiasca slujbă și despre împărțășire*, cu care se deschide cartea, text mai rar întâlnit în manuscrisele slavone din secolul al XVI-lea, copiate în Muntenia și în Moldova. De notat că *Liturghierul* lui Macarie cuprinde, în final, și unele rugăciuni, cum ar fi cele pe care le spune preotul sau diaconul la litia Vecerniei mari, cea pentru binecuvântarea pâinilor, cea care se zice la coliva pomenirii sfinților, precum și două heruvice.

Izvodul lui Macarie este un prototip asemănător cu *Slujebnicul* tradus în slavonă de Eftimie, patriarhul de Târnovo, în a doua jumătate a secolului al XIV-lea, care urmează *Diataxa* grecească, dar nu neapărat prin intermediul unei surse de proveniență bulgară³⁵. În privința tiparului, se constată, în pofida aspectului general, unele neglijențe de execuție, printre care erori de culegere și omisiuni de text, inclusiv retipărirea caietului B, ceea ce presupune existența unei imprimerii locale, improvizate. Ipoteza tipăririi la Veneția a cărților lui Macarie, lansată de Alexandru Odobescu și îmbrățișată de Virgil Molin, nu a fost acceptată. Doar hârtia tipăriturii prezintă filigrane care atestă că este fabricată în mori italiene. Nici celelalte încercări de localizare (Târgoviște, cu cele mai multe opțiuni, Mănăstirea Dealu, București sau o mănăstire din apropiere, Mănăstirea Bistrița) nu sunt suficient de convingătoare. Analiza comparativă, sub aspectul grafic, a tipăriturilor chirilice apărute la sfârșitul secolului al XV-lea și începutul secolului al XVI-lea la

³⁴ Damaschin Mioc, *Date noi cu privire la Macarie tipograful*, în STD, XVI, 1963, nr. 2, p. 429–440.

³⁵ Ene Braniște, *Liturghierul slavon tipărit de Macarie la 1508 (Studiu liturgic)*, în BOR, LXXVI, 1958, nr. 10–11, p. 1061–1062.

Veneția, Cracovia, Cetinje ar dovedi, după opinia istoricului P.P. Panaitescu, că tiparul macarian este un produs intern.

Arta tipografică este ilustrată pregnant în cuprinsul cărții, care se distinge atât prin tiparul bicolor, cât și prin frontispiciile și inițialele ornate, formate din antrelacuri geometrice, care amintesc de ornamentica manuscriselor moldovenești din epoca lui Ștefan cel Mare. Limba *Liturghierului*, la fel ca și a celorlalte două tipăriri ale lui Macarie, este slavona de redacție mediobulgară, diferită de mediul de proveniență a tipografului, fapt care sugerează reproducerea unui manuscris local. În 1861, Al. Odobescu semnală, în „Revista română”, șapte exemplare ale ediției din 1508 descoperite la mănăstirea vâlceană Bistrița³⁶. În prezent, în bibliotecile publice se mai păstrează 11 exemplare, dintre care cinci în țară (BAR, trei exemplare, BNR și Biblioteca Mitropoliei Ardealului din Sibiu, câte un exemplar), iar alte șase în străinătate (Biblioteca Națională din Belgrad, un exemplar, Biblioteca Națională Széchényi din Budapesta, un exemplar, Biblioteca de Stat din Moscova, două exemplare, și Muzeul Istoric de Stat din Moscova, două exemplare).

Un *Slujebnic* slavon va tipări apoi și Coresi, în 1568, la Brașov, din care se păstrează un singur exemplar, incomplet, la BAR. Cartea a fost datată anterior, cu aproximație, în 1588. Conține rânduielele cvasicomplete ale slujbei bisericești, începând cu *Învățătură către preoți a celui între sfinți, părintele nostru Vasile cel Mare*, pe care am întâlnit-o și în *Liturghierul* lui Macarie. Prototipul cărții este însă, așa cum s-a demonstrat, *Slujebnicul* slavon tipărit de Božidar Vuković, la Veneția, în 1519³⁷. La rândul său, fiul lui Coresi, Șerban, „meșterul mare a tiparelor”, cum se recomanda în

³⁶ Alexandru Odobescu, *Despre unele manuscripte și cărți tipărite aflate la mănăstirea Bistrița. Prima tipografie din Țara Românească*, în „Revista română”, I, 1861, p. 807–830; idem, *Opere. Text critic și variante de Maria Anineanu*, note de Virgil Căndea, vol. II, București, Editura Academiei, 1967, p. 142–163.

³⁷ Al. Mareș, *O ediție brașoveană din secolul al XVI-lea a unei cărți venețiene*, în LR, XIX, 1970, nr. 6, p. 523–532.

predoslovie *Paliei* de la Orăștie, va tipări, în 1587, un alt *Liturghier* slavon, având ca model ediția lui Macarie din 1508.

Primul *Liturghier* tipărit în limba română, în 1570, la Brașov, îi aparține diaconului Coresi³⁸. Descoperit și descris pentru prima oară abia în 1927³⁹, singurul exemplar care se mai păstrează (în prezent, în Biblioteca Mitropoliei Ardealului din Sibiu) cuprinde numai *Rânduiala dumnezeieștii proscomidii* și *Liturghia Sfântului Ioan Gură-de-Aur*. Apariția cărții se datorează intensificării propagandei calvine în Transilvania, prin care li se impunea preoților români, încă din 1567, „să propovăduiască cuvântul lui Dumnezeu, curat și drept, în limba lor adevărată, românească, spre edificarea obștii”⁴⁰. Decizia tipăririi *Liturghierului* pare să fi fost luată la sinodul „pentru slujba liturghiei”, convocat la Teiuș, în 16 octombrie 1569. Alte izvoare istorice certifică deja apariția sa în anul următor, când „cărțile episcopului valah” erau trimise din Brașov, la 1 septembrie, principelui ardelean de la Alba Iulia. Mai explicit, într-o scrisoare adresată primarului Bistriței, în data de 9 decembrie 1570, de către episcopul calvin Pavel Tordași, sub patronajul căruia se tipărise cartea, se menționează cele două tipărituri românești, *Psaltirea* și *Liturghia*, pe care preoții erau obligați să le cumpere cu ocazia viitorului sinod. Prevalându-se de faptul că este o carte „pur ortodoxă”, P.P. Panaitescu excludea orice influență a Reformei în tipărirea acesteia, pe care o percepea ca o „operă independentă”, în consonanță cu aspirațiile culturale ale societății românești din acel moment⁴¹.

³⁸ Editat inițial, într-o manieră discutabilă, de Spiridon Căndea (MA, V, 1960, nr. 1–2, p. 70–92), textul a fost restituit filologic și comentat de Al. Mareș, la Editura Academiei, în 1969; pentru o prezentare sintetică a cărții, vezi și Gheție-Mareș, *Originile*, p. 259–266; idem, *Diaconul Coresi*, p. 132–140.

³⁹ N. Sulică, *O nouă publicație românească din secolul al XVI-lea: „Liturghierul” diaconului Coresi, tipărit la Brașov, în 1570*, Târgu Mureș, 1927.

⁴⁰ E. Hurmuzaki, *Documente privitoare la istoria românilor*, vol. XV, partea I, București, Atelierele Grafice Socec & comp., 1911, p. 626.

⁴¹ Panaitescu, *Începuturile*, p. 163.

Această teză a fost demontată de I. Gheție, care a făcut o distincție clară între conținutul propriu-zis al cărții și mediul religios în care s-a efectuat traducerea⁴². Conform propagandei calvine, înlocuirea limbii slavone cu româna în oficierea slujbei era un prim pas spre convertire, iar schimbarea ritului tradițional, care întâmpina rezistența clerului, putea fi amânată. Încă de la mijlocul secolului al XVI-lea, există mărturii documentare privind celebrarea unei liturghii bilingve în Transilvania, într-o formulă mixtă, limitată doar la citirea pericopelor evanghelice și a predicilor în română, pentru a înlesni înțelegerea mesajului scriptural. Data tipăririi cărții, stabilită inițial conjectural, pe baza unor date de natură istorică, a fost fixată, în urma examenului filigranologic, de Al. Mareș, după apariția *Psaltirii*, mai exact între 1 iunie și 31 august 1570, la începutul sau la sfârșitul intervalului, în aproximativ 25-30 de zile, în funcție de volumul relativ mic al tipăririi.

În privința sursei traducerii românești, unii cercetători (N. Sulică, P.P. Panaitescu) au presupus că aceasta ar fi tipăritura lui Macarie sau un alt text slavon identic. Menționarea printre sfinți a crailor sârbi Sava și Ștefan Nemanja (călugărul Simeon), atât în versiunea lui Macarie, cât și în cea a lui Coresi, a constituit un detaliu care a fost extrapolat ca un element peremptoriu de filiație. Independența celor două versiuni a fost susținută de Spiridon Câdea și demonstrată, mai apoi, de Al. Mareș, printr-o comparație extinsă între textul coresian, pe de o parte, și textul slavon din ediția lui Macarie, precum și din alte liturghiere manuscrise din secolul al XVI-lea. Supoziția că textul *Liturghierului* ar fi fost tradus în întregime în vederea tipăririi, și nu doar în varianta parțială în care a apărut⁴³, a fost respinsă de Al. Mareș, prin invocarea unor piese liturgice care se găsesc în forme identice în tipărituri coresiene anterioare, respectiv în *Catehism* și în *Molitvenic*. Traducerea doar a celei mai uzitate liturghii, cu preluarea unor rugăciuni și a

⁴² Gheție, *Începuturile*, p. 179–180.

⁴³ Panaitescu, *op. cit.*, p. 162.

unor psalmi deja publicați, denotă o lucrare încropită în mod precipitat. Sunt pertinente, în aceeași măsură, observațiile sale privind calitatea precară a traducerii, efectuată, probabil, în grabă, cu puțin timp înaintea imprimării, precum și existența a două straturi de limbă: unul al traducătorului prezumtiv, mai slab reprezentat, localizabil în zona Banat-Hunedoara și în centrul Transilvaniei, și altul al tipografului-revizor, localizabil în Muntenia și sud-estul Transilvaniei.

Ecoul pe care l-a avut ediția lui Coresi comportă câteva comentarii. A fost, oare, această apariție singulară în spiritul veacului sau a fost doar o tentativă temerară, fără răsunet? Deși sunt indicii că s-a epuizat mai repede decât celelalte tipărituri coresiene, nu putem ști în ce măsură a fost utilizată efectiv în cadrul oficiului divin. Este cunoscută doar o singură copie, indirectă, după versiunea din 1570, și anume cea executată de către popa Urs din Cotiglet (Bihor), aflată împreună cu un *Molitvenic* datat ante 1695 (BAR, ms. rom. 4151). Această prelucrare destul de târzie poate sugera, într-adevăr, faptul că au circulat mai multe copii descinse din tipăritura brașoveană. Cea dintâi traducere a *Liturghierului* nu a avut totuși impactul scontat. Reticența preoților față de înlocuirea limbii liturgice s-a prelungit însă și în secolul al XVII-lea, întrucât, în 1640, superintendentul calvin de la Bălgrad, Geleji Katona István, îi pretindea candidatului la scaunul mitropolitan „să interzică preoților de sub ascultarea sa predicarea în limbi străine și să le poruncească de a săvârși orice slujbă dumnezeiască înaintea obștei țărănești în limba lor, adică românește”⁴⁴. O altă tipăritură izolată, *Slujebnicul* slavon de la Mănăstirea Dealu, din 1646, ar putea fi chiar reflexul unei desprinderi mai greoaie de rigorile tradiției. Între hotărârile adoptate la sinoadele convocate în 1675 de mitropolitul Sava Brancovici, figurează și o recomandare, aparent în contradicție cu spiritul său antireformist, ca slujba „să se vestească în limba noastră, rumânește, carele ne-am născut, ca să înțeleagă toți

⁴⁴ Lupaș, DIT, p. 207.

creștinii”⁴⁵. Mai mult, în canonul 8 al soborului, se instituia o prevedere drastică: „Popii carii nu să nevoiesc cu rumânie, ce tot cu sârbie, unii ca aceia și lor făcu-și de cătră Dumnezeu pedeapsă și de cătră poporani urâciune și săborului scădeare, aceia cu un cuvânt să să oprească din popie”⁴⁶. S-a opinat, de asemenea, că încă din timpul lui Vasile Lupu și Matei Basarab în cadrul slujbei graiul românesc era „introdus de fapt, nu mai era trebuință de vreo decretare, mai ales că nime nu se opunea la aceasta”⁴⁷. În pofida acestei tendințe tot mai evidente, conservatorismul clerului părea mai greu de dislocat. A. D. Xenopol explica această atitudine refractară prin faptul că un proces înnoitor de o asemenea profunzime era încă privit ca „o decădere din sfințenia vremurilor vechi, ca o îndepărtare de dumnezeire, deprinsă până atunci a asculta rugăciunile muritorilor în limba sfântă a slavonismului și nu în cea profană și slujind la nevoile zilnice, limba română”⁴⁸.

Vor trece mai bine de o sută de ani de la *Liturghierul* lui Coresi până la tipărirea unei noi ediții în limba română. Cel care își va asuma rolul de promotor al naționalizării cultului religios din Moldova va fi mitropolitul Dosoftei. El traduce și tipărește la Iași, în 1679, „cu multă osârdie, să-nțaleagă toți spăseniia lui Dumnedzău cu întreg înțăles”, *Dumnedzăiasca Liturghie*⁴⁹. Publicarea cărții făcea parte dintr-un program mai larg, bine conceput. Din aceleași rațiuni ale accesului cât mai larg și ale „înțelesului” cuvântului divin, el va publica și alte cărți de slujbă în limba română, precum *Psaltirea de-nțăles* (*Psaltirea* slavo-română), în 1680, și *Molitivănicul de-nțăles*, în 1681.

⁴⁵ Cipariu, *Acte*, p. 148.

⁴⁶ *Ibidem*, p. 149–150; vezi și Sbiera, *Mișcări*, p. 23.

⁴⁷ I. G. Sbiera, *op. cit.*, p. 20.

⁴⁸ *Introducerea limbii române în biserică pe timpul lui Matei Basarab și Vasile Lupu (1633–1654)*, în „Arhiva”, II, 1890–1891, nr. 7, p. 411.

⁴⁹ Editată de N.A. Ursu sub egida Mitropoliei Moldovei și Sucevei în 1980. Vezi și I. Ionescu, *Trei sute de ani de la tipărirea Liturghierului de Mitropolitul Dosoftei (1679–1979)*, în „Glasul bisericii”, XXXVIII, 1979, nr. 9–10, p. 995–1015.

În prologul intitulat *Cuvânt depreună cătră toată semințiia rumânească*, alcătuit după schema celui din *Cazania* lui Varlaam, din 1643, Dosoftei își motivează acțiunea sa novatoare prin dorința mărturisită ca „să-nțaleagă toți carii nu-nțăleg sârbeaște sau elineaste”. Într-o notiță cu întrebări și răspunsuri din finalul predosloviei (cu text alternativ în slavonă, în greacă cu litere chirilice și în română), el face un elocvent paralelism cu substrat dogmatic, citând, în acest sens, argumentele unui mare canonist din secolul al XII-lea, Theodoros Valsamon, patriarhul Antiohiei, în legătură cu obligativitatea limbii grecești în slujba bisericească, în care se arată că aceia ce „vor fi de elineasca limbă cu totul nepartnici, pre limba sa slujască Svânta Liturghie”. Același text este reluat într-un apendice de la sfârșitul *Parimiilor*, numai în limba greacă și cu litere chirilice, având titlul în română: *Mărturie cum că nu iaste oprit a să cânta liturghie rumâneaste*.

Ediția din 1679 a *Liturghierului* cuprinde numai *Proskomidiia*, urmată de cele trei liturghii constantinopolitane traduse din limba greacă, la care se adaugă: *Molitva colivelor*, *La Paști*, *molitva cărnii*, *Ș-alta la Paști*, *Molitva cea mare de la duhovnic*, *ucenicilor de ispovadă* și *Molitve de iertat a tot blăstăm și afurisanie omului răpăosat* (în colontitlu: *Molitva de furisanie*).

Ediția a doua, care apare tot la Iași, în 1683, este însoțită de nouă confirmare canonică din partea Bisericii Orientale, de data aceasta prin încuviințarea patriarhului Alexandriei. Cartea conține o gamă mai diversă de piese liturgice și rugăciuni, față de cele din ediția princeps, cu următoarele titluri: *Rândul la svințitul antimiselor*, *Molitva celor ce-ș aduc dar la svânta besearică den fruntea poamelor*, *Molitvă la area cea cu pâine*, *Molitvă la culesul viilor*, *Molitvă la blagoslovenia vinului în cramă sau în pivniță sau la besearică ce-ș duce creștinul vin nou*, *Slujba Vecerniei*, *Diaconiile Utrâniiei*, *Rânduiala Bdeniei*, *scoasă din izvoadele ceale vechi grecești*, *Rânduiala Polunoșniței*, *Văglașeniile la Paști*, *Molitve la Svânta Priceștenie*, *Molitvă la blagoslovitul mătășoarelor*.

Sunt inserate și două texte patristice și postpatristice reprezentative: *Cazanie la Gîoi mari a dintru svinți părintele nostru Ioan, arhiepiscopul de Țarigrad, Rostul-de-Aur* și o *Rugă pentru creștinătate a Svântului Calist, patriarhul de Țarigrad*. Unele rugăciuni, printre care și *Cazanie la Gîoi mari*, sunt preluate din *Molitivănicul de-nșales*. Doar *Otpusturile praznicilor celor domnești, Otpusturile preste săptămână* și rugăciunile *Polunoșniței* sunt reproduse integral în slavonă. În ediția a doua sunt omise textele *La Paști, molitva cărnii* și *Molitve de iertat a tot blăstăm și afurisanie omului răpăosat*⁵⁰. Traducerea lui Dosoftei este, totodată, și expresia unei mutații de factură sursologică. Dacă la baza *Liturghierului* coresian s-a aflat o versiune slavonă, edițiile mitropolitului moldovean se revendică, după cum am văzut, de la izvoare grecești, fiind recognoscibile unele influențe ale *Diataxeii* lui Filotei IV, care se puteau exercita însă și printr-o filieră slavonă⁵¹.

Tot în 1679, în același an cu prima ediție a lui Dosoftei, în Bihor era copiat un *Liturghier* de către popa Pătru din Tinăud, într-o versiune diferită de cea a mitropolitului moldovean⁵². Aceluiași copist i-a mai fost atribuit⁵³ și un alt *Liturghier* scris în acest răstimp, care însă nu îi aparține lui, ci probabil lui popa Lup din Tetișu (Sălaj), al cărui nume apare în însemnări (BCU Cluj, ms. 2482). Textul prezintă unele convergențe cu cel al lui Dosoftei, dar și multe deosebiri. Alte copii manuscrise fuseseră realizate în Țara Zarandului, printre care cele ale lui Alexandru Dumitrașcu Bălgrădeanul, din 1675, și ale lui Lazăr diacul din Brad, în 1683, ambele

⁵⁰ Din prima ediție se mai păstrează trei exemplare la BAR și un exemplar la BAR Cluj. Din cea de-a doua ediție, un exemplar se află la BAR, iar altul la BNR.

⁵¹ Vezi Petre Vintilescu, *Liturghierul explicat*, ed. cit., p. 27.

⁵² Vezi Gh. Ciuhandu, *Vechi urme de cultură românească în Bihor*, în „Cele trei Crișuri”, I, nr. 8, 15 septembrie 1920, p. 20–26; Atanasie Popa, *Un cărturar bihorean din secolul XVII-lea: popa Pătru din Tinăud*, în LL, XX, 1969, p. 194.

⁵³ Florian Dudaș, *Manuscrise românești medievale din Crișana*, Timișoara, Editura Facla, 1986, p. 195.

păstrate în Biblioteca Mitropoliei Ardealului din Sibiu (ms. 18 și, respectiv, 19). Au mai fost semnalate un *Slujebnic*, aflat în Muzeul Britanic din Londra, tradus de Mihail Moxalie, autorul *Cronografului* din 1620, și o *Liturghie a Sfântului Vasile cel Mare*, în greacă și română, scrisă în 1683 de Mihail logofăt din Țara Românească, existentă în Biblioteca Metocului Sf. Mormânt din Istanbul⁵⁴.

Demersul lui Dosoftei nu a condus însă la adoptarea efectivă a limbii române în cadrul serviciului liturgic. După un an de la apariția tipăriturii de la Iași, gestul iconoclast al mitropolitului moldovean va fi contracara de Teodosie, mitropolitul Ungrovlahiei, care va edita la București *Svânta și dumnezăiasca Liturghie*, cu textul slavon și numai tipicul tradus în română, cu motivația că „liturghiia toată a o pre-pune pre limba noastră și a o muta nice am vrut, nice am cutezat”. În aceeași formă încorsetată de tradiție va fi re-editată *Sfânta și dumnezăiasca Liturghie*, la Buzău, în 1702, și la Iași, în 1715, cu o sporire însă a numărului de rugăciuni în limba română, pe aceeași linie înscriindu-se și *Liturghia Sfântului Ioan Zlatoust*, tipărită la Rădăuți, în 1745. Introducerea și generalizarea limbii naționale în biserică avea încă oponenți în mediile clericale românești. În îndreptarul dogmatic, liturgic și canonic alcătuit de patriarhul Dositei al Ierusalimului, împreună cu mitropolitul Teodosie, pe care arhiepiscopul ardelean Atanasie Anghel îl va semna, în 1698, cu prilejul hirotonirii de la București, i se recomandă în mod expres ca „slujba de toate zilele să te nevoiești cu de-adinsul să citească toate pre limba slovenească sau elinească, iar nu rumânească sau într-alt chip”, însă i se permitea, în continuare, ca „Sfânta Evanghelie la leturghie să pui să citească au slovenească, au rumânească”⁵⁵. Dacă pentru traducerea cărților de lectură bisericească se ma-

⁵⁴ Radu Constantinescu, *Manuscrise de origine românească din colecții străine. Repertoriu*, București, Direcția Generală a Arhivelor Statului, 1986, p. 236, 251.

⁵⁵ *Condica sântă*, publicată după original de arhiereul Ghenadie Craioveanu (Enăceanu), vol. I, București, Tipo-Litografia Cărților Bisericești, 1886, p. 82; vezi și Cipariu, *Acte*, p. 243–244.

nifesta o toleranță mai mare, chiar o implicare efectivă, ca în cazul mitropolitului Varlaam, cea a cărților de slujbă era încă îngrădită de oficialitățile ortodoxe, sau cel puțin privită „cu rezervă și neîncredere”⁵⁶. Sunt edificatoare manuscrisele bilingve sau trilingve elaborate în această perioadă de tranziție, printre care *Slujebnicul* slavo-greco-român al mitropolitului Ștefan I al Ungrovlahiei (BAR, ms. rom. 1790), un *Slujebnic* slavon, grecesc și românesc (BAR Cluj, ms. rom. 1216), precum și câteva liturghiere slavo-române (BAR, ms. rom. 1365, ms. sl. 794), care prezintă nu numai tipicul tradus în română, ci și *Crezul* și unele rugăciuni⁵⁷. Același gen de bilingvism se perpetua, așadar, în biserica românească la sfârșitul secolului al XVII-lea și începutul secolului următor, ceea ce indică o cantonare într-un anumit „hibridism liturgic”⁵⁸. Menținerea limbilor considerate sacre în oficierea slujbei era percepută și ca o reacție în fața propagandei calvine sau catolice. Nu poate fi ignorată nici dificultatea transpunerii și adaptării cântărilor Sfintei Liturghii, impas pe care îl vor resimți traducătorii și în cazul altor cărți de ritual (*Catavasier*, *Octoih*, *Minei*, *Triod*). Dincolo de aceste opreliști formale, în Transilvania și în Banat vor fi executate, între anii 1695-1706, mai multe copii ale *Liturghierului* de către Vasile Sturdze Moldoveanul, urmat și de alți copisti, printre care dascălul Văsii din Șcheii Brașovului, dascălul Gheorghe din Vima Turzii, popa Niculae din Cigmău (Hunedoara) sau diacul Ștefan din Bociu (Cluj), texte care se distanțează, în mare măsură, față de versiunea lui Dosoftei.

Rolul de a definitiva acest proces i-a revenit mitropolitului Antim Ivireanul, considerat creatorul limbii noastre liturgice, care va publica o nouă versiune a *Liturghierului* în

⁵⁶ P.P. Panaitescu, *op. cit.*, p. 222; vezi Gheție–Mareș, *Originile*, p. 55–58.

⁵⁷ Violeta Barbu, *Preliminarii la studiul naționalizării serviciului divin: principalele versiuni românești ale „Simbolului credinței” (1650–1713)*, în LR, XL, 1991, nr. 1–2, p. 27; vezi și Cătălina Velculescu, Zamfira Mihail, Ileana Stănculescu, Ovidiu Olar, *Manuscris triling. Preliminarii la o editare*, cuvânt înainte de Erich Renhart, București, Editura Paideia, 2010.

⁵⁸ Cyrille Korolevskij, *Liturgie en langue vivante: Orient et Occident*, Paris, Éditions du Cerf, 1955, p. 68.

limba română, prin care „slavona era gonită din ultimul ei adăpost”⁵⁹. S-au avansat însă ipoteze, deloc improbabile, privind atribuțiile restrânse ale lui Antim Ivireanul, care s-ar fi limitat doar la editarea textului, iar traducerea propriu-zisă, rămasă într-un cvasianonimat, i-ar fi aparținut dascălului Damaschin, ajuns apoi episcop al Buzăului și, respectiv, al Râmnicului⁶⁰. Cu toate că admitea calitatea sa de „săvârșitor” al cărților sfinte, N. Iorga era contrariat de faptul că Damaschin a acceptat să-și treacă lucrările sale „supt alt nume, ca pe vremurile când era doar un simplu «dascăl»”⁶¹. Pornind de la aceste premise, nu ar fi deci forțat să presupunem că declinarea paternității putea fi chiar prețul plătit de traducător pentru accesarea la demnitatea arhierască. Abia mai târziu, în 1778, în prefața *Mineiului pe noiembrie*, episcopul Chesarie al Râmnicului recunoștea, cu probitate, acea „desăvârșită podoabă” pe care Damaschin o conferise atâtor scrieri rămase nepublicate în urma sa. Este curios faptul că această primă ediție nu a apărut ca o tipăritură autonomă, ci a fost inclusă în cadrul unui *Evhologhion*, imprimat de Mihai Iștvanovici, la Râmnic, în 1706. Precizăm că exemplarul complet de la BAR prezintă cele două cărți legate separat, în două volume, însă cu aceeași foaie de titlu repetată, pe când un exemplar de la BCU Cluj le păstrează în colligat, așa cum credem că au fost imprimate inițial. De altfel, în vechile codice, Liturghia era încorporată în *Evhologhiu*, modalitate care s-a păstrat multă vreme⁶². Este posibil ca acest subterfugiu editorial să fi fost ales tocmai pentru a masca tipărirea *Liturghierului* în limba română. În vremea lui Constantin Brâncoveanu, slujba se efectua încă în limba slavonă, iar utilizarea limbii române

⁵⁹ Iorga, *Istoria literaturii*, vol. II, p. 85.

⁶⁰ Vezi Alex. Lapedatu, *Damaschin, episcopul și dascălul, traducătorul cărților noastre de ritual*, în CVL, XL, 1906, nr. 6–8, p. 563–581; Barbu Teodorescu, *Episcopul Damaschin și contribuția sa la crearea limbii literare române*, în MO, XII, 1960, nr. 9–12, p. 635–636.

⁶¹ Iorga, *Istoria bisericii*, vol. II, p. 101.

⁶² Petre Vintilescu, *Liturghierul explicat*, p. 19.

era privită deseori ca un abuz religios. Dovadă sunt relatările lui Del Chiaro, care rememora, în 1718, faptul că „în unele biserici se slujește și în limba valahă și, la surprinderea mea, de față cu unii boieri, mi s-a răspuns că această inovație a fost introdusă în timpul din urmă”⁶³.

În cuprinsul celei dintâi secțiuni a tipăriturii din 1706 apar cele trei formulare ale *Liturghiei*, urmate de *Otpusturile prazdniceilor celor domnești ce să zic la Vecernie, la Utrenie și la Liturghie*, *Otpusturile preste săptămână ce să zic la Vecernie, la Utrenie și la Liturghie și Văzglaseniile în zioa Sfintelor Paști la canon după fieștecare peasnă*. Textul primei ediții a lui Antim Ivireanul, care prefigurează prototipul *Liturghierului* din biserica noastră, înrudit, evident, în unele porțiuni, și cu textul lui Dosoftei, va fi reluat într-un volum distinct, cu titlul *Dumnezeieștile și Sfintele Liturghii*, apărut, la Târgoviște, în 1713. Reeditările ulterioare⁶⁴ de la București și Râmnic vor urma cu fidelitate acest model, care se va impune și în cadrul edițiilor scoase la Iași și la Blaj, în jurul anului 1750, moment care consfințește cea dintâi încercare de unificare a limbii române literare⁶⁵.

Potrivit unei cronici moldovenești atribuite lui Ienache Cogălniceanu (sau Pseudo-Enache Kogălniceanu), oficierea slujbei în română a fost impulsionată de către Constantin Mavrocordat, în cursul celei de-a doua domnii, între 1741–1743, după ce își încheiase cea de-a treia domnie în Muntenia, el dispunând să se aducă „cărți pi-nțales din Țara Românească, căci în Moldova nu să afla Evanghelii,

⁶³ Anton-Maria Del Chiaro Fiorentino, *Revoluțiile Valahiei*, traducere de S. Cris-Cristian, Iași, Editura Tehnopres, 2005, p. 63.

⁶⁴ A se vedea edițiile: *Dumnezeieștile și Sfintele Liturghii*, București, 1728, 1729, 1741, 1746, 1747, 1780; *Sfintele și dumnezeieștile Liturghii*, Râmnic, 1733, 1747, 1759, 1767, 1787, 1813, 1817; *Dumnezeieștile și Sfintele Liturghii*, Iași, 1747; *Liturghie*, Iași, 1759, 1794; *Dumnezeieștile Liturghii*, Blaj, 1756, 1775, 1807; *Dumnezeieștile și Sfintele Liturghii*, Buzău, 1768; *Sfintele și dumnezeieștile Liturghii*, București, 1797; *Sfânta și dumnezeiasca Liturghie*, Sibiu, 1798; *Sfintele și dumnezeieștile Liturghii*, Sibiu, 1807, 1809, 1814, 1827.

⁶⁵ Vezi Gheție, Baza, p. 389–390, 407.

Apostole și Leturghii, dând poroncă mitropolitul aceste cărți să le cetească pe-nțăles pe la bisărici, mai poroncind domnul mitropolitului și episcopilor să facă tipografie fieștecari la eparhia lui, ca să să tipărească cărți pe înțăles”⁶⁶. Adoptarea fără rezerve a traducerii muntenești și, implicit, a normei literare pe care o promova a fost un act deliberat, care avea acceptul unor înalte fețe bisericești, respectiv a mitropolitului Iacob Putneanul, în Moldova, și a lui Petru Pavel Aron, în Transilvania. În același timp, nici rolul tipografiilor rămnicieni veniți la Blaj nu poate fi neglijat în această privință, acțiunea de retipărire având, probabil, și resorturi de natură comercială.

În fine, ediția pe care o va îngriji mitropolitul Veniamin Costache, publicată la Iași, în 1818, în două tiraje⁶⁷, marchează ultima fază în desăvârșirea acestui prototip⁶⁸ al *Liturghierului*, sub aspectul stabilirii textului de bază, urmat îndeaproape până în zilele noastre. Cărturarul moldovean restructurează discursul liturgic, realizând, totodată, o modernizare masivă sub aspect lexical⁶⁹. El constată că în editările anterioare s-au strecurat „nu puține sminteale în cuvinte”, ceea ce îl motivează să supună textul unei revizii radicale, printr-o colaționare cu sursele primare, după cum declară în prefață: „...și am alăturat izvodul acel vechiu cu acel elino-grecesc și slaveno-rusesc și am văzut multă nepotrivire pre la multe locuri, atât în cuvinte, cât și în învățăturile ce sânt așezate printr-însa”. Mitropolitul pledează, astfel, pentru înlocuirea, pe scară largă, a cuvintelor de origine slavă prin

⁶⁶ *Cronici moldovenesti*. Pseudo-Enache Kogălniceanu, ediție critică de Aurora Ilieș și Ioana Zmeu, studiu introductiv de Aurora Ilieș, București, Editura Minerva, 1987, p. 16.

⁶⁷ *Liturghiile a Sfinților ierarhi Ioan Hrisostomul, Vasilie cel Mare și Grigorie Dialog*, Iași, 1818.

⁶⁸ Petre Vintilescu, *art. cit.*, p. 524; idem, *Liturghierul explicat*, p. 28; în legătură cu versiunile *Liturghierului* românesc, vezi și Ch. Auner, *Les versions roumaines de la liturgie de saint Jean Chrysostome*, în *Χρυσόστομικά*, Roma, Libreria Pontificia di F. Pustet, 1908, p. 731–769.

⁶⁹ Vezi și Scarlat Porcescu, *Limba română literară în opera Mitropolitului Veniamin Costachi*, în *MMS*, XLIII, 1967, nr. 1–2, p. 165–174.

corespondentele lor de origine latină, precum *agneț* cu *pâine*, *blagoslovit* cu *binecuvântat*, *cădire* cu *tămâiare*, *dveră* cu *ușă*, *molitvă* cu *rugăciune*, *prestol* cu *masă*, *vohod* cu *întrare*. Ideile sale privind „latinizarea” textului vor fi amplificate în prefața-pastorală a noii ediții a *Dumnezeieștilor Liturghii* din 1834.

Vom pune, în încheiere, în paralel câteva pasaje din *Rânduiala Vecerniei celei mari* (denumită în toate tipări-turile, până la cea din 1818, *Rânduiala Bdeniei*), precum și din *Rugăciunea de dinaintea Rugăciunii Domnești* din *Liturghia Sf. Ioan Gură-de-Aur*, fragmente sugestive pentru stadiile parcurse în consolidarea tipicului celebrării serviciului liturgic, concomitent cu acceptarea unei norme literare supradialectale.

Rânduiala Vecerniei celei mari
(adică priveghearea de toată noaptea și Utrenia Învierii)

După ce apune soarele, trecând puțânea vreame, toacă în toaca cea mare, iară aprinzătoriul de sveaștnice aprinde sveaștnicele și pune sveaștnicul cel mic înaintea dverii cei mari. Iară preutul și diaconul mărg de iau blagoslovenie de la cel mai mare, de va fi acoloa, iară de nu va fi acoloa facă metanie la locul lui. Și mărg de să-nchină înaintea icoanei lui Hristos, 3(ști), și o sărută. Așijderea și la icoana Preacistii, apoi să închină înaintea dverii cei mari, 1(ști), și spre strane să pleacă câte o dată. Și, întrând în oltariu, ia preutul petrahirul pre sine și felonul și, luând cădelnița cu tămâie, stă înaintea prestolului și dzâce Molitva tămâiei, în taină (Dosoftei, *Liturghie*, Iași, 1683, f. 65^r–65^v).

După ce apune soarele, trecând puțintea vreame, toacă în toaca cea mare, iară aprinzătoriul de sveaștnice aprinde sveaștnicele și pune sveaștnicul cel mic înaintea dverii cei mari. Iară preutul și diaconul merg de iau blagoslovenie de la cel mai mare, de va fi acoloa, iară de nu va fi acoloa fac metanie la locul lui. Și merg de să închină înaintea icoanei lui Hristos de trei ori și o sărută. Așijderea și la icoana Preacestii, apoi să închină înaintea dverii cei mari o dată și spre strane să pleacă câte o dată. Și, întrând în oltariu, ia

preotul epitrahilul spre sine și Sfânta și, luund cadelnița cu tămâie, stă înaintea prestolului și zice Rugăciunea tămâiei, în taină (*Evhologhion cu Liturghie*, Râmnic, 1706, p. 1–2).

După ce apune soarele, trecând puțină vreme, toacă în toaca cea mare, iară aprinzătorul de făclii aprinde și pune sfeăștnicul cel mic înaintea dverii cei mari. Iară preotul și diaconul merg de iau blagoslovenie de la cel mai mare, de va fi acolo, iară de nu va fi acolo fac metanie la locul lui și merg de să închină înaintea icoanei lui Hristos de trei ori și o sărută. Așijderea fac și la icoana Preacestii, apoi să închină înaintea dverii cei mari o dată și spre strane să pleacă câte o dată. Și, întrând în oltariu, ia preotul epitrahilul pre sine și Sfânta și, luund cadelnița cu tămâie, stă înaintea prestolului și zice Rugăciunea tămâiei, în taină (*Dumnezeieștile și Sfintele Liturghii*, Târgoviște, 1713, p. 1–2).

După ce apune soarele, trecând puțină vreme, toacă în toaca cea mare, iară aprinzătorul de făclii aprinde și pune sfeăștnicul cel mic înaintea dverii cei mari. Iară preotul și diaconul merg de iau blagoslovenie de la cel mai mare, de va fi acolo, iară de nu va fi acolo fac metanie la locul lui și merg de să închină înaintea icoanei lui Hristos de trei ori și o sărută. Așijderea fac și la icoana Preacestii, apoi să închină înaintea dverii cei mari o dată și spre strane să pleacă câte o dată. Și, întrând în oltariu, ia preotul epitrahilul pre sine și Sfânta și, luund cadelnița cu tămâie, stă înaintea prestolului și zice Rugăciunea tămâiei, în taină (*Dumnezeieștile și Sfintele Liturghii*, București, 1728, p. 1–2).

După ce apune soarele, trecând puțină vreme, toacă în toaca cea mare, iară aprinzătorul de făclii aprinde și pune sfeăștnicul cel mic înaintea dverii cei mari. Iară preotul și diaconul merg de iau blagoslovenie de la cel mai mare, de va fi acolo, iară de nu va fi acolo fac metanie la locul lui și merg de să închină înaintea icoanei lui Hristos de trei ori și o sărută. Așijderea fac și la icoana Preacestii, apoi să închină înaintea dverii cei mari o dată și spre strane să pleacă câte o dată. Și, întrând în oltariu, ia preotul epitrahilul pre sine și Sfânta și, luund cadelnița cu tămâie, stă înaintea prestolului și zice Rugăciunea tămâiei, în taină (*Dumnezeieștile și Sfintele Liturghii*, Iași, 1747, p. 1–2).

După ce apune soarele, trecând puțintea vreamă, toacă în toaca cea mare, iară aprinzătorul de făclii aprinde luminile și pune în sfeașnicul cel mic înaintea dverii cei mari. Iară preotul și diaconul merg de iau blagoslovenie de la cel mai mare, de va fi acoloa, iară de nu va fi acoloa fac metanie la locul lui și merg de să închină înaintea icoanei lui Hristos de trei ori și o sărută. Așijderea fac și la icoana Preacestii, apoi să închină înaintea dverii cei mari o dată și spre strane să pleacă câte o dată. Și, întrând în oltariu, ia preotul epitrahilul pre sine și Sfânta și, luând cădealnița cu tămâie, stă înaintea prestolului și zice Rugăciunea tămâiei, în taină (*Dumnezeieștile Liturghii*, Blaj, 1756, p. 1–2).

După apusul soarelui puțin trecând, merge aprinzătorul de candelă și face metanie la cel mai mare. Deci iasă și loveaște în clopotul cel mare (sau în toaca cea mare), nu-i degrab, cetind „Fericiți cei fără prihană” sau Psalmul 50, linișor, de 12 ori. Și, după aceea, întră și aprinde candelile și gătește cadilnița. Și așa, iarăși iasă și loveaște în toate clopotele. Și, întorcându-să în bisearică, aprinde o făclie în sfeașnic și-l pune în preajma ușilor celor împărătești. Apoi face metanie preotului al căruia iaste rândul, iar preotul, sculându-să, face metanie la cel mai mare. Și, mergând, face 3 închinăciuni înaintea Sfintelor Uși și la amândouă stranele, iară frații șad toți. Și, întrând în Sfântul Oltariu, pune pre sineș epitrahilul, sărutând crucea ce iaste deasupra lui și, luând cadilnița și stând înaintea Sfintei Mease, pune tămâie și ceteaște Rugăciunea tămâiei, în taină (*Liturghiile a Sfinților ierarhi Ioan Hrisostomul, Vasile cel Mare și Grigorie Dialog*, Iași, 1818, f. [2]^v–[3]^r).

Rugăciunea de dinaintea Rugăciunii Domnești

[Ț]ie punem viața noastră toată și nădejdea, de oameni Iubitoriu, Despuietoriu, rugămu-Ți-ne și cearem și cucețim-ne: Podobeazăte noi a ne împreuna cu a ceriului Tău și înfricoșat Ascuns, ceastă sfinție și sufletească masă, cu cug[e]t curat, în lăsarea păcatelor, iertare greșalelor, întru Duhul Sfânt împreunare, în dobânda împărăției ceriului, nu întru pără sau într[u] osândă (Coresi, *Liturghierul*, Brașov, 1570, f. 35^r).

Ție depunem viața noastră toată și nedeajdea, Despui-toriule, Omiubitoriule, și cucerim și ne rugăm și ne su-plecăm: Spodobeăște-ne să ne priceștuim de cereștile Tale și strașnice Taine din această svințită și sufletească masă, cu curată-mpreună știință, în iertare păcatelor, în ier-tăciune greșalelor, în de Duhul cel Svânt însoțăciune, în de-mpărăția ceriului însoțare, în cutedzarea cea cătră Svinția Ta, nu în giudecare, nice în osândire (Dosoftei, *Dumnedzâiasca Liturghie*, Iași, 1679, f. 28^v–29^r).

Înaintea Ta punem toată viața și nădejdea noastră, Stă-pâne, Iubitoriule de oameni, și cearem și ne rugăm și ne cucerim: Învrednicește-ne pre noi să ne împreunăm cu cereștile Tale și înfricoșatele Taini ale aceștii sfinte și du-hovnicești mease, cu curată cunoștință, spre lăsarea păca-telor, spre iertarea greșalelor, spre împreunarea cu Sfântul Duh, spre moștenirea împărăției cerești, spre îndrăznirea cea cătră Tine, nu spre judecată sau spre osândă (*Dumne-zeieștile și Sfintele Liturghii*, Târgoviște, 1713, p. 100).

Ție zălojim toată viața noastră și nedejdea, Stăpâne, Iubitoriule de oameni, și cearem și ne rugăm și ne cuce-rim: Învrednicește-ne pre noi a ne cumineca cu cereștile Tale și înfricoșatele Taine ale aceștii sfințite și duhov-nicești masă, cu curată știință, spre lăsarea păcatelor, spre iertarea greșalelor, spre împărtășirea Sfântului Duh, spre moștenirea împărăției ceriurilor, spre îndrăznirea cea cătră Tine, nu spre judecată sau spre osândă (*Liturghiile a Sfinților ierarhi Ioan Hrisostomul, Vasilie cel Mare și Grigorie Dialog*, Iași, 1818, f. 54^r).

Constatăm că structurarea *Liturghierului* urmează, sub aspect compozițional, câteva modele care s-au impus în evo-luția sa: cel coresian, apoi cel elaborat de Dosoftei, cu o pa-letă mai diversificată a pieselor liturgice auxiliare, după care câștigă teren prototipul muntean, constituit în primele decenii ale secolului al XVIII-lea pe coordonatele Râmnic–Târgoviște–București. Cel din urmă se impune la un moment dat, fără rezerve, și în celelalte două zone dialectale, Moldova și Transilvania, unde limba formularelor liturgice

este reproducă aproape mecanic de la un text la altul. Este sesizabilă, pe de altă parte, mai ales în *Rânduiala Bdeniei*, o anumită influență pe care traducerea lui Dosoftei a exercitat-o, în secolul următor. asupra textului muntean. Reformarea rânduieiilor liturgice, ca și a limbajului de către Veniamin Costache este profundă, în multe privințe, normele moldovenești fiind înlocuite, cu mici concesii de ordin fonetic, de cele muntenești. Substituirile lexicale enunțate și operate de către cărturar în ediția sa din 1818 s-au transmis, în mod firesc, până la nivelul textului liturgic actual⁷⁰, diferențierile care mai apar fiind restrânse (*aprinzătorul de candele* – *paracliserul*, *gătește* – *pregătește*, *făclie* – *lumânare*, *zălojm* – *încredințăm*, *cumineca* – *împărtășim*).

Întâlnim în fragmentele prezentate și o excepție semnificativă, respectiv o similitudine între textul lui Coresi și cel contemporan, reflectată prin sintagma *cuget curat* din *Rugăciunea de dinaintea Rugăciunii Domnești*, cu alte corespundențe la ceilalți autori: *curată-mpreună știință* (Dosoftei), *curată cunoștință* (Antim Ivireanul), *curată știință* (Veniamin Costache)⁷¹. Limbajul liturgic a parcurs, așadar, o perioadă de acumulări și decantări, care coincide cu însăși dezvoltarea limbii române literare.

⁷⁰ Am luat ca termen de comparație textul *Liturghierului* apărut în 1987 la Editura Institutului Biblic și de Misiune al Bisericii Ortodoxe Române.

⁷¹ Cf., în același context, formele: *curată știință* (edițiile *Liturghiilor*, Buzău, 1835, și *Mănăstirea Neamț*, 1860), *curată cunoștință* (București, 1855), *curată conștiință* (București, 1887 și 1895, Sibiu, 1902, Blaj, 1905); pentru *conștiință curată* optează și Petre Vintilescu (*Contribuții la revizuirea Liturghierului român. Proscomidia. Liturghia Sf. Ioan Gură-de-Aur*. Studiu și text, București, Tipografia Cărilor Bisericești, 1931, p. 140); forma *curat cuget* / *cuget curat* se generalizează însă în edițiile moderne; într-o relectură a discursului liturgic, Bartolomeu Anania înclină tot pentru sintagma *cuget curat* (*Cartea deschisă a Împărăției. O însoțire liturgică pentru preoți și mireni*, București, Editura Institutului Biblic și de Misiune al Bisericii Ortodoxe Române, 2005, p. 218); în legătură cu lexicalizarea conceptului „conștiință” în vechile traduceri religioase românești, a se vedea și Eugen Munteanu, *Lexicologie biblică românească*, ed. cit., p. 372–379.

Glose filologice privitoare la versiunile *Parimiarului*

Denumind inițial lecturile biblice din *Pildele* sau *Proverbele lui Solomon* ale *Vechiului Testament*, termenul de *parimii* sau *paremii* (gr. *παροιμία* „pildă, proverb, parabolă”) s-a extins la toate pericopele extrase din cărțile profeților (*Profetologhion*, *Prorocestvie*), din *Pildele lui Solomon* și din alte cărți veterotestamentare, care se citesc la Vecernia sărbătorilor din perioada Octoihului și a Penticostarului, precum și la Vecernia zilelor de rând din perioada Triodului (miercuri și vineri seara, din săptămâna premergătoare Postului Mare, și în toate zilele din Postul Mare), după prochimen. Cartea de slujbă care cuprinde aceste capitole cu conținut profetic și sentențios (*parimii*) poartă denumirea generică de *Parimiar* sau *Paremiar*⁷².

Primele traduceri în limba română ale acestor culegeri nu au o vechime prea mare. Ipoteza lui M. Gaster⁷³ după care fragmentul de *Levitic*, publicat de Hasdeu în *Cuvente den bătrâni*, datat de acesta în jurul anului 1560, ar aparține unui *Parimiar* nu a fost confirmată, fiind vorba de o traducere incompletă după *Pentateucul* lui Heltai, realizată în Transilvania abia la începutul secolului al XVII-lea și copiată ulterior în Muntenia⁷⁴. Cel mai vechi *parimiar* românesc, descoperit în biblioteca Bisericii „Sf. Nicolae” din

⁷² Vezi studiul nostru *Observații filologice și lingvistice asupra primelor parimiare românești*, în DR, s. n., XVI, 2011, nr. 2, p. 143–148.

⁷³ Gaster, CR, I, p. XXVI; idem, *Geschichte der rumänischen Litteratur*, în *Grundriss der romanischen Philologie*, II Bd., 3. Abt., Strassburg, 1901, p. 272.

⁷⁴ Vezi I. Șiadbei, *Fragmentul Leviticului românesc de la Belgrad*, în RF, I, 1927, nr. 3, p. 276–283.

Șcheii Brașovului (ms. 36), constă dintr-un codice miscelaneu format din trei secțiuni distincte, scrise în epoci diferite de către trei copişti: partea I, f. 1^r–14^v, partea a II-a, f. 15^r–20^v, partea a III-a, f. 21^v–67^v. Pe f. 21^r se află o însemnare în slavonă, din toamna anului 1644, scrisă de Ștefan, unul dintre tipografii *Noului Testament* de la Bălgrad. Ipoteza că ne-am afla în fața unei traduceri necunoscute a *Bibliei*, datând de la sfârșitul secolului al XVI-lea și începutul celui de-al XVII-lea, s-a dovedit a fi falsă. Presupușii autori ai manuscrisului au fost identificați de către Vasile Oltean⁷⁵ în persoana preotului șcheian Vasile Hoban, contemporan cu Coresi, care ar fi scris prima parte între 1570 și 1580, a preotului Constantin, fratele cronicarului, copistul părții a doua, și a lui Văsâi Hoban, nepotul primului scrib. Aceste atribuiri au fost puse sub semnul întrebării de Ion-Radu Mircea⁷⁶ și Al. Mareș⁷⁷, cea dintâi identificare fiind rezultatul unei lecțiuni greșite. Nici plasarea alcătuirii miscelaneului în perioada coresiană nu rezistă analizei, iar anul 1569, propus mai recent de către editorul textului (într-o restituire precară și, din păcate, aproape inutilizabilă)⁷⁸, pe baza unei destul de vagi investigații filigranologice, nu este demonstrat. Rămâne deocamdată certă datarea ante 1612–1613, potrivit însem-

⁷⁵ Cf. Vasile Oltean, *Descoperirea unui codice-miscelaneu în limba română*, în „România literară”, VIII, nr. 5, 30 ianuarie 1975, p. 19; idem, *Tot în legătură cu codicele-miscelaneu de la Șcheii Brașovului*, în „România literară”, VIII, nr. 9, 27 februarie 1975, p. 8; Iuliu Ișa, Vasile Oltean, *Descoperirea unui manuscris românesc al Bibliei de la sfârșitul secolului al XVI-lea și începutul celui de-al XVII-lea la Șcheii Brașovului*, în MA, XX, 1975, nr. 6–8, p. 537–544.

⁷⁶ Ion-Radu Mircea, *Îndreptări și adăugiri la „Descoperirea unui codice-miscelaneu în limba română”*, în „România literară”, VIII, nr. 7, 13 februarie 1975, p. 19; idem, *O veche traducere românească: „Parimiarul de la Brașov”*, în LR, XXXI, 1982, nr. 6, p. 474–491.

⁷⁷ Alexandru Mareș, *Pe marginea unor opinii recente despre cel mai vechi parimiar românesc*, în LR, XXV, 1976, nr. 1, p. 37–42.

⁷⁸ Cf. Vasile Oltean, *Parimiarul în contextul textelor omiletice de înțelepciune din spațiul românesc medieval*, în *Primul parimiar românesc*, vol. I, Iași, Editura Edict, 2005, p. 14–15.

nării din partea a treia, cea mai extinsă, precum și copierea acestora de către Vasile, fiul popii Miha „ot Brașov”. Există indicii de ordin grafic și ornamental care probează caracterul de copie al manuscrisului. De asemenea, o cercetare sumară a particularităților lingvistice, pe care am întreprins-o, ne relevă existența unor fonetisme alternante, prezente în toate cele trei părți ale manuscrisului, precum: *svatul* (18^r/7) – *sfaturile* (19^v/18), *svântă* (59^v/13) – *sfântă* (52^v/19), *dzidi* (10^v/29) – *zidi* (7^v/5), *dzioa* (11^v/18) – *ziua* (1^v/12), *Dumnezău* (66^v/11) – *Dumnezău* (67^v/15), *giudețul* (5^v/31) – *județ* (3^v/4), *giunghe* (41^r/27) – *junghe* (46^r/1). Sunt puse astfel în evidență două straturi dialectale, unul caracteristic zonei nordice a Dacoromaniei (Moldova, Transilvania, fără partea de sud-est, Banat-Hunedoara), care aparține traducerii originale, și altul de proveniență sudică, mai bine reprezentat, ce poate fi atribuit copiștilor.

Versiunile manuscrise ale *Parimiarului* care au circulat în epocă nu sunt numeroase, dar unele dintre ele pot fi puse în corelație cu versiunea brașoveană. Aceeași filiație o au, de exemplu, ms. rom. 5025 BAR, scris de popa Văsiu „ot Brașov”, precum și ms. rom. 5049 BAR (fost 6094), executate în sud-estul Transilvaniei la sfârșitul secolului al XVII-lea, ambele provenind tot din biblioteca Bisericii „Sf. Nicolae” din Șcheii Brașovului. Alte versiuni independente ale *Parimiarului* sunt conservate în copii realizate în Muntenia, cum ar fi ms. rom. 3052 BAR, scris în 1700 de Teofil „ot Rucăr”, și ms. rom. 1317 BAR, copiat de Constantin logofătul în 1727, sau în Moldova, în copii fragmentare mai târzii, de la sfârșitul secolului al XVIII-lea.

Consacrarea acestui gen de scrieri va surveni în 1683, când Dosoftei va tipări la Iași, pentru prima oară, *Parimiile preste an*, o traducere după izvoare grecești și slavone, în consonanță cu eforturile sale anterioare de introducere a limbii române în cult. Încercările de a stabili unele concordanțe lingvistice între fragmentele biblice din *Parimii* și pasajele corespunzătoare ale *Vechiului Testament* din tradu-

cerea lui Nicolae Milescu, revizuită, probabil, de Dosoftei⁷⁹, nu sunt edificatoare în privința acceptării unei relații de filiație între cele două texte, fiind caracteristice unei tradiții lexicale recurente în aceeași perioadă.

Compararea unor contexte ne furnizează un număr co-vârșitor de disonanțe textuale. Spre exemplificare, vom reda un fragment din *Facerea*, cap. 7, versetele 6–9, în versiunea din ms. BAR Cluj 45, în paralel cu textul lui Dosoftei:

Ms. 45

6. Noe era de 600 ani; și potopul apei să făcu pre pământu.
7. Și întră înlontru Noe și fiii lui și fămeaia lui și fămeile ficiorilor lui cu însul în săcriiu, pentru apa potopului.
8. Și den pasările ceale curate, și den pasările ceale necurate, și den dobitocul cel curat, și den dobitocul cel necurat, și den jiganii și den toate târătoarele de pre pământu,
9. doă-doă, întrară cătră Noe în săcriiu, parte bărbătească și fămeiască, după cum i-au porâncit lui Dumnedzău (f. 4^v–5^r).

Parimii

- [6]. Noe era de șase sute de ani; și potopul cel de apă să feace pre pământ.
- [7]. Și-intră Noe și fiii lui și femeia lui și femeile fiilor lui cu dânsul în corabie, pentru apa potopului.
- [8]. Și din zburătoarele ceale curate, și din dobitoacele ceale curate, și din zburătoarele ceale necurate, și din dobitoacele ceale necurate, și din găngăniile din toate ce să trag pre pământ,
- [9]. doă-doă, din toate cealea ce-au întrat la Noe în corabie, făt și fată, precum porunci Dumnedzău lui Noe (f. 28^r).

⁷⁹ Vezi N.A. Ursu, *Din nou despre paternitatea primei traduceri românești a „Istoriilor” lui Herodot și despre revizia „Vechiului Testament” tradus de Nicolae Milescu*, în LR, XXXIV, 1985, nr. 1, p. 41–42; idem, *Contribuții la istoria culturii românești în secolul al XVII-lea. Studii filologice*, Iași, Editura Cronica, 2003, p. 428, 439–440.

E suficient să menționăm câteva dintre opozițiile lexicale care apar în aceste pasaje (*săcriiu* – *corabie*, *pasările* – *zburătoarele*, *jiganii* – *gângăniile*, *târătoarele* – *ce să trag*, *parte bărbătească* – *făt*, [*parte*] *fămeiască* – *fată*), pentru a exclude o posibilă corespondență între cele două texte și, implicit, reproducerea și rescrierea de către Dosoftei a pericopelor din *Vechiul Testament*, tradus inițial de Milescu. Textul din 1683 este, prin urmare, o nouă traducere, cu unele redactări originale.

În preambulul lucrării, mitropolitul Dosoftei compune un mic florilegiu poetic, inaugurat prin *Stihuri la luminatul gherb a Țărâi Moldovei*, publicate, mai întâi, într-o formă mai extinsă în *Psaltirea* în versuri din 1673, cu reluări în *Liturghier* (1679), *Psaltirea slavo-română* (1680) și în *Molitvănic de-nțăles* (1681):

Capul cel de buăr, de fiară vestită, / Sămnează putearea
țărâi nesmintită. / Pre câtu-i de mare fiara și buiacă, /
Coarnele-m pășune la pământu-și pleacă. / De pre chip să
veade buărul ce-i place, / C-ar vrea-n toată vremea să
stea țara-m pace.

O variantă amplificată a acestor distihuri heraldice este inclusă și în *Viața și petreacerea svinților* (1682–1686). Pe următoarele trei file, în loc de precuvântare, se află un poem cronologic al domnilor Moldovei, care apăruse într-o formă apropiată, alcătuită din 128 de stihuri, și în *Moltvănicul de-nțăles* din 1681. Dedicate voievodului Gheorghe Duca, cele 136 de versuri emblematice constituie un encomion plin de patetism închinat șirului de voievozi moldoveni, o cronică barocă având „tonul unui panegiric”⁸⁰, concepută după modelul unor sinopsisuri dedicatorii, întâlnite și în alte literaturi din epocă. O primă redacție a acestei cronologii versificate datează din 1679, iar ultima versiune, augmentată la 204 stihuri, descoperită într-un manuscris autograf din 1 ianuarie

⁸⁰ Dan Horia Mazilu, *Barocul în literatura română din secolul al XVII-lea*, București, Editura Minerva, 1976, p. 299.

1690, fusese trimisă lui Constantin Brâncoveanu în perioada exilului polonez al cărturarului moldovean⁸¹.

Textul propriu-zis cuprinde un *Profitologhion*, *adecă parimiile și prorocestiile preste an* și *Parimiile de Postul Mare*, succedate de canonul Învierii, canoanele Înălțării Domnului și la Cincizecime, precum și o parimie la Duminica tuturor sfinților, după care Dosoftei inserează un nou interludiu poetic. Mai întâi, o epigramă închinată patriarhului Moscovei, Ioachim, menționat și pe pagina de titlu, care „datu-ne-au tipare, / sufletească treabă, și bine ne pare”. După cuvintele de gratitudine adresate celui care înzestraseră tipografia ieșeană, urmează un poem sibilin de 33 de versuri, compus în spiritul tradiției creștine, relevant pentru orizontul cultural al autorului. El plasează *Prorocia sibilei Eritreea* într-o strânsă interdependență cu materia preponderent oraculară a cărții și indică de la început sursa acestui pasaj profetic din patrologia greacă, și anume cartea a cincea din opera *De vita Constantini* a lui Eusebius Pamphili, episcopul din Cezareea Palestinei. Poemul dezvoltă tema prevestirii Judecății de apoi și a jertfei Mântuitorului. Dosoftei reproduce textul latin cu litere chirilice și interliniar în traducere românească, cu redarea acrostihului în greacă, iar apoi preia o versiune „în leșeaște”, tot cu litere chirilice. Transcriem un fragment din viziunea apocaliptică poematică a lui Dosoftei din *Parimiile preste an*:

A giudețului sămnuł fi-va, când pământul va asuda, / Din ceriu veni-va Domnitoriul prin veacii ce va să vie / Pentru ca trupul de față și să giudece lumea. / Tot omul pre-acesta creștin Domn și cel urât vedea-l-va / Împreună cu svinții pre naltul în sfârșit supt veacul, / 'n scaun ședzând sufletele va-ntreba și trupure înse./ Țelini-s-a lumea și spini creaste-vor pre tot pământul, / Lepădând idoli, oameni și darurile bogațâlor, / Cercând porțâle, zdrobi-va a temniței iadului. / Așea și dară a tot va veni

⁸¹ Vezi și Alexandru Elian, *Bizanțul, Biserica și cultura românească. Studii și articole de istorie*, ediție îngrijită de Vasile V. Muntean, Iași, Editura Trinitas, 2003, p. 119–127.

lumină slobodă trup. / Atunci svinților focul pre vinovați
veacinici va arde, / Ascunsele fapte toate atunci tot însul
va spune (f. 130^r–130^v).

Versurile românești, la fel ca și cele în polonă, nu depășesc, după Șt. Ciobanu, nivelul unor „alcătuiiri artificiale, greoaie”⁸², fiind reluate întocmai, în 1749, în codicele lui Matei Voileanu. Alte scrieri apusene sunt fructificate în continuare, cu erudiție, într-un comentariu pe aceeași temă din Lactantius (Lucius Caecilius Firmianus), pe care îl intitulează *De la sivile de dzua giudefului*, un fragment tradus în proză ritmată din *Epitome Divinarum Institutorum*. Într-o adnotare la acest pasaj, Dosoftei își exprimă însă unele rezerve față de textele acestui autor creștin timpuriu: „Acestea Liactanțius au scris în cărțile sale mai apoi la fârșit, scoțându-le din cărțile sivilelor și din proroci. Dară noi avem destul Svânta Evanghelie de spune ca mai adevărat” (f. 134^r). Volumul antologic insolit, alcătuit cu o tentă savantă de teologul moldovean, continuă cu un canon la Buna Vestire, după care sunt intercalate alte două glose livrești, de data aceasta spicuite din *Lexiconul Suidas*, un izvor enciclopedic bizantin de mare notorietate. Ultima parte a tipăriturii din 1683 conține *Prorociile și parimii preste an la sărbători și la praznice ce îmblă cu mineiul*. Un exemplar mai complet decât cel descris în BRV, aflat în biblioteca Institutului de Lingvistică și Istorie Literară „Sextil Pușcariu” din Cluj (V 217), are în partea finală 29 de foi nenumerate, cu următorul sumar: *Greșdaleel [sic] tiparniții și schimbăciunile și nepriceputele poftorind* (f. 1^r–6^v), *Canonul cel mare. Facerea Svântului Andrei de Crit Ierusalimeanul* (f. 6^v–29^r), *Mărturie cum că nu iaste oprit a să cânta liturghie rumâneaște* (f. 29^r), ultimul text fiind scris în limba greacă și cu litere chirilice. De precizat că filele

⁸² Șt. Ciobanu, *Versuri poloneze necunoscute în opera mitropolitului Moldovei Dosoftei*, în *Mélanges d'histoire littéraire et de littérature comparée offerts à Charles Drouhet*, Bucarest, Bucovina, I.E. Torouțiu, 1940, p. 74.

care cuprind erata și adăugirile se află la sfârșitul *Molitvănicului* din 1681, coligat în exemplarul semnalat.

Receptiv la fluența și la inovațiile stilistice specifice textului lui Dosoftei, Nicolae Iorga afirma, pe bună dreptate, că „traducerea lui e cu totul nouă și de o frumuseță deosebită, dar și precizia și cunoștința originalelor nu sunt în aceeași măsură ca în vechea *Palie* de la 1582”⁸³. Atenț la nuanțele și particularitățile limbii române, precum și în transmiterea cât mai clară a mesajului, el și-a luat o libertate mai mare de creație, fără să urmeze servil modelele și se conformeze strict rigorilor transpunerii literale.

Ceea ce se remarcă în structura *Parimiilor* sunt adaosurile explicative care însoțesc unele pericope și irmoase, așa-numitele „tâlcuri”, mici divagații cu caracter exegetic, interpretări care atestă nu atât valențele unui limbaj teologico-filosofic original⁸⁴, cât ale unui vocabular evoluat de cultură generală, la fel ca în cazul lui Dimitrie Cantemir⁸⁵. Cei doi cărturari marchează deopotrivă etape distincte în cristalizarea stilului savant, științifico-tehnic al vechiului scris românesc. Iată o digresiune sugestivă pentru acuitatea meditativă a scriitorului mitropolit, redată cu o paletă lexicală inconfundabilă:

Tâlc. Dzâce poeticul: „Oh, oamenilor, întru câți v-au suflatu-vă și v-au venitu-vă darul cel de Dumnędzău turnat a Duhului Svânt de-au curs la inemile voastre, de sânteți luminați ca lumina și ca fulgerul de scripiți? Mutați din fire pemintească în fire cerească și premeniți de gânduri pemintești și împodobiți și schimbați cu podoabă cuvioasă dumnędzăiască a svântului botedz, într-acea streină, minunată, frumoasă podoabă și slăvită mutați, adecă schimbați. Oh,

⁸³ Iorga, *Istoria literaturii*, vol. I, p. 374.

⁸⁴ Vezi Eugen Munteanu, *Literalitate și creativitate lexicală în „Parimiile” lui Dosoftei*, în AUI, secțiunea III e, Lingvistică, XL, 1994, p. 51–52; idem, *Lexicologie biblică românească*, ed. cit., p. 180–182.

⁸⁵ Gh. Chivu, *Limba română de la primele texte până la sfârșitul secolului al XVIII-lea. Variantele stilistice*, București, Univers Enciclopedic, 2000, p. 146.

oamenilor, noi toți cât ne-au dăruit Dumnădzău cu lumina Sa, aceasta de-am vădzut ș-am cunoscut cu de-adins taina Svintei Troice ce iaste nedespărțată, că nu să taie, nice să desparte, și iaste aseamene de puteare. Slăvim și cântăm acea svântă trelucorată, că-i în trei lucruri, adecă trei staturi, ipostase, acea svântă ființă și fire înțăleaptă în trei lucruri, în trei sori, și nevădzută, și cu cugetul neagiunsă, și cu mintea necuprinsă, slăvim!” (f. 125^v–126^r).

Prezența în acest eșantion a unor termeni neologici, precum *poetic*, *ipostasă*, sau a unui derivat de tipul *trelucorat*, -ă „cu trei lucruri”, „cu trei lumini” (cf. și *trelucireață*, în *Viața și petreacerea svinților*, nov., f. 165^v), este elocventă pentru bogăția și plasticitatea lexicului lui Dosoftei, care reflectă, totodată, un simț excepțional în domeniul formării cuvintelor, fapt care se observă în toate scrierile sale. El rămâne unul dintre marii creatori de limbă din a doua jumătate a veacului al XVII-lea, care au impus înnoirea radicală a vocabularului și abordări stilistice inedite. Cele dintâi *Parimiare* românești au o încărcătură filosofică încă nedezvăluită pe deplin, care s-a răsfrânt asupra procesului de consolidare a limbii literare.

Comentarii pe marginea traducerii *Vulgatei* din 1760–1761

Sursa traducerii corpusului veterotestamentar apusean, realizată în 1760–1761, în premieră în cultura românească, de episcopul Petru Pavel Aron și colaboratorii săi, o constituie versiunea revizuită a *Vulgatei*, publicată la Roma, în 1592, așa-numita *Biblie* a Papei Clement al VIII-lea (*Sixto-Clementina*), devenită, în urma corecturilor efectuate în cuprinsul edițiilor din 1593 și 1598, *textus receptus* al bisericii catolice. Autoritatea acestei versiuni, pe care am identificat-o pe baza criticii textuale, după cum vom demonstra în continuare, s-a impus, așadar, de la sine în lumea cărturărească greco-catolică de la mijlocul secolului al XVIII-lea. Ediția propriu-zisă pe care au utilizat-o, după toate indiciile, traducătorii români, intitulată, pe scurt, *Biblia Sacra Vulgatae editionis*, a văzut lumina tiparului la Veneția, în oficina lui Nicolò Pezzana, în 1690. Un exemplar, probabil cel de lucru, fără pagina de titlu, dar cu o foaie de gardă bogat ornamentată, care provine din biblioteca foștilor călugări bazilitani de la Blaj, înființată de Inochentie Micu Klein, se află în prezent la BAR Cluj.

Traducerea în limba română s-a transmis prin intermediul a două grupe de manuscrise, păstrate actualmente la BAR Cluj: cea dintâi grupă conservă protograful traducerii (ms. rom. 18, 21, 23, 25, 30, 68), din care lipsesc cărțile biblice începând de la *Pildele lui Solomon* și până la *Prorocia lui Baruh*, inclusiv, iar cea de-a doua, o versiune integrală a Vechiului Testament, rezultată dintr-o copiere a primei redactări (ms. rom. 19, 20, 28, 29); de adăugat ms. rom. 22, care cuprinde o versiune a celor patru Evanghelii, structurate ca texte de slujbă, realizată, desigur, în afara planului de

traducere a *Vulgatei*, discutabilă sub aspectul oportunității includerii în ediția diplomatică din 2005⁸⁶. Cea de-a doua variantă, așa-zis definitivă, care a stat, în exclusivitate, la baza editării textului, prezintă unele diferențe de ordin grafic, fonetic, morfologic și lexical, precum și câteva omisiuni de text față de protograf, ceea ce ar fi necesitat consemnarea acestora într-un aparat critic.

Soarta manuscrisului, învăluită într-un con de umbră timp de peste două veacuri, e greu de elucidat. Într-un preambul la *Biblia* din 1795, intitulat *Cătră cetitoriu*, Samuil Micu se referă tangențial la traducerea lui P.P. Aron, spunând că „toată S. Scriptură pre limba românească însuși o au tălmăcit, ci încă mai lipsindu-i mâna și îndreptarea cea mai de pre urmă”, iar „acea tălmăcire, numai pre niște hârtii scrisă, nesăvârșită și nedată la lumină au rămas, dintre care hârtii după aceea, pentru multele mutări din loc în loc, unele s-au pierdut”. Într-un alt loc, în *Istoria și lucrurile și întâmplările românilor*, teologul blăjean revine cu o explicație la fel de vagă, potrivit căreia „pentru cuvioase pricini nu s-au tipărit”⁸⁷. Singura explicație plauzibilă ar fi aceea că moartea lui P.P. Aron, survenită în 1764, și apariția peste câteva decenii a impunătoarei *Bibliei* a lui Samuil Micu au schimbat prioritățile momentului, iar textul celei de-a doua traduceri a Sfintei Scripturi în limba română a ajuns să fie împins în uitare.

S-a pus întrebarea dacă Micu a cunoscut sau nu opera lui Aron, dacă aprecierile sale privind starea manuscrisului pot fi justificate. Există similitudini frapante între rezumatele de început de capitol ale cărților din *Biblia* de la Blaj cu cele din manuscrisul aronian, ceea ce ar putea pune la îndoială mărturia acestuia, dovedindu-se pentru unii exegeți un argu-

⁸⁶ *Biblia Vulgata. Blaj 1760–1761*, editor coordonator Ioan Chindriș, coordonare filologică Niculina Iacob, revizie filologică Elena Ardeleanu, Elena Comșulea, Doina Grecu, Valentina Șerban, vol. I–V, București, Editura Academiei Române, 2005.

⁸⁷ Samuil Micu, *Istoria românilor*, ediție princeps după manuscris de Ioan Chindriș, vol. II, București, Editura Viitorul Românesc, 1995, p. 366.

ment indubitabil în favoarea aserțiunii că „monahilor Blajului (și cu atât mai puțin lui Samuil Micu!) nu le era străin textul tradus de echipa lui Petru Pavel Aron”⁸⁸. Cercetând însă protograful traducerii *Bibliei* a lui Samuil Micu (BAR Cluj, ms. rom. 70, 71 și 64), observăm că redactarea rezumatelor, în prima fază, este diferită, mult mai concisă. Apar însă corecturi și adăugiri în redactarea rezumatelor din varianta manuscrisă definitivă (BAR Cluj, ms. rom. 111, 115), cu un scris diferit, ce ar putea fi atribuit canonicului prepozit Dimitrie Caian, în calitate sa de revizor recunoscut al *Bibliei* de la Blaj. Aceste noi redactări, care nu îi aparțin lui Micu, sunt prelucrări, mai mult sau mai puțin fidele, după cele ale lui Aron, iar sub această formă au apărut și în ediția din 1795. Reiese că Samuil Micu, deși văzuse cândva traducerea predecesorilor săi, nu a mai avut – sau nu i s-a permis să aibă – acces la aceasta, care se distanța, oricum, de prototipul său „elinesc”⁸⁹. Un exemplu edificator se regăsește în introducerea de la Lv 1⁹⁰, în care redactarea inițială a lui Micu este diferită, iar cea definitivă, cu intervenții străine, o compilează pe cea din manuscrisul *Bibliei Vulgate*, dar reia și varianta primară:

Leagea și modrul cum să să aducă spre jârfire dobitoacele și paserile (ms. rom. 29; VgA).

Arderea de tot din boi și din oi și din capre și din turtureale și din porumbi (ms. rom. 71).

Leagea și modru cum să se aducă jertva carea să chema ardere de tot din boi, din oi, din capre, din turtureale și din porumbi (ms. rom. 111; BBl).

Traducerea *Vulgatei* de la Blaj a fost realizată într-un timp record, așa cum se menționează într-o notiță de la finele

⁸⁸ Cf. Niculina Iacob, Ioan Chindriș, *Biblia lui Petru Pavel Aron (1760–1761), unica traducere a Vulgatei în limba română*, Târgu Lăpuș, Editura Galaxia Gutenberg, 2010 (Conferințele Academiei Române), p. 12.

⁸⁹ Vezi și Eugen Pavel, *Între filologie și bibliofilie*, ed. cit., p. 108–110.

⁹⁰ Utilizăm abrevierile consacrate ale cărților biblice.

ms. rom. 18, f. 410^r: „Sfârșitul prefacerii Vechiului Testament, carea cu mila Domnului în anu 1760, martie 12, s-au început și cu aceluiși ajutoriu într-acelaș an, dechemvrie 21, s-au săvârșit. Căruia toată lauda, mărirea, cinstea și închinăciunea, în veci, amin”. La sfârșitul ms. rom. 30, f. 95^r, o altă însemnare, de data aceasta cu litere latine, ne avertizează că s-a încheiat *Cartea Facerii*, la Cut, în 25 martie 1760, ceea ce este concludent pentru ritmul de lucru al traducătorilor, reuniți pe un domeniu episcopal din apropierea Blajului. Se presupune că la realizarea traducerii au luat parte, alături de episcopul Petru Pavel Aron, principalii săi colaboratori din capitolul eparhial al Blajului, printre care Grigore Maior, Atanasie Rednic, care îl vor succeda în scaunul episcopal, Silvestru Caliani, asesor și membru al consistoriului, la fel ca primii doi, Gherontie Cotore, vicar general, secondăți de Petru Pop din Daia, fostul secretar al lui Inochentie Micu Klein, și, eventual, de protopopul Ioan Săcădate⁹¹. Inițiativa episcopului blăjean de a traduce textul biblic din latină constituia o cotitură radicală în cultura românească și, implicit, pentru mediile ecleziastice din Transilvania, unde Biserica Unită își păstrase orientarea de rit bizantin sau oriental. Formați în colegii și institute teologice occidentale, călugării blăjeni se familiarizaseră cu textul *Vulgatei*, iar tentativa lor de a se distanța de versiunea consacrată a *Septuagintei* părea un act temerar, dar justificat prin prisma deschiderii spre noi orizonturi spirituale pe care o vor împărtăși reprezentanții Școlii Ardelene.

Tălmăcirea *Vechiului Testament* nu s-a efectuat prin împărțirea cărților pe traducători, ci a urmat un plan de lucru în comun, cu asumarea pe rând a unor porțiuni de text. Nu este exclus ca traducerea să se fi desfășurat în colectiv, iar transcrierea să fi fost asigurată prin rotație. Cert este că protograful traducerii conține mai multe tipuri de scriere succesivă, unele dificil de atribuit. Psalmii, în schimb, benefi-

⁹¹ Ioan Chindriș, *Testamentul lui Petru Pavel Aron*, în ed. cit., vol. I, p. LXV–LXX.

ciază, în cea mai mare parte, de transcrierea olografă a lui Aron (ms. rom. 21), în care recunoaștem, însă, mai multe concordante cu *Psaltirea* de la Râmnic din 1725, cu reeditări în 1736, 1743 sau 1746, reprodusă și în *Psaltirea* de la Blaj din 1764, cu o primă ediție, probabil, din 1755. Versiunea de control rămâne și în acest caz cea latină. Episcopul nu se abate de la schema textuală fixată deja în tradiția noastră literară, intervenind numai punctual prin substituirea unor lexeme sau sintagme divergente față de formularul latin. O dovedește compararea versetelor 8–10 din Ps 18, în care primele două sunt aproape identice cu textul corespunzător de la Râmnic, preluat apoi și în *Biblia* de la Blaj, iar versetul 10 este parțial adaptat după *Vulgata Clementina*, care prezintă în acest segment lecțiuni diferite atât față de LXX, cât și față de *Biblia* de la Ostrog din 1580–1581, reeditată la Moscova, în 1663 (gr. *agnoŭ* / sl. *čistŭ* „curată” vs lat. *sanctus* „sfântă”; gr. *δεδικαιωμένα ἐπὶ τοῦ αὐτοῦ* / sl. *opravdannŭ vŭkupě* „îndreptate împreună” vs lat. *justificata in semet ipsa* „adeverite întru sâneși”):

VgA

8. Leagea Domnului fără prihană, carea întoarce sufletele; mărturiia Domnului credincioasă, carea înțelepțește pruncii;
9. Dreptățile Domnului dreapte, ceale ce veselesc inimile; porunca Domnului strălucită, carea luminează ochii;
10. Frica Domnului sfântă, carea rămâne în veacul veacului; judecățile Domnului adevărate, adeverite întru sâneși.

Ps 1746

8. Leagea Domnului fără prihană, carea întoarce sufletele; mărturiia Domnului credincioasă, carea înțelepțește pruncii.
9. Dreptățile Domnului dreapte, ceale ce veselesc inima; porunca Domnului strălucită, carea luminează ochii.
10. Frica Domnului curată, carea rămâne în veacul veacului; judecățile Domnului adevărate, îndreptate împreună.

BBI

8. Leagea Domnului fără prihană, carea întoarce sufletele; mărturiia Domnului credincioasă, carea înțelepțește pruncii.

9. Dreptățile Domnului dreapte, ceale ce veselesc inima; porunca Domnului strălucită, carea luminează ochii.
10. Frica Domnului curată, carea rămâne în veacul veacului; judecățile Domnului adevărate, îndreptate împreună.

VgCl

8. Lex Domini immaculata, convertens animas; testimonium Domini fidele, sapientiam præstans parvulis.
9. Justitiæ Domini rectæ, lætificantes corda; præceptum Domini lucidum, illuminans oculos.
10. Timor Domini sanctus, permanens in sæculum sæculi; judicia Domini vera, justificata in semetipsa.

La fel, în Ps 39, 7 (9), este păstrată aproape intactă traducerea anterioară, cu o singură intervenție, constând din înlocuirea termenului *trupul* cu *urechii*, conform versiunii latine de control: *Jârtva și prinosul n-ai voit, iară urechii mi-ai săvârșit*; cf. Ps 1746, BBl: *Jârtva și prinosul n-ai voit, iară trupul mi-ai săvârșit*; cf. VgCl: *Sacrificium et oblationem noluisti; aures autem perfecisti mihi*.

Descendența *Bibliei* lui Aron din originalul latin menționat este pusă în evidență, printre altele, prin numărul și dispunerea cărților canonice și a celor deuterocanonice, acceptate prin Conciliul tridentin, separarea psalmilor 9 și 10 și, respectiv, 114 și 115, precum și ordinea profeților, potrivit canonului ebraic, adaosurile anaginoscomena la *Cartea Esterei* și la *Daniel*, care nu se găsesc în originalul masoretic, înglobarea *Epistolei lui Ieremia* la sfârșitul *Cărții lui Baruh*, ca și prin prezența grupajului final veterotestamentar, format din *Rugăciunea regelui Manase*, alături de cărțile 3 și 4 din *Ezdra*, repus în circulație prin *Biblia Clementina*⁹². Glosele interliniare din textul latin sunt pre-

⁹² A se vedea, în acest sens, de exemplu, Carolus Vercellone, *Variae lectiones Vulgatae Latinae Bibliorum editionis*, tom. I, Romae, Apud Iosephum Spithöver, 1860, p. LXVIII–LXXIII; Calistrat Orleanu-Bârlădeanu, *Câteva cuvinte asupra Vulgatei și a autorității ei în Biserica Romei*, în BOR, XXVII, 1903, nr. 7, p. 732–740; Henri Quentin, *Mémoire sur l'établissement du texte de la Vulgate*, Rome, Desclée et cie & Paris, J. Gabalda, 1922, p. 192–203; Mircea Basarab, *Cărțile anaginoscomena – bune de*

luate și echivalate fără excepție de călugării bazilieni de la Blaj. La *Liber Esther* 13,7, după versetul *Pergensque Mardocheus, fecit omnia, quae ei mandaverat Esther*, urmează o adnotare în original: *Nec tamen habentur in Hebraico, et apud nullum penitus feruntur interpretum*. Pasajul respectiv este transpus astfel în versiunea românească: *Și mergând Mardoheul, au făcut toate care poruncise Esthir*, glosat prin: *Însă nu sânt în cel ovreiesc și togma la niciun tâlcuitoriu nu să află*. Pentru o altă glosă de la Est 15, *Haec quoque addita reperi in editione vulgata*, echivalentul este următorul: *Și acestea le-am găsit adaose în cel de obște izvor*. Procedul se extinde și la alte porțiuni din *Esthir*, *Daniil* sau la notița introductivă de la *Rugăciunea lui Manasie*, împăratului Iudei, când rob să ținea în Vavilon. La fel ca în cazul celorlalte cărți biblice, traducerea ultimei cărți apocrife denotă dependența față de textul similar din *Oratio Manassae regis Iuda, cum captus teneretur in Babylone*, vizibilă în mai multe porțiuni: *seminis* – sămințiii; *cum omni ornatu* – cu toată podoaba; *conclusisti* – ai închis; *decrevist* – ai rânduit; *Deus iustorum* – Dumnezeuul celor drepti; *iniquitates* – strâmbătățile; *remite mihi* – iartă-mă; *virtus caelorum* – putearea cerurilor.

Ceea ce particularizează textul biblic românesc este literalitatea traducerii, împinsă uneori până la servilism. Presiunea modelului s-a repercutat, în multe pasaje, asupra topicii, marcată de inversiuni și dislocări sintactice, potrivit frazei din latină. Sub raportul limbii, traducerea din 1760–1761 se distinge totuși printr-o remarcabilă bogăție lexicală, realizată prin împrumuturi masive, dintre care unele au fost adaptate sistemului limbii române, dar și prin utilizarea pe scară largă a calcului lingvistic, prin preluarea mecanică a unor termeni latini. Vom trece în revistă câțiva termeni transferați din *Vulgata Clementina* în *Biblia* lui Aron⁹³, în

citit – în bibliile românești, în „Studii teologice”, XXIV, 1972, nr. 1–2, p. 59–69.

⁹³ Vezi și Niculina Iacob, *Limba și stilul Vulgatei de la Blaj, 1760–1761*, în ed. cit., vol. V, p. 789–909; idem, *Bogăție lexicală și expresivitate în*

paralel cu corespondentul din celelalte *Biblii* din epocă: *avră* (< lat. *abra* „slujnică”) Idt 10, 5, cf. BB *slujnică*, BBl *roabă*; *chign* (< lat. *cygnus* „lebedă”) Lv 11, 18, cf. BB, BBl *lebedă*; *far* (< lat. *far* „alac, grâu”) Lv 2, 14, cf. BB *spice*, BBl *grăunțe*; *ghith* (< lat. *gith* „mălură, tăciune”) Is 28, 25, cf. BB *neghină*, BBl *mac*; *milv* (< lat. *milvus* „uliu”) Lv 11, 14, cf. BB *caie*, BBl *gaie*; *olivă* (< lat. *oliva* „măslin, măslină”) Is 17, 6, cf. BB *maslină*, BBl *maslin*; *piton* (< lat. *python* „prezicător”) 2 Rg / 4 Împ 21, 6, cf. BB, BBl *gâcitor*. Termenul calchiat apare uneori explicat și în perifrază: *mamzer*, *adecă născut din curvie* (< lat. *mamzer* „bastard”) Dt / 2 Lg 23, 2, cf. BB *den curvă*, BBl *carele iaste născut din curvă*.

Traducătorii din anturajul episcopului P.P. Aron au ocolit în aceste cazuri, în mod premeditat, cuvintele corespunzătoare aflate în circulație, propunându-și îmbogățirea vocabularului limbii române printr-o latinizare deliberată prin calcuri și semicalcuri – fără a fi generalizată –, impusă de fidelitatea în transpunerea textului. Acțiunea de înnoire a lexicului prin această modalitate n-a avut întotdeauna efectul scontat, fie datorită formei artificiale a termenilor avansați, fie datorită nepublicării manuscrisului. Pe de altă parte, sub aspect fonetic, morfologic și lexical, sunt detectabile elemente specifice variantei literare sud-vest ardelenesești, care indică un compromis între graiurile de tip nordic și cele de tip sudic. Un anumit caracter compozit al limbii, manifestat prin persistența unor alternanțe și dublete, poate fi pus pe seama conlucrării mai multor traducători. Aceștia apelează, totodată, la o serie de regionalisme împrumutate din maghiară, neîntâlnite în celelalte traduceri ale Sfintei Scripturi: *bănat* (< magh. *bánat* „durere, mahnire, supărare”) Tb 7, 20, cf. BB *mahnire*, BBl *întristare*; *băsău* (< magh. *bosszú* „răzbunare, mânie”) Gn 49, 6, cf. BB, BBl *mânie*; *biciului* (< magh. *becsül* „a aprecia, a prețui, a evalua”) Sir / Ec 6, cf.

Vulgata de la Blaj (1760–1761), în „Analele Universității «Ștefan cel Mare» Suceava”, Seria Filologie, A. Lingvistică, tomul XIII, 2007, nr. 1, p. 101–110.

BBl *prețui*; *bistătui* (< magh. *biztat* „a încuraja, a îndemna”) 2 Par 32, cf. BBl *îndemna*; *cigă* (< magh. *csiga* „scară în spirală”) 1 Rg / 3 Împ 6, 8, cf. BB *sucită suire*, BBl *treapte strâmbe*; *contuș* (< magh. *köntös* „manta”) Jd 3, 16, cf. BB *îmbrăcămintе*, BBl *haină*; *iră*, var. a lui *irhă*, *ierhă* (< magh. *irha* „piele tăbăcită”) Is 5, 18, cf. BB, BBl *curea*; *pățilat* (< magh. *potyolat* „pânză subțire, voal”) Pr 31, 24, cf. BB, BBl *cearșaf*; *șolovar* (< magh. *salavári*, *solovári* „cingătoare, brâu”) Ir 13, 4, cf. BB *încingere*, BBl *încingătoare*.

Această manieră de lucru își pune amprenta asupra limbii textului, care are, deseori, configurația unui conglomerat, apropiindu-se în această privință de cea a *Noului Testament de la Bălgrad* din 1648. Supralicیتarea calității traducerii de către îngrijitorii ediției recente⁹⁴ nu apare, prin urmare, suficient de fondată. O simplă comparație între versetele 6–9 din Is 32 din *Biblia Vulgata* a lui Aron și pasajele corespunzătoare din *Biblia de la București* și din

⁹⁴ Cf. studiul introductiv citat al lui I. Chindriș, p. LXXVI: „Acest amestec de românească populară și latină calchiată a dus la o limbă unică în cultura noastră, cu originalități și frumuseți, naivități și poticneli mai mari sau mai mici, toate însă în limitele unui ansamblu care definește o capodoperă a literaturii noastre vechi. În situația când limba de cultură din Moldo-Valahia, sufocată de fanariotism, își pierduse calitatea de navă-amiral pe care o avuse în miraculosul secol al XVII-lea, traducătorii *Vulgatei* de la Blaj sunt cei dintâi care încearcă, și reușesc în mod admirabil, să preia ștafeta «creșterii limbii românești» printr-o operă monumentală”. O opinie asemănătoare este reiterată și în studiul lingvistic al Niculinei Iacob, ed. cit., p. 908: „Această traducere după *Vulgata* este o reușită incontestabilă. Atâta vreme cât originalul după care se traduce nu mai este unul străin de firea limbii române (slavon sau grecesc), lucrul pare cu totul firesc, dar trebuie subliniat în mod aparte meritul traducătorilor de la 1760, pentru că au știut să îmbine cu măsură cerința de a adopta metoda literală de traducere, impusă de tradiție, cu libertatea limbii române de a urma drumul pe care își începuse devenirea ca limbă de cultură. Iată cum, într-un mod ce poate părea paradoxal, alegerea *Vulgatei* de către episcopul Petru Pavel Aron a făcut să avem astăzi în fața noastră poate cea mai reușită transpunere a *Bibliei* în limba română, până la realizările moderne, dar aceeași alegere a determinat o nedreaptă rămânere în uitare a acestei traduceri”.

Biblia de la Blaj poate fi edificatoare asupra nivelului traducerii din 1760–1761, în multe porțiuni sub nivelul celorlalte două scrieri, cu toate deosebirile de ordin sursologic:

VgA

6. Că cel bolund nebunii va grăi și inima lui va face nedreptate ca să isprăvească fățărnicia și să grăiască către Domnul șalnic, și deșert să facă sufletul celui flămând și beutura celui sătos să o iaie.
7. Vasele celui șalnic reale sânt, că el ș-au togmit gândurile a pierde pre cei blânzi prin cuvânt de minciună, când grăia cel sărac judecată.
8. Iară căpeteniia ceale ce-s vreadnice de căpetenie va gândi și însuși preste povățuitori va sta.
9. Muieri găzdace, sculați-vă și auziți glasul mieu! Feate ce nădăjduiți, luați în urechi graiul mieu!

BB

6. Pentru că cel nebun nu bune va grăi, și inima lui deșarte va gândi: a săvârși fărădeleage și a grăi către Domnul înșelăciune, ca să samene sufletele flămânde, și sufletele ceale însătoșate deșarte să le facă.
7. Pentru că sfatul celor răi fărădeleage va sfătui, ca să strice pre cei smeriți cu cuvinte strâmbe și să răsipească cuvintele smeriților cu judecată.
8. Iară cei buni-credincioși înțeleapte au sfătuit, și acest sfat va rămânea.
9. Muieri bogate, sculați-vă și auziți glasul mieu; feate, auziți, pre nădeajde, cuvintele meale!

BBI

6. Că cel nebun nebune va grăi și inima lui deșearte va gândi, ca să săvârșească fărădeleage și să grăiască către Domnul înșelăciune, ca să răsipească sufletele ceale flămânde și sufletele ceale sătoasă să le facă deșearte.
7. Că sfatul celor răi fărădeleage va sfătui, ca să strice pre cei smeriți cu cuvinte nedreapte și să răsipească cuvintele celor smeriți la judecată.

8. Iară cei credincioși înțeleapte au sfătuit, și sfatul acesta va rămânea.
9. Muieri [glosat: țări] bogate, sculați-vă și auziți glasul mieu; feate [glosat: cetăți], întru nădejde, auziți cuvintele meale!

Dacă în tipăriturile de la Blaj din aceeași perioadă (*Liturghier*, 1756, *Octoih*, 1760, *Psaltire*, 1764, *Evanghelie*, 1765) norma munteană câștigase deja teren, manuscrisele din această regiune sunt încă refractare tendinței de unificare lingvistică. Un exemplu îl oferă textul *Vulgatei* românești, care rămâne, în multe situații, tributار normei locale. În acest context, dictat fie de literalitatea excesivă a traducerii, fie de defazarea ei față de procesul de cristalizare a unei norme supradialectale, *Biblia* lui Petru Pavel Aron va fi devansată valoric de opera similară a lui Samuil Micu, care va marca o etapă superioară în evoluția limbii române literare. Versiunea *Vulgatei* din 1760–1761 constituie însă un document unic de limbă și spiritualitate românească din veacul Luminilor.

Mersul vremii și al „vremilor” în vechile calendare

Prin conținutul compozit și prin destinația lor, ca și prin forma lingvistică accesibilă, calendarele (la fel ca almanahurile, al căror cuprins este mai specializat) au avut o largă răspândire în spațiul european, încă din epoca medievală. Faptul că în aceste publicații periodice anuale erau consemnate, cu exactitate, nu numai succesiunea zilelor, a lunilor și a anotimpurilor, dar și informații insolite despre mersul vremii și al „vremilor”, cu o mulțime de date instructive de ordin astronomic, astrologic, meteorologic, geografic, istoric, politic, medical sau de interes gospodăresc, le sporea, implicit, puterea de penetrare în cele mai diverse medii. Aceste adevărate cărți de colportaj pătrund, așadar, în cultura română începând din ultimele decenii ale secolului al XVII-lea, pentru ca în următoarele două secole să cunoască o adevărată ecloziune. Sunt preluate multe dintre caracteristicile și funcțiile cărților populare didactice și de prevestire, astfel încât materia unui mai vechi *Rojdanic* ajunge să fie transferată în calendare. Cu timpul, pe lângă literatura astrologică și didactică, partea beletristică începe să câștige tot mai mult teren, fiind selectate texte din literatura română sau traduceri din cea universală⁹⁵.

⁹⁵ Repertorii cvasiexhaustive ale publicațiilor au realizat Mircea Tomescu, *Calendarele românești. 1733–1830. Studiu și bibliografie*, București, Editura de Stat Didactică și Pedagogică, 1957; Georgeta Răduică, Nicolin Răduică, *Calendare și almanahuri. 1731–1918. Dicționar bibliografic*, București, Editura Științifică și Enciclopedică, 1981; Elisabeta Faiciuc, *Dicționar de calendare și almanahuri românești* (DCAR). Partea I: *Completări la bibliografia generală a calendarelor pentru perioada 1600–1918*, Cluj-Napoca, Presa Universitară Clujeană, 2011.

Ideea existenței unui calendar românesc tipărit la Brașov, în 1569, nu este sustenabilă. Ipoteza îi aparținuse lui G. Bariț, care, în prefața la ediția *Catechismului calvinesc*, aduce în discuție o însemnare descoperită de Eugen von Trauschenfels în registrele de socoteli ale Brașovului, referitoare la cumpărarea în acel an, de către municipalitate, cu 6 denari, a unui calendar pentru a fi dăruit solului moldovean aflat în vizită⁹⁶. Comentând notița de „senzațiune” a lui Bariț, Hasdeu respinge afirmația acestuia făcută fără „nicio probă”, sugerând că ar putea fi vorba de un calendar în slavonă⁹⁷, dar la fel de bine putea fi un calendar de proveniență occidentală, probabil în germană, achiziționat de la un colporteur de cărți brașovean. Cu toate că supoziția nu a mai fost reiterată ulterior, ea este readusă în actualitate, vorbindu-se despre un calendar românesc atribuit, fără vreo argumentație solidă, lui Coresi⁹⁸. Diferite calendare în latină, maghiară sau germană vor mai apărea în Transilvania încă de la sfârșitul secolului al XVI-lea, cum ar fi un *Pseudo-calendar* orădean din 1585.

Seria acestor scrieri a fost inaugurată, de fapt, la noi prin calendarele brâncovenești, cunoscute sub numele de *Foletul Novel*, rămase în manuscris⁹⁹. Traduse după modele italiene de către Giovanni Candido Romano, care se iscălea Ioan Românul, alias Frâncul, cele opt texte, eșalonate între anii 1693–1704, cuprind și adnotări „de taină” ale domnitorului muntean, unele criptate, el nefiind interesat doar de mișcările astrelor, ci și de „mișcările și purtările politice”, din care se

⁹⁶ Georgiu Barițiu, *Catechismul calvinesc impus clerului și poporului român sub domnia principilor Georgiu Rákoczy I și II*. Transcris cu litere latine după edițiunea II tipărită în anul 1656, însoțit de una excursiune istorică și de un glosariu. Cu spesele Academiei Românești, Sibiu, Tipografia lui W. Krafft, 1879, p. 98.

⁹⁷ Hasdeu, *Cuvente*, vol. II, p. 724–725.

⁹⁸ Cf. Mircea Popa, *Cel mai vechi calendar românesc: Calendarul lui Coresi (1569)*, în „Contemporanul-Ideea europeană”, IV, 1994, nr. 16–18, p. 1, 11.

⁹⁹ *Foletul novel. Calendarul lui Constantin Vodă Brâncoveanu, 1693–1704*, ediție de Emil Vărtosu, București, Imprimeria Națională, 1942.

pot înțelege „turburările, vrăjbele și realele ce pot veni și fi”¹⁰⁰. Intervențiile marginale ale lui Brâncoveanu sunt uneori polemice, el contrazicând previziunile care nu se adevăraseră în întregime. Tradiția italiană a „almanacelor” și astrologiilor, manuscrise și tipărite, printre care se înscria *L’Astrologo grottesco*, *Bragagna degli influssi*, *Il Pallade Astrologa* sau *Il Gran Pescatore di Chiaravalle*, ultimul cu un specific astronomic și agricol, publicat din 1701 și până astăzi, se propaga astfel și în mediile culturale muntene. Rostul unui asemenea calendar era, după cum se arată în prefața dedicatorie din 1694, acela de a satisface „curiozitas (adequate perierghia) omenească”, cea „pofitoare a ști unele și altele (cum și Aristotel în cartea dentâi a Metafizicii lui scrie: că toți oamenii den fire a ști poftescu...)”. Un calendar nu este neapărat demn de încredere, ci numai pentru „treacere de vreme”¹⁰¹. În ceea ce privește traducătorul acestor „foglietti novelli”, el a fost identificat de către diverși autori cu secretarul italian de la cancelaria brâncovenească, menționat mai sus (N. Vătămanu, Mario Ruffini), dar și cu mitropolitul Teodosie Veștemeanul, ipoteză mai puțin probabilă susținută la un moment dat de N.A. Ursu. Ulterior, acesta revine asupra supoziției anterioare și stabilește că persoana traducătorului, de origine locală, era una și aceeași cu logofătul Ion Frâncul, un colaborator apropiat al stolnicului Constantin Cantacuzino și al mitropolitului Teodosie Veștemeanul¹⁰². Cert este că traducerile s-au păstrat în copii transcrise de diverși scribi autohtoni, printre care și popa Nicola, logofăt al Mitropoliei din București.

Există și o altă știre despre un calendar apărut la Sibiu, în 1684, menționat într-o scrisoare din data de 12 noiembrie a acestui an, în care episcopul Ștefan de la Râmnic îi solicita „craibirăului” sibian să-i trimită vreo două „călindare”

¹⁰⁰ *Ibidem*, p. 89.

¹⁰¹ *Ibidem*, p. 22–23.

¹⁰² Pentru întreaga problemă, vezi Mareș, *Scriere*, p. 231–255; N.A. Ursu, *Paternitatea „Istoriei Țării Rumânești” atribuită stolnicului Constantin Cantacuzino*. Studiu filologic, Iași, Editura Cronica, 2009, p. 26 ș.u.

scoase de curând, „ca să mai putem ști trecutul anului”¹⁰³. Este vorba, desigur, despre un *Almanach* în limba germană (un exemplar din anul respectiv se află în Biblioteca Muzeului Brukenthal din Sibiu), din care se vor inspira și publicațiile similare, alcătuite, mai târziu, în acest centru în limba română.

Expansiunea prin tipar a acestui gen de scrieri este destul de târzie la noi. Primul calendar în limba română a fost tipărit în 20 februarie 1733, la Brașov, de dascălul Petcu Șoanul, alcătuit „acum în stambă noao” după un izvor slavon, care, la rândul său, „într-acest chip au fost, fiind de un mare astrolog la Kiev scos, de un mare dohtar muscal s-au talmăcit”. Sursa ucraineană constă dintr-un calendar, realizat tot prin compilație, care datează, probabil, din 1716, anul cel mai vechi menționat în tablele planetare. Se presupune că traducerea în limba română ar aparține preotului Eustatie Grid din Șcheii Brașovului. O nouă versiune manuscrisă a calendarului brașovean a fost descoperită în anii din urmă, în care s-ar putea identifica atât protograful după care s-a executat tipărirea din 1733¹⁰⁴, dar și o copie contemporană, ca altele asemănătoare¹⁰⁵. Potrivit cronicii lui Radu Tempea al doilea, ar fi existat o primă apariție în 1731, după cum este certă și o altă ediție din 1737¹⁰⁶. *Calendarul* lui Șoanul cuprinde, mai întâi, o cronologie, apoi o expunere privind cele șapte planete, însoțite de tabele cronologice cu zodiacuri, după care urmează prevestirile referitoare la om și la starea timpului, eșalonate pe luni și pe zile. Învățăturile „pentru semințe” și o „spunere de casnici”, o nouă „știință de planete”, prin care se întrevedea „ce zi și ce ceas stăpâ-

¹⁰³ Lupaș, DIT, p. 410.

¹⁰⁴ Vasile Oltean, *Izvodul primului calendar almanah descoperit în Șcheii Brașovului*, în „Cumidava”, XXVI, 2003, p. 84–86.

¹⁰⁵ Un calendar manuscris din 1780 reproduce exact titlul publicației lui Petcu Șoanul (BCU Cluj, ms. 4357).

¹⁰⁶ Radu Tempea, *Istoria Sfintei Beserici a Șcheilor Brașovului*, ediție îngrijită, studiu introductiv, indice de nume, glosar, note de Octavian Șchiau și Livia Bot, București, Editura pentru Literatură, 1969, p. 132, 176.

neaste”, precum și informațiile legate de eclipse („pentru perirea Soarelui și a Lunei”), încheiate cu un sinaxar pe 12 luni, completează un sumar atractiv, în consonanță cu interesul sporit pe care publicul cititor îl arăta pentru prezicerea viitorului. Calendarele din Șcheii Brașovului au continuat să apară și după moartea lui Șoanul din 1741. Printr-un decret imperial din anul 1772, adresat Guberniului Transilvaniei, se dispunea confiscarea unor calendare date la lumină „în limba valahică” în suburbia „Bulgarseg”, pentru ca peste doi ani să se legifereze tipărirea acestora fără restricții.

Primul calendar din Moldova, alcătuit de arhimandritul Vartolomei Măzăreanu (Mazereanu), va fi publicat în 1785, la Iași, de Mihail Strilbițchi, împreună cu fiul său Policarp, ambii realizând și grafica extrem de bogată, în care se distinge și o marcă a tipografului în stil occidental. Atribuirea calendarului lui Vartolomei Măzăreanu este corelată cu menționarea publicației pe lista cărților tălmăcite de cărturar, listă întocmită de copistul Ștefan Țicău la sfârșitul codexului său de cronici moldovenești. Modelul pare să fie tot unul moscovit, datând din 1710¹⁰⁷, calendarul fiind tipărit cu litere cursive rusești. La fel cu cel brașovean, *Calendariul pe 112 ani* va fi răspândit și în copii manuscrise¹⁰⁸.

În *Predoslovie către cetitoriu* este subliniată utilitatea calendarului, deoarece „bine iaste ca să știe omul și ceale patru vremi ale anului cum va purta grija la iconomiia casii lui”. După elementele de cronologie (*Hronologhie lucrurilor celor vechi și celor noao*), urmează un florilegiu de cugetări de „alesă socoteale de la oareșicare greci și râmleani”, apoi o prezentare a lunilor cu zodiile și „doftoriile” lor, atât pentru oameni, cât și pentru cai și alte „dobitoace”, rețete de siropuri și „vudci” cu mirodenii, iar în încheiere niște „prognostice foarte curioznice” și alte previziuni pentru „cunoștința vremilor”, precum aceea pentru ziua de Sf.

¹⁰⁷ Dan Horia Mazilu, *Recitind literatura română veche*, vol. I, București, Editura Universității București, 1994, p. 363–364.

¹⁰⁸ Prezentarea unei asemenea copii va face și Gh.T. Chirileanu, în „Șezătoarea”, X, 1907, nr. 3–4, p. 33–43.

Gheorghe: „De să va ascunde cioara în sămănătura săcării, apoi să cunoaște că anul plodicios însemnează”.

Un alt *Călindari rumânesc*, apărut la Sibiu, în 1793, are, la sfârșit, următoarea notiță: „În limba română așezat prin o-sârdia Radului Tempea, fostului diacon la Brașov”. Primul calendar sibian este, așadar, creația autorului *Gramaticii românești* din 1797, cel care va deveni directorul școlilor naționale din Ardeal. Calendarele sibiene, în care sunt recunosciibile modelele germane, vor avea cea mai mare longevitate dintre periodicele de acest tip de la noi. Un *Calendariu* atribuit lui Paul Iorgovici¹⁰⁹ se tipărea în 1794, la Viena, inspirat după calendare sârbești, cu referiri la calculul anului, cu horoscop, genealogii și diferite sfaturi practice despre târguri și circulația monetară. În ultima parte, cărturarul bănațean acordă spațiu unei traduceri ale sale în proză „de pre alte limbi”, intitulată *Cei doi excessuri a amerii*, cu subtitlul „o istoriolă adevărată supra cele doao ieșiri din măsură a iubirii”. Este o povestire prin excelență romantică, după un original probabil francez, traducere care se remarcă prin caracterul neologic al vocabularului. Nu este lipsit de relevanță faptul că textul prezintă grafii influențate de scrierea etimologizantă, fiind atestate pentru prima oară, cu caractere chirilice, formele *sunt*, *sunteți*, *sum*¹¹⁰. În fine, în Țara Românească, este tipărit la București, în 1795, „acum a doao oară”, un *Calendariu* tradus din limba maghiară, a

¹⁰⁹ Vezi N.A. Ursu, *Un calendar istoric-literar publicat de Paul Iorgovici*, în LR, XII, 1963, nr. 3, p. 283–291.

¹¹⁰ A se vedea Gheorghe Chivu, „*Cei doi excessuri a amerii*” – o „istoriolă” romantică într-un calendar de la sfârșitul secolului al XVIII-lea, în LL, XLVII, 2002, I–II, p. 84–98; idem, *Neologisme de origine franceză într-un text beletristic tipărit în 1794*, în *Tradiție și inovație în studiul limbii române*, coordonator Gabriela Pană Dindelegan, București, Editura Universității din București, 2004, p. 533–543; Adina Dragomirescu, *Înnoirea vocabularului literar românesc în două tipărituri de la sfârșitul secolului al XVIII-lea: „Calendarul vienez” (1794) și „Observații de limba rumânească” (1799)*, în LR, LIV, 2005, nr. 5–6, p. 123–129.

cărui primă ediție ar putea data din 1794, după cum se deduce dintr-o versiune manuscrisă.

Structura și cuprinsul dicționarelor populare se perfec-tează, evident, în secolul al XIX-lea, din dorința mărturisită de a satisface gustul și preferințele de lectură ale publicului. Un calendar manuscris din 1802 (BAR, ms. rom. 5371) este o compilație de texte astrologice și de prevestire devenite clasice, cu un prognosticon pe 28 de cicluri, fiind întocmit cu intenția de a corecta multe dintre erorile vehiculate până atunci. Într-un *Calendariu pe șapte planete așăzat*, publicat la Iași, în 1816, sunt antologate mai multe cărți de prevestire, care au circulat anterior sub formă tipărită sau în manuscris. Textele apocrife reunite în paginile calendarului formează astfel o „enciclopedie întreagă”¹¹¹. Unele capitole sunt re-produse după *Calendarul* lui Șoanul, între acestea regă-sindu-se o „arătare pentru semințe”, o „spunere de casnici” privitoare la descrierea influenței constelației cerești, apoi o „arătare pentru ceasurile zilei și ale nopții”, precum și o „știință de planetă”. Este redată în continuare o versiune a *Gromovnicului*, în care pot fi detectate similitudini cu textul cărții de rugăciuni de la Govora, din cca 1639, și cu cel din ediția a II-a a cărții corespunzătoare apărute, în 1795, la București.

Atât Sibiu, cât și Buda vor deveni importante centre de tipărire a calendarelor românești, a căror difuzare pe ambele versante ale Carpaților se va extinde în această perioadă. Pe lângă partea calendaristică propriu-zisă, capătă o pondere tot mai mare secțiunile consacrate unor texte istorice, folclorice și literare, între care nu vor lipsi istorioarele „moralnice” sau poezia naivă și sentimentală. Fiecare dintre calendarele budane, alcătuite de Samuil Micu, Gheorghe Șincai și Petru Maior, începând din 1806, are, de regulă, pe foaia de titlu specificația că este „întocmit pre gradurile și clima Țării Ungurești și a Prințipatului Ardealului, Țării Românești și a Moldovei”, în care se „arată zilele, duminicile, sărbătorile și

¹¹¹ M. Gaster, *Literatura populară română*, ediție, prefață și note de Mircea Anghelescu, București, Editura Minerva, 1983, p. 328.

săptămânile calendariului vechi și a celui nou, timpurile anului, schimbarea și plinirea Lunii și târgurile”, după care se anunță adausul literar și istoric. Ideologia Școlii Ardelene își pune astfel amprenta asupra acestor publicații. În *Calendarul* de la Buda pe 1806 și 1807, Samuil Micu își lansează *Istoria, lucrurile și întâmplările românilor*, iar în 1808 și 1809 apare *Hronica românilor și a mai multor neamuri* a lui Gheorghe Șincai (într-un tiraj din 1808 este publicată integral). Sunt cultivate, cu predilecție, lucrările menite să influențeze sensibilitatea epocii, să resuscite conștiința națională, alături de florilegiile de pilde și sentințe „filosoficești”. Tot în aparițiile calendaristice de la Buda vom întâlni, de pildă, un amplu text apoftegmatic, în foileton, intitulat *Înțelepția omenească*, după cum în cel din 1811 cititorul se putea delecta cu lectura unor „istorii și învățături din scriptorii cei profani, mai vârtos a romanilor celor vechi, preastrăluciților strămoșilor noștri”. Aceste publicații s-au impus, într-adevăr, ca niște „scrieri de un caracter iluminist, atât prin fond, cât și prin forma lor de «magazin»”¹¹², suplinind, în același timp, lipsa presei românești, anticipând-o și pregătind terenul de receptare al viitoarelor gazete cu o periodicitate regulată. Pe lângă cei trei corifei, și alți cărturari ai vremii se vor implica în alcătuirea unor calendare, cu suplimente literare consistente, lui Vasile Aaron fiindu-i atribuite cele sibiene din 1802 și 1803¹¹³, iar lui Gheorghe Lazăr, cel de la Buda din 1814.

În acest din urmă *Calendariu ce slujește pre 100 de ani* am reținut un comentariu în spirit iluminist „despre alcătuirea omului”, din care redăm un fragment:

Aceaea dară ce face pre om să se osibească din alte dobitoace și îl face domn și împărat peste toată zidirea iaste gândul, căci gândul socoteaște nenumărate lucruri.

¹¹² Alexandru Duțu, *Coordonate ale culturii românești în secolul XVIII (1780–1821). Studii și texte*, București, Editura pentru Literatură, 1968, p. 304.

¹¹³ G. Sion, *Reporta din vissu*. Conferința literară ținută în sala Atheneului la 6 februarie 1868, București, Tipografia C. Petrescu, 1870, p. 4.

Ispiteaște pricinile și săvârșirile lucrurilor și multe ce vor să fie mai înainte le vede. Acesta având cuvântare poate acelea ce gândește și la alții să descopere și să spuie. Acesta au aflat nenumărate meșteșuguri, călătorește toată lumea și toate spre folosul său le întrebuințează. Supune toate dobitoacele până și aceale care sânt mai puternice decât dânsul. Acesta pătrunde ceriul și cercetează mișcările stelelor și depărtarea lor una de alta (p. 105).

În aceeași manieră enciclopedică și literară va proceda și Zaharia Carcalechi, redactorul revistei-magazin „Biblioteca românească” și editor („ferlegher”) al tipografiei budane, care va scoate, mai întâi, în 1817 un calendar „întocmit cu toate ceale de lipsă, cu istorii foarte frumoase, cu 6 închipuri”. Va urma un altul, în 1818, în care Carcalechi publică traducerea sa din Marmontel, *Adelaida sau păstorița alpicască*, iar în ediția din 1825, după o *Hronologhie politicească*, prezintă „istorii mici”, fabule, anecdote și pilde. Două poezii de Iancu Văcărescu, *Ceasornicul îndreptat* și *Elegie*, apar în *Calendarul* de la Buda, din 1828, scos de către Ștefan Neagoe, cu text paralel chirilic și latin etimologizant. Sub aspect artistic, gravurile în metal și litografiile de inspirație occidentală încep să predomine în calendarele executate la Buda. O astfel de ilustrație întâlnim, de pildă, pe verso-ul foii de gardă a calendarului din 1814, amintit mai sus, o gravură intitulată *Nestatornica roată a lumii și primejdioasele ale ei valuri*.

Sunt semnificative, de asemenea, anunțurile editoriale care încep să fie publicate în calendarele sibiene, încă din 1793, unde se dă, în final, „Însemnarea cărților celor rumânești ce să află în tipografia lui Petru Bart”. În alte apariții, precum cele din 1802 și 1803, sunt enumerate cărțile românești disponibile, de această dată, în tipografia lui Ioan Bart. Adoptat și în calendarele de la Buda, acest mod de promovare devine o practică, iar recomandările bibliografice îmbracă deseori forme mai personalizate. În *Calendarul* budan din 1816, de pildă, se semnalează că „aceaste următoare cărți se află la sălașul autorului lor, Petru Maior, revii-

zorul cărților: 1. *Propovedanii la îngropăciunea oamenilor morți*; 2. *Didahii pentru creșterea fiilor*; 3. *Prediche la toate duminicile și sărbătorile anului*; 4. *Istoria pentru începutul românilor în Dachia*". Lista se repetă în următorii ani, adăugându-se între timp încă două titluri: „5. *Telemah*; 6. *Ortografia, întru carea se învață cum are de a se scrie românește cu slove latinești. Cu un dialog românesc lângă dânsa*". Reclame asemănătoare vor fi inserate și în calendarele lui Zaharia Carcalechi sau în cele scoase, începând din 1824, de Ioan Teodorovici, ultimul revizor al *Lexiconului de la Buda*.

În fine, dintre numeroasele calendare umoristice care l-au delectat pe cititorul veacurilor trecute se detașează cel al lui Anton Pann, zis și *Calendarul lui Bonifatie Setosul*, publicat la București, în 1829 (ce fusese datat greșit în 1821), o replică plină de savoare la calendarele populare. Intenția de parodiare se exprimă chiar din titlu: *Calendar în care să cuprindă toate trebuincioasele materii, după caracterul și faptele muierilor celor rele. Prin Vonifatie Setosul, matematicul stelelor, sticlelor și al urcioarelor, tipărit acum întâi*. O falsă „hronologhie” propune numărarea anilor începând de la „aflarea sticlelor celor mari”, iar o prorocie despre noul an ni-l dezvăluie pe bonomul pus pe șotii „satiricești” de mai târziu: „Mai e pân’ va fi bine / Așa mă credeți pe mine”. „Proverburile” adânc moralizatoare din *Povestea vorbii* sunt anticipate elocvent în acest pseudo-calendar de un umor naiv debordant.

Conexiuni iluministe: *Mineiul* în literatura română

Carte liturgică reprezentativă din cadrul ritului bizantin, *Mineiul* (gr. *μηναίον*; vsl. *mineja*) cuprinde slujbele ținute la praznicele împărătești, la sărbătorile sfinților mai aleși și ale sfinților de fiecare zi, aranjate în ordine cronologică. Este expusă slujba zilnică oficiată la Vecernie și Utrenie, precum și rânduiala sărbătorilor de peste an și a celor șapte Laude din ajunul Nașterii Domnului și al Bobotezei. *Mineiul* este utilizat, pe parcursul anului, împreună cu *Octoihul*, *Triodul* sau *Penticostarul*. Este alcătuit dintr-o parte imnografică, în care sunt cuprinse cântările de origine nescripturistică ale poeziei creștine apologetice (canoane, tropare sau stihiri, condace, icoase), alături de indicații tipiconale referitoare la caracterul slujbelor pe zile, și o parte hagiografică, inserată după oda a șasea din slujba Utreniei, în care se relatează viețile sfinților, legende despre biografia martirilor și a asceților celebrați, precum și istoricul sărbătorii respective. Aceste ultime secvențe narative, structurate după calendarul sărbătorilor cu dată fixă, formează *proloagele*, în care sunt incluse, de asemenea, cuvinte de învățătură și de edificare izvorâte din faptele exemplare ale sfinților prăznuiți. Variantele simplificate ale proloagelor constituie *sinaxarul* sau *menologul*. Cu timpul, *Proloagele* sau *Viețile sfinților* au fost detașate din compoziția *Mineiului*, circulând și ca texte de sine stătătoare. *Mineiul* întreg este format din 12 volume, care corespund lunilor anului ecleziastic, începând cu luna septembrie. Pe lângă *Mineiul* lunar, cel mai consacrat, mai există în tradiția liturgică *Mineiul de obște*, în care nu se află slujbe la anumiți sfinți sau anumite sărbători, ci numai slujbe generice la un înger, proroc, apostol, ierarh, mucenic sau cuvios, fără a se preciza numele exact, precum și *Mineiul*

praznical, care cuprinde numai slujbele sfinților și sărbătorilor mari. Un compendiu al seriei integrale, un *Minei* de praznice, de fapt, se află concentrat într-un singur tom intitulat *Antologhion* sau *Minologhion*, ultimul termen având inițial o accepțiune mai largă, care coincidea cu aceea de *Minei*.

Printre cele mai vechi *Mineie* slavone de la noi se numără cele copiate în anul 1467 de monahul Casian, ieromonahul Ioanichie și diaconul Nicodim, din scriptoriul Mănăstirii Neamț, pentru înzestrarea Mănăstirii Putna, la cererea lui Ștefan cel Mare. Din același mediu cultural provine și un *Minei* pe luna septembrie, scris în 1489 de diacul Fedca. Un sfetnic al marelui domnitor, logofătul Ioan Tăutu, va comanda un alt *Minei* slavon pe lunile ianuarie și februarie, caligrafiat în 1492 de diacul Isaia¹¹⁴. Două ediții ale *Mineiului de praznice* (*Sbornice slavone*) va tipări diaconul Coresi: cea dintâi la Brașov, în două volume, apărute în 1569, iar cea de-a doua, la Sebeș, în 1580, sub patronajul mitropolitului Ghenadie al Ardealului. O traducere „pre rumânie” a versiunii prescurtate a *Proloagelor* va fi realizată în 1675 la Mănăstirea Cozia. În 1682–1686, Dosoftei tipărește la Iași *Viața și petreacerea svinților*, tradusă, în principal, după *Sinaxarele* lui Maximos Margunios din 1607, reeditate în 1656, și după o ediție venețiană a *Mineielor* bizantine, datorată lui Nikolaos Glykis. La acestea se adaugă și alte surse, precum o versiune mediobulgară a *Mineielor*, culegerile lui Agapie Landos, unele cronografe neogrecești, iar pentru partea a doua și o ediție a *Proloagelor* apărute la Moscova în 1685. Deși neîncheiată, culegerea hagiografică a mitropolitului moldovean își va pune amprenta asupra variantelor ulterioare ale *Mineiului* în limba română¹¹⁵.

¹¹⁴ A se vedea Emil Turdeanu, *Manuscrise slave din timpul lui Ștefan cel Mare*, București, 1943 (extras din CEL, V), p. 111–118, 161–163; idem, *Oameni și cărți de altădată*, vol. I, ediție îngrijită de Ștefan S. Gorovei și Maria Magdalena Székely, București, Editura Enciclopedică, 1997, p. 35–44, 84–87.

¹¹⁵ Vezi Cătălina Velculescu, *Cărți populare și cultură românească*, București, Editura Minerva, 1984, p. 77–78; Gabriel Mihăilescu, *O copie*

Prima serie completă cu acest titlu va fi inaugurată prin ediția de la Buzău, din 1698, scoasă de ucenicul lui Dosoftei, episcopul tipograf Mitrofan. Cele 12 tomuri masive, la care, „pre lângă alți ostenitori ce s-au aflat”, și-a adus o contribuție masivă și acest „nou Coresi”, cum l-a numit, nu fără temei, N. Iorga pe Mitrofan, sunt, în unele segmente, dependente de textul lui Dosoftei, dar în altele se distanțează clar de acesta. Ele păstrează cântările în slavonă, iar sinaxarul, pildele și tipicul sunt redată în română. Prelucrarea „jitiilor” aparține, în mare parte, logofătului Radu Greceanu, având ca punct de plecare *Viețile sfinților* ale lui Dosoftei, dar apelându-se din nou la versiunea neogreacă a lui Margunios în situațiile în care proloagele traduse deja erau prea extinse. N. Iorga vedea în *Mineiele* buzoiene o „lucrare revoluționară”, prin care se proclamase „introducerea limbii românești în slujba Bisericii, așa cum dorise Dosoftei”¹¹⁶, o caracterizare totuși exagerată. Alte traduceri ale *Proloagelor* moscovite, tipărite pentru prima dată în 1641, vor fi realizate la începutul secolului al XVIII-lea de către ieromonahul Serafim de la mănăstirea Bistrița olteană, răspândită apoi prin numeroase copii manuscrise¹¹⁷, precum și de arhimandritul Vartolomei Măzăreanu, de la mănăstirea Putna, între anii 1759 și 1761.

O serie nouă de *Mineie* concepute în întregime în limba română, cu transpunerea atât a părților imnografice, cât și a narațiunilor hagiografice, va vedea lumina tiparului la Râmnic, sub îngrijirea episcopilor Chesarie și Filaret. Mai întâi apare *Mineiul* pe luna octombrie, în 1776 (scos în două ediții), urmat de cel pe noiembrie, în 1778, iar în 1779 vor fi publicate cele pe lunile decembrie, ianuarie, februarie și martie. Succesorul lui Chesarie, episcopul Filaret, va edita în anul 1780 restul lunilor, respectiv aprilie, mai, iunie, iulie, august și septembrie. Exista însă un precedent în traducerea

manuscrisă a „Prologariului” mitropolitului Dosoftei de la sfârșitul secolului al XVII-lea, în LR, LX, 2011, nr. 1, p. 116–126.

¹¹⁶ Iorga, *Istoria bisericii*, vol. II, p. 14.

¹¹⁷ Cătălina Velculescu, *op. cit.*, p. 80–82.

cântărilor în limba română, ca și a altor cărți de ritual, operă care îl are ca protagonist pe Damaschin, dascălul ajuns urmașul lui Mitrofan, ca episcop de Buzău, în 1702, și al lui Antim Ivireanul, la Râmnic, în 1708. Într-o scrisoare din 22 noiembrie 1725, episcopul Damaschin îi solicita generalului Tige din Sibiu, „oberdirectorul” Olteniei aflate sub ocupație austriacă, permisiunea pentru tipărirea unor cărți, în primul rând a *Mineiului* pe cele 12 luni, pe care el le tălmăcise din limba greacă și slavonă, începând din 1715 și pe care le utiliza deja în oficierea slujbelor¹¹⁸. Peste câteva săptămâni, se stingea însă din viață, iar multe dintre manuscrisele sale au rămas nepublicate. În 1737, ieromonahul Lavrentie de la mănăstirea Hurezu va „diortosi” tipărirea la Râmnic a unui *Antologhion*, alcătuit, într-o formă rezumată, „după izvodul *Mineiului* celui rumânească” moștenit de la Damaschin care va cuprinde pentru prima oară traducerea din limba slavonă în limba română a cântărilor bisericești. Retipărirea ulterioară ale *Antologhionului*, începând cu cel de la Râmnic, din 1745, reiau ediția din 1737, recognoscibilă și în *Mineie*. O recunoaștere a meritelor lui Damaschin legate de „podoaba” desăvârșită a traducerii cărților de cult va veni chiar din partea episcopului Chesarie în predoslovla *Mineiului* pe luna noiembrie, ceea ce nu-l împiedică totuși pe acesta să-și aroge pe foaia de titlu tălmăcirea tomului respectiv. Se poate presupune, prin urmare, că în ediția râmniceană s-a fructificat din plin traducerea lui Damaschin, atât cea publicată parțial în 1737, cât și cea rămasă în manuscris. Alături de Chesarie, inițiatorul impunătoarei lucrări „în limba patriei”, mai sunt menționați în prefețe și epiloguri mitropolitul Grigorie, care „n-au socotit nici osteneală la tălmăcire”, apoi monahul Rafail de la mănăstirea Hurezu, „diortositoriu și tocmitoriu la îndreptarea cuvintelor limbii rumânești”, Anatolie ierodiaconul și Iordan „biv vel gramatic Capadochianul”, ultimii doi asumându-și, în diferite faze, calitatea de revizori ai traducerii.

¹¹⁸ Alex. Lapedatu, *Damaschin, episcopul și dascălul, traducătorul cărților noastre de ritual*, în CVL, XL, 1906, nr. 6–8, p. 576–577.

Modul în care s-a implicat Chesarie în editarea întregii colecții de *Mineie* este surprins în corespondența sa cu negustorul sibian Constantin Hagi Pop, publicată de N. Iorga. Într-o scrisoare din 28 noiembrie 1779, episcopul își arată satisfacția de „a avea patria slujbele sfinților, toate câte să prăznuiesc peste an, pe deplin în limba sa”, pentru care s-a străduit mult, „atât prin tălmăcire, cât și prin tipărire”, el fiind convins, după cum „lucru mearge înainte, a le aduce pe toate la săvârșire”¹¹⁹. Din păcate, nu și-a mai văzut întregul proiect finalizat, murind în primele zile ale anului următor. În ceea ce îl privește pe episcopul Filaret, deși acesta își atribuisese „nevoința și tălmăcirea”, rolul pe care l-a jucat a fost minimalizat de N. Iorga¹²⁰, dar munca de editare, într-un timp record, a celorlalte volume nu i se poate contesta. Pe de altă parte, sunt indicii, după cum am văzut, că lucrarea se afla într-un stadiu avansat în ultimele luni ale anului 1779, ceea ce a facilitat mult încheierea ei în cursul anului următor.

S-a observat îndeobște că versiunea lui Chesarie se revendică, pe de o parte, de la textul grecesc, iar pe de altă parte este tributară, după sinaxar, celei din 1698 de la Buzău, înrudire care se constată în mai multe porțiuni. Apar însă și legende hagiografice care reflectă o redacție diferită în *Mineiele* râmnicele față de cele precedente, fapt care i-a determinat pe unii cercetători¹²¹ să susțină și o altă filiație. Potrivit acestora, unele biografii derivă din versiunea slavă a *Vieților sfinților*, publicată de Dimitrie Tuptalo, mitropolitul Rostovului, la Kiev, între anii 1689–1705. Această înrăurire se va răsfrânge și asupra *Mineiului* de la Buda, care reproduce, după cum vom vedea, ediția de la Râmnic, iar

¹¹⁹ N. Iorga, *Contribuții la istoria literaturii române în veacul al XVIII-lea și al XIX-lea. I. Scriitorii bisericești*, în AAR, seria II, Mem. sect. lit., tom. XXVIII, 1905–1906, p. 197–198.

¹²⁰ Iorga, *Istoria bisericii*, vol. II, p. 150.

¹²¹ Iulian Ștefănescu, *Legende despre Sf. Constantin în literatura română*, în RIR, I, 1931, p. 251–297; N. Cartoian, *Cărțile populare în literatura românească*, vol. II, București, Fundația pentru Literatură și Artă „Regele Carol II”, 1938, p. 132–133.

într-o proporție covârșitoare asupra *Vieților sfinților*, traduse de ierodiaconul Ștefan din obștea paisiană, prin anii 1780–1790, și tipărite între anii 1807–1815 la Mănăstirea Neamț (primul volum, probabil la Iași). Alte traduceri ale culegerii hagiografice a lui Tuptalo, păstrate în manuscris, au mai fost realizate la noi de monahul Evloghie din Iași, între 1758–1760, și de ieromonahul Macarie, de la mitropolia din București, între anii 1775–1780¹²².

Contribuția esențială a lui Chesarie constă în scrierea celor șase prefețe la volumele pe care le-a editat, adevărate expozeuri de filosofie a istoriei, cu o deschidere iluministă. Contactul său nemijlocit cu publicații ale „Luminilor” franceze a condus la asimilarea ideilor lui Montesquieu, după cum observase D. Popovici¹²³. Interesul său asiduu pentru mișcarea de idei a timpului este reflectat tot în corespondența cu Hagi Pop, căruia îi solicita insistent, pe lângă materiale tipografice, procurarea unor gazete și a unor cărți de referință. Episcopul muntean reușise să intre prin intermediul acestuia în posesia unor lucrări, precum voluminoasa *Histoire du Bas-Empire, en commençant à Constantin le Grand*, a lui Charles Lebeau, apărută la Paris, între 1757–1781, și, în primul rând, *L’Encyclopédie ou Dictionnaire raisonné des sciences, des arts et des métiers* (1751–1772), coordonată și publicată de Diderot și d’Alembert, pe care o ceruse în mod expres într-o scrisoare din 15 iunie 1778¹²⁴, după care revine și îi comunică titlul exact într-o altă epistolă din 14 septembrie 1778¹²⁵. Ecourile acestor scrieri în redactarea prefețelor, care au fost puse elocvent în evidență¹²⁶, denotă largul orizont intelectual al cărturarului, care

¹²² A se vedea N.A. Ursu, *Contribuții la istoria culturii românești. Studii și note filologice*, Iași, Editura Cronica, 2002, p. 137–144.

¹²³ *Studii literare. I. Literatura română în epoca „luminilor”*, ediție îngrijită și note de I. Em. Petrescu, Cluj, Editura Dacia, 1972, p. 193–194.

¹²⁴ N. Iorga, *Contribuții la istoria literaturii române*, ed. cit., p. 193.

¹²⁵ *Ibidem*, p. 195.

¹²⁶ Vezi Alexandru Duțu, *Coordonate ale culturii românești în secolul XVIII*, ed. cit., p. 131–155; Mircea Angheliescu, *Contribuții la stabilirea unor premise ale literaturii românești moderne (1750–1780)*, în LL,

apela deopotrivă la scriitori antici, la istorici bizantinologi și la filosofi francezi. Utilizarea *Enciclopediei* ca sursă a informațiilor sale se întrevade deja în precuvântarea *Mineiul* pe luna decembrie, în care precizează, după cum „se arată în Istorie, că obiceiul de a se număra anii de la nașterea lui Hristos întâi povățuitoriu s-au arătat Dionisie cel Mic”, reiterând date din articolele *Ère* și *Époque*, pentru ca în prefața lunii următoare să apară mai multe similitudini cu articolul *Janvier*. Propunându-și să deslușească acum „liniia neamului rumânesc, din vechiu trăgându-se, din slăvit neam al romanilor”, Chesarie face referiri docte la istoria antică și la soarta „Evropei” contemporane, fiind încrezător în speranțele de renaștere a semenilor săi, asemenea păsării „Finix”, care „iarăși din pulberea cenușai se naște și creăște”. Meditațiile sale asupra timpului istoric sunt în consonanță, totodată, cu ideile lui Giambattista Vico privind succesiunea ciclurilor de civilizație umană, văzută cu sușuri și coborâșuri, cu creșteri și descreșteri, la fel cum este „oceanul” sau pământul. Prelatul râmnician glosează subtil pe marginea motivului *fortuna labilis*, fără a se resemna însă, sugerând în final o soluție regeneratoare, palingenezică. Influența enciclopediștilor asupra lui Chesarie se resimte și în prefețele volumelor următoare, în care paralelismele evidente cu alte articole corespunzătoare din sursa pe care o fructifică (*Février*, *Mars*) sunt relevante pentru penetrația spiritului iluminist în lumea cărții românești. De altfel, unele dintre ideile lansate de Chesarie de Râmnic vor fi adoptate, în perioada următoare, de un Grigore Râmnicianu, Dionisie Eclesiarhul sau Naum Râmnicianu, cărturari care se vor situa pe aceeași platformă de gândire înnoitoare. Trimiterile la *Enciclopedia* franceză se întâlnesc și în prefețele *Mineiului* pe aprilie și pe iunie, în care Filaret recurge, probabil, la extrasele lui Chesarie, dacă nu cumva ar trebui să-i acordăm credit lui Iorga, care susținea că restul pre-

XVI, 1968, p. 29–31; idem, *Preromantismul românesc (până la 1840)*, București, Editura Minerva, 1971, p. 41–46.

fețelor ar fi fost scrise de protosinghelul Iosif, ajuns mai târziu episcop de Argeș.

Ultimul personaj pe care l-am menționat mai înainte, Iosif Sevastias, își va lega numele de difuzarea în continuare a *Mineiului* în limba română. Încă din 19 mai 1793, într-o scrisoare pe care i-o adresase aceluiași Constantin Hagi Pop, el își manifesta intenția de a reedita seria volumelor râmnicene, pertractările continuând și în anii următori¹²⁷. Abia în 1804, el reușește să înceapă tipărirea unei noi ediții la Buda, în Tipografia Universității din Pesta, în colaborare cu Ioan Piuriu-Molnar, care obținuse un privilegiu pentru imprimarea cărții din partea Curții Aulice vieneze, urmând să subvenționeze și costurile tiparului. Cartea se va publica concomitent în două tiraje, unul destinat Țării Românești și altul Transilvaniei, cu redactări diferite ale paginilor de titlu. Tirajul pentru Muntenia (cu răspândire și în Moldova) are o „înainte-cuvântare” și o „înștiințare” ale episcopului Iosif al Argeșului în primul tom, cel pentru luna septembrie, fiind imprimat, în devans față de-al doilea tiraj, între anii 1804–1805. Întrucât acesta prezenta, datorită grabei, erori de culegere care au impus alcătuirea unor erate extinse și reimprimarea unor coli, cel de-al doilea tiraj se va publica într-un interval mai mare, ajungându-se până în 1807, fără a se modifica însă datarea inițială de pe foaia de titlu¹²⁸. Primul volum se deschide cu o dedicație și o „cuvântare-înainte” de Piuriu-Molnar, având titulatura de „profesor public în crăiasca Academie a Clujului și în Marele Prințipat al Ardealului crăiesc doctor de ochi”. Ediția budană, apărută sub îngrijirea episcopului argeșean, este o reproducere a *Mineiilor* de la Râmnic, cu mici îndreptări, preluându-se și prefețele semnate de Chesarie și Filaret. Nu este lipsit de semnificație faptul că printre cenzorii și corectorii tipografiei din Pesta care s-au implicat în realizarea lucrării se numărau Gh. Șincal, Samuil Micu, însărcinat în mod special cu efectuarea

¹²⁷ N. Iorga, *Contribuții la istoria literaturii române*, ed. cit., p. 201 ș.u.

¹²⁸ Vezi și Ion B. Mureșianu, *Cartea veche bisericească din Banat*, Timișoara, Editura Mitropoliei Banatului, 1985, p. 80–85.

corecturii, și Ioan Corneli, marcând, încă o dată, conexiunile iluministe care s-au constituit în jurul acestei cărți, ignorată în istoriografia literară românească.

Pentru a pune în evidență posibilă filiație care există între textele mineiilor publicate în limba română, gradul lor de dependență sau, dimpotrivă, diferențele de redactare, vom compara un pasaj narativ din edițiile de la Buzău și de la Râmnic, cu precizarea că nu a fost inclusă în această paralelă ediția de la Buda, extrem de fidelă celei râmnicene:

[Colontitlu:] A lui octovrie, în 19 zile.

Într-aceastaș zi, sfântul Mucenic Sadot și cei cu dânsul 120 de mucenici carei s-au săvârșit la Persida.

Împărățind Savorie țara persilor, sfântul părintele nostru acesta, fiind acolo episcop la o eparhie a împărăției lui, și învățând norodul lui Dumnezeu câte trebuiescu spre folosința sufletească, botezând și pre unii den persi fără de fereală, fu pârât la împăratul; și aducându-se înaintea lui, și nesupu<n>indu-se a să închina soarelui și lunii și apei și focului, întâiu îl bătu cu toiage. De-ciia îi scoaseră o fășie den frunte până în unghile picioarelor de un deaget de lată; și iară îl bătu cu vine de bou și-l tăvăliră peste ghimpi și peste scai de cei înghimpoși, și-l strânsură într-un teasc cu vârtej. Deci, răbdând acestea toate vitejaște, spre mai multă mânie au ațâțat pre împăratul și, băgându-l în temniță, iarăș l-au scos la întrebare. Și, aflându-se sănătos peste tot trupul, l-au spânzurat cu capul în jos și l-au pătruns peste tot trupul cu țepi arse. Și nesocotindu-le sfântul acestea întru nimica, auzi și pre împăratul înfricoșându-l mai vartos, zicând că-i va răsipi mădulările trupului. Iară sfântul împotriva îi răspunse, zicând: „Eu crez în Dumnezeul meu, creștinii vor împărți moaștele mele și cine va chema pre Dumnezeu în numele meu va afla izbăvire”. Și îndată îi tăiară limba. Iară sfântul, tinzându-ș mâinile și ochii la ceriu și rugându-se întru sineși, auzi glas de la ceriu, zicând: „Plinitu-ți-s-au cearerea și vei grăi”. Și crescându-i altă limbă, slăviia pre Dumnezeu. Acestea văzând noroadele să înspăimânta și crezură în Domnul nostru Isus Hristos o mie

și 70 de bărbați și alți 200. Deci văzând împăratul că vin mulți pren mijlocul lui cătră Hristos, porunci să-i taie capul, de vream ce și alți mulți strigară, zicând: „Împărate, și noi sântem creștini”; și deate și asupra lor judecata cea de istov, și luându-i slujitorii îi aduseră la locul jungherii. Și făcând sfântul rugă și însemnându-i cu semnul Crucii, fiind 120, întâiu să tăie capul Sfântului Sadot, apoi ale celorlalți. Cu acelor sfinte rugi, Doamne miluiaște-ne și ne spăsește. Amin (*Mineiul luna lui octovrie*, Buzău, 1698, f. 87^v–88^r).

[Colontitlu:] Luna lui octovrie, în 19 zile.

Întru această zi, sfântul Mucenic Sadot și cei împreună cu dânsul o sută și doaozeci de mucenici carii s-au săvârșit la Persida.

Împărățind Savorie țara persilor, sfântul părintele nostru acesta, fiind acolo episcop la o eparhie a împărăției lui, și învățând norodul lui Dumnezeu câte trebuiesc spre folosință sufletească, botezând și pre unii din persi fără de sfiială, fu pârât la împăratul; și aducându-se înaintea lui, și nesupunindu-se a să închina soarelui și lunii și apei și focului, întâiu îl bătu cu toiage. De-acia îi scoaseră o fășie din frunte până în unghile picioarelor de un deaget de lată; și iară îl bătu cu vine de bou și-l tăvăliră preste ghimpi și preste scai de cei înghimpoși, și-l strânseră într-un teasc cu vârtej. Deci, răbdând aceastea toate vitejaște, spre mai multă mâniau au ațâțat pre împăratul și, băgându-l în temniță, iarăși l-au scos la întrebare. Și, aflându-se sănătos preste tot trupul, l-au spânzurat cu capul în jos și l-au pătruns preste tot trupul cu țepi de fier arse. Și nesocotindu-le sfântul aceastea întru nimica, auzi și pre împăratul înfricoșindu-l mai vârtos și zicând că-i va răsipi mădularile trupului. Iară sfântul împrotivă îi răspunse, zicând: „Eu crez în Dumnezeul meu, creștinii vor împărți moaștele mele și cine va chema pre Dumnezeu prin numele meu va afla izbăvire”. Și îndată îi tăiară limba. Iară sfântul, întinzându-și mâinile și ochii la ceru și rugându-se întru sineși, auzi glas de la ceru, zicând: „Plinitu-ți-s-au cearerea și vei grăi”. Și crescându-i altă limbă, slăviia pre Dumnezeu. Aceastea văzând noroadale să spăimântară și crezură în Domnul Dumnezeu și Mântuitorul

nostru Isus Hristos o mie și șaptezeci de bărbați și alte doao sute. Deci văzând împăratul că vin mulți prin mijlocul lui cătră Hristos Dumnezeuul nostru, porunci să-i taie capul, de vream ce și alții mulți strigară, zicând: „Împărate, și noi sântem creștini”; și deate și asupra lor judecata cea de istov, și luându-i slujitorii îi aduseră la locul junghierii. Și făcând sfântul rugă și însemnându-i cu semnul cinstitei și de viață făcătoarei Cruci, fiind o sută doaozeci, întâiu să tăie capul Sfântului Mucenic Sadot, apoi ale celorlalți, și luă toți cununile muceniei. Cu ale lor sfinte rugăciuni, Doamne miluiaște și ne mântuiaște pre noi (*Mineiul luna lui octovrie*, Râmnic, 1776, f. 115^r–115^v).

Convergențele dintre textul alcătuit de Mitrofan, Radu Greceanu și ceilalți „ostenitori” de la sfârșitul secolului al XVII-lea și cel îngrijit de Chesarie, peste aproape opt decenii, par să depășească cu mult ponderea divergențelor de redactare existente între aceste versiuni ale *Mineiului*. Păstrând intacte primele nuclee de traducere, cartea și-a lărgit treptat aria de cuprindere, prin noi transpuneri și prelucrări, între care cele ale lui Damaschin al Râmnicului nu sunt încă suficient de bine delimitate. Dar ceea ce a conferit cărții o posteritate ieșită din comun rămâne filonul filosofic de excepție al textelor complementare de la Râmnic, cu o putere de iradiere în întreg spațiul cultural românesc din epoca luminilor.

Posteritatea cântecelor câmpenești din 1768

În urmă cu aproape două secole și jumătate, apăsarea la Cluj prima culegere de poezii de dragoste tipărită în limba română, având un titlu extins, în care se concentra întreaga materie a cărții: *Cânteci câmpenești cu glasuri rumunești, făcute de-un holtei câmpean pîntru voia fetilor, nevestilor și celora cui se potrivesc și cu alții se izbesc*. Titlul cărții din 1768 (chiar și în transcriere) pare rebarbativ la o primă lectură, ca și întregul ei cuprins, de altfel. Scrisă cu alfabet latin și cu ortografie maghiară, tipărirea cuprinde paisprezece poezii românești și patru ungurești, care „potu-se în multe forme cânta”, cum se arată într-o notiță introductivă.

Specia hibridă a cântecului de lume pe care o ilustrează versurile, formă situată la interferența literaturii culte, citadine cu folclorul, a proliferat în Occident în secolele al XV-lea și al XVI-lea, fiind cunoscută în Germania sub denumirea de *Gesellschaftslied*. De aici ea a pătruns și în alte părți ale Mitteleuropei, ajungând în Ungaria, cu numele de *világi ének*, adoptată ulterior în Transilvania și în Banat, cu prelungiri și în Țara Românească¹²⁹, dar și în sens invers, prin întrepătrunderea și translația motivelor între cele două culturi. Literatura versificată românească scrisă cu caractere latine avea deja antecedente în această zonă, unde fusese inaugurată prin *Cartea de cântece (Fragmentul Todorescu)*, imprimată tot la Cluj, între 1571–1575. Aceasta va fi reluată și amplificată în secolul următor, prin copierea, în aceeași grafie, de Mihail Halici senior, în jurul anului 1640, la Caransebeș, de Gergely Sándor de Agyagfalva, la Hațeg, în

¹²⁹ A se vedea Ovidiu Papadima, *Literatura populară română. Din istoria și poetica ei*, București, Editura pentru Literatură, 1968, p. 619–641.

1642, și de un anonim în 1660, culegeri rămase în manuscris. Cântece izolate vor fi transcrise, inclusiv cu litere chirilice, de preoți bihoreni, între care Jurju din Luncasprie și Urs din Cotiglet, sau de către un preot din Făgăraș, între 1650 și 1660. Vor mai fi compuși în același spațiu, tot cu grafie latină, *Psalmii* de lugojanul Ștefan Fogarasi (1660), se vor realiza copii după traducerea *Psaltirii* maghiare a lui Albert Szenczi Molnár, mai întâi de un anonim, urmat de Ioan Viski (1697) și de Ștefan Istvánházi (1703). La acestea se adaugă *Cântecul rumânesc de dragoste scris*, copiat în *Codicele Petrovay* (1672), *Oda* lui Mihail Halici junior (1674) sau *Epigramele* lui Valentin Franck von Franckenstein (1679). Tabloul este, prin urmare, mult mai cuprinzător. Poezia veche românească cunoaște astfel o evoluție semnificativă, de la imnurile de inspirație protestantă, grupajele convenționale de stihuri politice la stemă sau încercările de versificare a unor fragmente de proză religioasă la cânturile profane care vor prolifera exploziv în veacul al XVIII-lea.

Revenind la cârticica insolită apărută la Cluj, se constată că, sub raport filologic, între cele trei exemplare descoperite până acum, păstrate în Biblioteca Națională Széchényi din Budapesta, în Biblioteca fostului Gimnaziu Evanghelic din Sighișoara și în BAR Cluj (CRV 574), există mici diferențe de grafie, de tehnoredactare și de ornamentație. Acest fapt a condus la supoziția că s-ar fi imprimat nu o singură ediție princeps, ci încă două ediții în același an sau în intervalul 1768–1800¹³⁰. Înclinăm să credem că ne aflăm nu în fața unor ediții propriu-zise, definite prin elemente distinctive de critică textuală, ci doar a unor tiraje diferite, trase în 1768 sau multiplicat în anii imediat următori. În ceea ce privește o altă culegere, tipărită, cu litere chirilice, probabil la Buda în 1800, aceală, intitulată, după prima poezie, *Cântecul celui ce boalește de dragoste*, aceasta nu este de fapt o nouă ediție a celei din 1768, ci o variantă de sine stătătoare, care

¹³⁰ B. Kelemen, *Precizări și completări la Bibliografia românească veche*, în CL, III, 1958, p. 75–87.

are doar ca punct de plecare textul primar. Noua versiune conține numai șapte dintre *Cântecele câmpenești*, cu modificări esențiale, iar piesele maghiare sunt eliminate.

Antologia publicată în 1768 cuprinde o suită de cântece de lume în limba română, ale căror titluri le redăm în transcriere interpretativă: *Cântecu celuie care zace de dragoste, Horia fetii bătrâni, Horia nevestii tineri, fetiia spominindu, Făptura unuie, Ie zuă bună de la drăguță, pornind de-acasă, Celuie cine îi cu drăguța într-un sat, Cântec după ibovnica scăpată, Horia nevestii, trăind rău cu bărbatu, Celuie cine se-nsoară pintru avuție, nu pintru că-i dragă, Celuie carea să plânje pintu s-o-nsurat, Cărora le plac fetile și runâncile, Mutând cuarteliu, Cine scapă vecin bun, Vaietatu fomeii, aducând aminte de fetie*. Notate literalizat, „numai după voroave”, din auzite, cu o ortografie modelată după maghiară, poeziile au o puternică amprentă dialectală, atât sub raport fonetic și morfologic, cât și lexical, specifică graiurilor de tip nordic: *bartă* „cunună (purtată de fete)”, *bănat* „supărare, tristețe”, *cepsată* „cu ceapsă” (o bonetă purtată de femeile măritate peste coc), *credințat* „logodnă”, *haznă* „folos”, *ibi*, scris *ibghi* „a iubi”, *mieriu* „de culoare albastră”, *șoha* „niciodată”, *tragăună* „leagăn”, *vernic* „vrednic”, *zbici* „bici”¹³¹. Sub aspect prozodic, ele formează un ciclu unitar, fiind alcătuite, cu o singură excepție, din tetrastihuri monorimice, cu versuri trohaice de șapte și opt silabe. Supranumite „cântece câmpenești”, care se spun „cu glasuri rumânești”, adică pe melodii autohtone cunoscute, poeziile sunt diverse ca tematică, circumscrisă însă genului, în care predomină erosul și idilicul. Dincolo de o anumită doză de artificialitate și discursivism, aceste „hore” degajă un vitalism și o senzualitate aparte, impregnate în același timp de note elegiace sau satirice. Reproducem un fragment din *Cântecu celuie care zace de dragoste*, cu mici adnotări:

¹³¹ Pentru alte forme și sensuri neatestate, vezi Béla Kelemen, *Note lexicale. Pe marginea lexicului unei cărți de cântece românești din secolul al XVIII-lea*, în SCL, XI, 1960, nr. 3, p. 545–548.

„Dragostele zburătoare, / Toată lume umblătoare, / Mult tineri ești stricătoare / Și tot de răul voitoare. / M-ai alungat ca o fiară [tip. *csăre* = *șiară*] / Cătu-i iarna și zi de vară, / Pin cetate și p-afară / Din deminează până-n sară. / Soarele cât încălzește, / Cât și norul învelește, / Câtă tine nu silește / Până-i viu [tip. *zsiu* = *jiu*] se tot ferește. / Cât am umblat mă ferindu / Tăt de mine ȝ-o stat gându, / Pe largă lume cău-tându / Păn-am stat în laț fugindu. (...) De hodină n-am niciun loc, / Zac ferbinte ca plin de foc, / Ca lumina mă gat și mă coc, / N-am vârtute ca secul soc. / Mi-o fost asta-nvățătură / Însemnat cu creștătură, / Batăr place-m la făptură / Să nu trec de la o măsură. / Am stat la loc iară bine, / Nicio frică n-am de tine, / Nici ni-i fi soȝii cu mine / Că dragoste nu-m mai vine”.

Paternitatea cântecelor a rămas incertă, ascunsă sub anonimatul unui „holtei cămpean”, acesta putând fi devoalat, potrivit unor autori, fie în persoana unui militar ungar staȝionat în Banat, după părerea lui A. Veress¹³² sau în zona de Câmpie a Transilvaniei¹³³, fie a unui italian, căpitan în regimentul de grăniceri valahi¹³⁴, ipoteze puțin credibile. Datorită unor fenomene lingvistice regionale care apar constant în text, printre care și palatalizarea consoanelor (*kimptyane* – *câmpeană*), versurile ar putea fi atribuite mai degrabă unui vorbitor nativ al graiurilor din zona de nord-vest a Transilvaniei, notate, eventual, de un ascultător alogen. Având toate indiciile unei compilaȝii, culegerea nu pare a fi o operă originală, pusă pe seama unui autor unic, cu toate că se menȝionează la început: „Eu le-am făcut, eu le-am și pus în scrisoare”. Motivele erau recurente și în alte colecȝii de poezii din epocă, cel despre fata bătrână sau al însurătorii

¹³² *Bibliografia româno-ungară*, vol. II, București, Editura Cartea Românească, 1931, p. 122.

¹³³ Onisifor Ghibu, *Contribuȝii la istoria poeziei noastre populare și culte*, în AAR, Mem. secȝ. lit., seria III, tom. VII, 1934–1936, mem. 1, p. 4–5.

¹³⁴ Alexandru Alexianu, *Istoria poeziei române de la 1570 la 1830*, vol. II, ediȝie îngrijită de Mircea Coloșenco și Laurenȝiu Avram, Galaȝi, București, Editura Porto-Franco & Muzeul Literaturii Române, 1993, p. 127.

pentru avere, de exemplu, circulând în variante apropiate care presupun un filon comun.

Apetența publicului pentru acest gen naiv de cântece „diavolești”, cum erau stigmatizate uneori, pe nedrept, era în creștere. În prefața celui dintâi *Catavasier*, apărut la Târgoviște, în 1713, sunt înscrise acele produse „primejdioase” care ar putea să aibă o audiență crescândă în defavoarea poeziei religioase de extracție bizantină: „De vreme ce firea omenească cătră cântări și cătră viersuri are a sa priință, precum să veade și la copiii cei mici și plângători și cu cântecile sânt adormiți; ci și muierile ceale țesătoare și călătorii și corăbiiarii osteneala care le vine din lucruri cu cântecele o mângâie; de vreme ce sufletul toate ceale cu supărare și cu osteneală poate să le sufere lesne, când ar auzi cântări și cântece, pentru aceasta și eu am vrut să tipăresc această cârtică a catavasilor, pentru ca cei ce vor vrea să cânte să nu cânte cântece curvești și drăcești, ci să cânte catavasii și irmoasele aceastea ce cuprinde această cârtică”. Cu toate reticențele cu care era privită, noua specie „cvasi-folclorică”, cum o definea Ovidiu Papadima, va cunoaște o difuzare prodigioasă, integrându-se în spiritul epocii. Unele dintre cântecele de lume transilvănene, precum cele din culegerea tipărită la Buda în 1800 sau dintr-o colecție manuscrisă din 1811–1821, aflată cândva în posesia lui Aron Densușianu, se regăsesc aproape intacte în *Spitalul amorului* al lui Anton Pann din 1852. Mai mult, în manuscrisele lui Eminescu, în colecția sa de poezie populară (BAR, ms. rom. 2289), printre culegerile sale de „irmoase”, se află și versuri răzlețe care prezintă similitudini frapante cu mai vechile cântece „câmpenești” din Transilvania.

O primă editare a scrierii clujene din 1768, ce fusese semnalată de Horia Teculescu¹³⁵, îi aparține lui Octavian Ghibu, care o reproduce în anexele studiului său din 1936¹³⁶.

¹³⁵ *Oameni și locuri din Târnava Mare*, în „Anuarul Liceului «Principele Nicolae» din Sighișoara”, pe anii 1929/1930–1932/1933, Sighișoara, Tipografia Miron Neagu, 1933, p. 366–368.

¹³⁶ AAR, Mem. secț. lit., seria III, tom. VII, 1934–1936, mem. 1, p. 18–27.

Un mic spațiu le va rezerva acestor „elegii țărănești” Eugen Negrici în antologia sa *Poezia medievală în limba română* (2004). La rândul său, Gheorghe Perian le va include aproape integral în *Antologia poeziei naive românești din secolul al XVIII-lea* (2006), după ce autorul le comentase anterior într-o sinteză¹³⁷.

Convins că a descoperit „prima carte de poezie românească”, istoricul literar Mircea Popa a purces, în urmă cu câțiva ani, la o relansare a textului din 1768, pe care îl plasează, fapt nemaîntâlnit în practica editării critice, în șirul numeric al aparițiilor/tirajelor anterioare, ca o nouă ediție¹³⁸. Volumul comportă însă câteva amendamente. Încă de la început, pe o singură pagină din prefață (p. 7), îngrijitorul ediției comite mai multe erori. Ne surprinde, de pildă, datarea greșită a unor texte vechi amintite în acest context, precum *Psaltirea Scheiană*, fixată, fără ezitare, exact în același an cu *Psaltirea bilingvă coresiană* din 1577, text rotacizant datat, în urma examenului filigranologic, în intervalul 1573–1578. Ne contrariază, de asemenea, „întinerea” *Psaltirii în versuri* a lui Teodor Corbea, un manuscris din cca 1700–1710, pe care M. Popa îl așază nonșalant între 1671–1673. Nu pot trece neobservate și alte inexactități ale prefațatorului, printre care cele privind stabilirea perioadei scrierii psalmilor versificați ai lui Ioan Viski la începutul secolului al XVI-lea, alcătuiți, în realitate, la sfârșitul secolului al XVII-lea, apoi menționarea unui *Molitvenic* de la Blaj, din 1659, când, de fapt, tipografia începea să funcționeze numai din 1750, sau a unui inexistent *Catavasier* de la Bălgrad, din 1699, confundat cu *Chiriadromionul* apărut în acel an. Greșeala impardonabilă este însă considerarea *Fragmentului Todorescu* (și nu Teodorescu, cum îl numește M.P.) ca fiind

¹³⁷ Vezi Gheorghe Perian, *A doua tradiție. Poezia naivă românească de la origini până la Anton Pann*, Cluj-Napoca, Editura Dacia, 2003, p. 153–162, 175–177.

¹³⁸ *Cântece câmpenești cu glasuri rumânești*, Cluj, 1768, ediția a IV-a, îngrijită și prefațată de Mircea Popa, Cluj-Napoca, Centrul Județean pentru Conservarea și Promovarea Culturii Tradiționale, 2008.

un manuscris, și nu o tipăritură, cum arătam la început, apărută la Cluj, în cca 1571–1575, în atelierul lui Heltai Gáspár. Cartea fragmentară s-a aflat, la un moment dat, în posesia bibliofilului român din Budapesta, Iuliu Todorescu, de unde a ajuns în Biblioteca Széchényi. Descoperite între scoarțele unei cărți latinești, cele opt pagini ale tipăriturii conțin un număr de zece cântece, între care prelucrări de psalmi, laude bisericești și imnuri funebre. Ne aflăm, așadar, nu în fața unui manuscris, ci a celui mai vechi text literar românesc tipărit cu alfabet latin. Și, dacă ar fi să preluăm sintagma preopinentului exeget, care vorbește, în acest context, despre cea dintâi carte de versuri în limba română, aceea din 1768, evenimentul invocat ar trebui să fie devansat cu două secole față de data propusă.

Am insistat asupra *Fragmentului Todorescu* nu numai datorită confuziei făcute de M.P., aceea de a-l socoti un manuscris, ci și pentru faptul că editarea textului respectiv, în 1982, de către regretatul filolog Ion Gheție ar trebui să devină un model de restituire a unui asemenea gen de scrieri de o dificultate ridicată¹³⁹. Ceea ce nu se poate spune și în cazul ediției *Cântecelor câmpenești* realizată de Mircea Popa. Transcrierea pe care o efectuează, la fel ca și celelalte anterioare, este un amestec neglijent de literarizare și literalizare, fără principii clare, fapt care conduce la eludarea unor fenomene de limbă demne de reținut. Vom face abstracție de unele posibile greșeli de cules, precum *lanț* în loc de *laț* (p. 30, r. 5 de jos) etc. Stabilirea unei valori sigure a tuturor grafiilor, pe baza metodei transcrierii fonetice interpretative, precum și consemnarea într-un aparat critic a unor grafii particulare, a unor lecțiuni pasibile de interpretări și a unor diferențe față de alte versiuni ar fi conferit ediției un plus de credibilitate. Vom aduce un singur exemplu de transcriere defectuoasă a textului. Un vers din cântecul *Cărora le plac fetile și rumâncile* este reprodus de către editor într-o formă tipizată, în care se anulează orice particu-

¹³⁹ *Texte românești din secolul al XVI-lea*, coordonator Ion Gheție, București, Editura Academiei, 1982, p. 259–364.

laritate lingvistică: *Iubitu-le-am și le-oi iubire* (p. 62). Însă pasajul, tipărit în grafia originală *Ibgyitulám s. lyoj ibgyrje*, care s-ar literaliza sub forma *Ibghitu-le-am și le-oi ibghire*, trebuie interpretat astfel: *Ibitu-le-am și le-oi ibire*. În *Dicționarul Academiei*, serie veche, este înregistrată la verbul *iubi* s.v. și varianta lexicală *ibi* (în formă palatalizată *ibghi*), cu ocurențe în graiurile de tip nordic. Această atestare necunoscută în textul din 1768 se adaugă celei anterioare, deja consemnate în DA, din *Anonymus Caransebesiensis* (*Dictionarium valachico-latinum*), scris în ultimele decenii ale secolului al XVII-lea, fiind întâlnită ulterior și în texte provenite din Sălaj, ceea ce susține localizarea *Cântecelor câmpenești*. Un motiv în plus de a privi cu rezerve ediția realizată de istoricul literar clujean. Lipsa de acuratețe în transcrierea textelor vechi poate constitui un prejudiciu în elucidarea istoriei cuvintelor românești.

Ion Budai-Deleanu. Recitirea manuscriselor

Personaj enigmatic, nu doar printr-o biografie excentrică, dar și prin modul de a ni-l reprezenta numai prin intermediul unor portrete imaginare, I. Budai-Deleanu pare să-și fi creat, involuntar, o cochilie protectoare care să nu poată fi deschisă decât de cei inițiați. Principala sa scriere literară, *Țiganiada*, s-a aflat în contratimp cu epoca în care a fost creată pentru simplul motiv că a rămas necunoscută mai multor generații. Dacă nu s-ar fi produs o atare desincronizare privind difuzarea și receptarea acestui „product nou”, cum și-o definește autorul în *Epistolie închinătoare*, însăși evoluția literaturii române ar fi avut, poate, un alt parcurs. Șansa de a descoperi „poema eneică” ce zăcea uitată în scrinul urmașilor poetului de la Lwów i s-a oferit lui Gheorghe Asachi, care o va semna, la un deceniu după moartea scriitorului, în „Albina românească”, din 20 februarie 1830, ca pe o „comoară” ce va schimba gustul publicului. Chiar dacă va începe, încă din acei ani, demersurile pentru a intra în posesia lor, abia în 1868 manuscrisele lui Ion Budai-Deleanu vor fi achiziționate, cu 400 de galbeni, de la nepotul său, Tytus Lewandowski, și depuse, tot de Asachi, la Biblioteca Centrală din București, de unde vor trece, apoi, la Muzeul de Antichități, iar în 1903, la Biblioteca Academiei. Abia de acum, după ieșirea din acest labirint aproape imposibil, opera avea să-și reinventeze propria posteritate.

O incursiune în istoria textului și a editării sale poate să furnizeze amănunte relevante cititorului actual. Se știe că epopeea *Țiganiada* s-a transmis în două versiuni manuscrise autografe: varianta A, păstrată în ms. rom. 2634 BAR, și varianta B, conservată în ms. rom. 2429 BAR. Chestiunea datării și a raporturilor cronologice dintre cele două variante

comportă o analiză succintă. Elementele care au fost luate mai întâi în discuție aparțin scriitorului însuși, care își fixează câteva repere: pentru varianta B, anul 1800, inclus în genericul manuscrisului, și data exactă de 18 martie („marț”) 1812, la sfârșitul *Epistoliei închinătoare*. Pe lângă acestea, la începutul *Epistoliei*, sunt rememorați cei „treizăci” de ani de când fusese silit a se „înstrăina” din țara sa. Un calcul simplu ne plasează în jurul anului 1782, în ultima parte a studiilor vieneze, ceea ce ne îndeamnă să privim cu circumspecție aceste estimări, aflate, oricum, sub semnul unui anumit ezoterism insinuat din înșiruirea țărilor prin care a „trăpădat”, ca și prin localizarea finală, aproape iluzorie: „La piramidă. În Eghipt”. Aceeași perioadă a exilului este redusă în pasajul corespunzător din *Epistolia* variantei A doar la doisprezece ani, ceea ce ar coincide, luând ca punct de referință anul 1800, cu începutul episodului său galițian.

Primele concluzii care s-au desprins de aici, avansate mai întâi de G. Bogdan-Duică, într-un studiu comparatist mai întins, au condus la ipoteza elaborării primei redacții între anii 1789 și 1800, „fără să putem preciza deapropoe data”¹⁴⁰. Perioada va fi ajustată puțin de Gh. Cardaș, în introducerea la ediția sa din 1925, care opina că scrierea versiunii A a fost începută pe la 1792–1795 și terminată cam pe la 1800. Un alt element de cronologie este invocat tot de Bogdan-Duică¹⁴¹, care găsește în strofa 30 din cântecul X al variantei a doua indicii că ar fi fost scrisă în timpul Convenției Naționale din Franța, mai exact, susține profesorul clujean, între 20 septembrie și 26 octombrie 1795: *Acolo să văzură adunate / Mințile cele întii și de frunte / Alcătuind o noao cetate / Ca ș-acum în Paris cei din munte. / De socoteli nalte ș-învățate / Să minunară neamurile toate*. „Cei din munte” („ceux de la montagne”) i-ar viza, fără îndoială, pe jacobinii ce ocupau locurile de sus din incintă. Nota lui M(itru) P(erea) din

¹⁴⁰ G. Bogdan Duică, *Despre „Țiganiada” lui Budai-Deleanu*, în CVL, XXXV, nr. 6, 1 iunie 1901, p. 495.

¹⁴¹ Idem, *Ioan Budai-Deleanu. Câteva precizări*, în „Propilee literare”, III, 1928, nr. 2–3, p. 3.

subsol mai aduce o precizare esențială: „ca și pe vremea răvoluții franțuzești în Paris”, iar celălalt comentator infra-paginal, Criticos, împrăstie orice dubiu: „Dintr-acest loc să știe că autorii cărții au scris pe acea vreme”. Ideea este reiterată și în introducerea la ediția postumă a lui Virgil Oniț a *Țiganiadei*, apărută în 1930 la Sibiu. Desigur, conexiunile istorico-temporale ale lui Bogdan-Duică nu sunt suficiente pentru a delimita atât de strict cronologia scrierii poemului. La fel de bine, perioada elaborării acestuia s-ar putea raporta la guvernarea Convenției montagnarde dintre 2 iunie 1793 și 27 iulie 1794. Dar acest pasaj din cântecul X pare să fi fost scris, mai degrabă, așa cum credea D. Popovici¹⁴², sub influența poemului epic al lui Giambatista Casti, *Gli animali parlanti*, apărut într-o ediție în trei volume, imprimată, concomitent, la Paris, Cremona și Genova, în 1802, operă menționată, de altfel, și în *Epistolia* din varianta B. O altă referință livrescă legată de date apare în cadrul paragrafului despre Arghin din cântecul III al versiunii B, unde strofa 32 are următoarea adnotare a lui Erudițian: „Pentru această Ileană au povăstii și un dascal din Avrig, în Ardeal, dar într-alt chip începe, nu precum să spune aici, și cu vierșuri de obște, nu cu totu bine legate”. Trimiterea este foarte străvezie la scrierea lui Ioan Barac, *Istorie despre Arghir cel frumos și despre Elena cea frumoasă și pustiită crăiasă*, apărută la Sibiu, în 1801. O notă asemănătoare poate fi întâlnită și în paragraful corespunzător din strofa 51 a cântecului X din varianta A: „Și să află și în stihuri proastă alcătuită și tipărită”. Fără a mai exista amănuntul privitor la „un dascal din Avrig”, glosa respectivă permite să se extindă, totuși, termenul *ad quem* al scrierii variantei A în jurul anului 1801.

O opinie singulară privind vechimea versiunilor manuscrise a emis Aron Densușianu. Potrivit acestuia, varianta așa-numită B ar fi mai veche decât cealaltă, fiind mai puțin

¹⁴² D. Popovici, *Studii literare. I. Literatura română în Epoca „Luminilor”*, ediție îngrijită și note de I. Em. Petrescu, Cluj, Editura Dacia, 1972, p. 495–496.

„peptenată”, cu un număr mai mare de strofe, respectiv 1379, care, prin „prelucrarea, rotunjirea și netezirea operei”, au fost reduse la 1078¹⁴³. Argumentația sa nu a avut sorți de izbândă, impunându-se în mod irefutabil pledoaria lui Mihail Dragomirescu privind superioritatea versiunii B, care are „aparența unei noi redacțiuni mult mai artistică decât versiunea cunoscută”¹⁴⁴. În prefața ediției sale, Gh. Cardaș va împărtăși și va consolida ideea că textul pe care l-a editat (B) se detașează prin calitățile artistice mult mai pregnante, fiind început înainte de 1800, în paralel cu prima formă, dar finalizat mai târziu, pe la 1810–1813. Comentariile din subsolul epopeii au fost adăugate, susține Cardaș, după transcrierea textului de bază. În pofida faptului că majoritatea istoricilor literari aderaseră la acest punct de vedere, Perpessicius va relua chestiunea succesiunii variantelor și a valorii lor literare, încercând să schimbe din nou ierarhizarea consacrată¹⁴⁵. Pornind de la ideea episodismului, el apelează la o mărturisire a poetului, făcută în *Epistolia închinătoare* din varianta editată prima oară de Theodor Codrescu: „Cât privește istoria lui Becicherec, aceasta am vârat-o eu aici ca și un episod, vrând prin aceasta să urmez lui Omir și altor poeți de frunte care la poezia sa multe băga povești străine”. Altfel spus, poetul ar motiva astfel intercalarea ulterioară, într-un text încheiat deja, a episodului respectiv, și nicidecum eliminarea lui dintr-o formă definitivă. Ideea intercalării pare să fi fost sugerată de poet și într-o notă de la strofa 3 din cântecul al II-lea al variantei Codrescu.: „Acest feliu de istorii vârate se numesc episoade”. În concluzie, criticul se aliază părerii lui Aron Densușianu și pledează pentru întâietatea așa-numitei variante Cardaș (= B), din

¹⁴³ Aron Densușianu, *Țiganiada și Trei viteji*, în „Revista critică-literară”, IV, 1896, nr. 1, p. 21.

¹⁴⁴ Mihail Dragomirescu, *O nouă formă a „Țiganiadei”*, în „Viitorul”, nr. 4781, 15 februarie 1924, p. 1.

¹⁴⁵ Perpessicius, *Mențiuni critice*, seria a II-a, București, Fundația pentru Literatură și Artă „Regele Carol II”, 1934, p. 140–144; idem, *Opere*, 3, București, Editura Minerva, 1971, p. 107–115.

fuziunea căreia cu episodul Becicherec din *Trei viteji* s-a realizat apoi varianta „Buciumul” (= A), mai încheată, debarasată de acel „balast de filosofare prozaic”, întâlnit în cea precedentă. Supoziția lui Perpessicius este tentantă, dar puțin convingătoare din perspectiva criticii textuale.

Cert este că din versiunea A au fost eliminate episoadele care făceau poemul prea stufos, ajungându-se astfel la versiunea definitivă B, superioară prin gradul de perfectare a textului, iar episodul consacrat lui Becicherec Iștoc a fost preluat într-un poem de sine stătător, *Trei viteji*, rămas neterminat. Deosebirile dintre cele două variante nu sunt numai de natură compozițională, ci prezintă și alte particularități de redactare, inversiuni și substituiri textuale, permutări, strofe modificate sau eliminate, versuri diferite, înlocuiri de ordin onomastic, ceea ce îngreunează stabilirea unui raport de interdependență pe tot parcursul scrierii. Ambele variante cuprind două texte introductive (*Prolog* și *Epistolie închinătoare*) și câte douăsprezece cânturi, după modelul epopeilor antice și premoderne. Sub aspect prozodic, sunt alcătuite din sextine decasilabice, cu rime penultime sau trohaice. Coexistă rimele paroxitone (feminine) cu cele oxitone (masculine), ceea ce provoacă, în cazul din urmă, apariția unui decasilab catalectic, redus de la zece la nouă silabe.

Varianta A este la fel de bine structurată sub raportul construcției, însă de o întindere mai mică. Cântecul au între 77 și 93 de strofe, doar ultimele două cu puțin peste 100 de strofe, ceea ce în varianta B va deveni aproape o regulă. În B, cel mai scurt cântec, al V-lea, are 93 de strofe, al VI-lea are 99 de strofe, iar restul depășesc 100, cel mai lung, al IX-lea, cuprinzând 134 de strofe. Unele episoade sunt mai puțin dezvoltate în A, în timp ce altele sunt absente cu totul, cum ar fi cel al morții lui Parpangel și al călătoriei lui în iad și în rai sau cel privind formele de guvernământ. Notele de subsol sunt mai puțin numeroase, nesemnate, iar în ultimul cântec lipsesc. În schimb, nuanțele parodice și ludice ale acestui insolit aparat critic, așa cum apar în varianta B, lasă locul unui ton mai sobru, degajat din adnotări cu caracter

pronunțat explicativ, etimologic sau enciclopedic. O adevărată meditație, nelipsită totuși de maliție, îi stârnește expresia „hârtie mult răbdătoare”, din primul vers al strofei 5 din cântecul I: „Aici poetul închină vierșurile sale hârtiilor și spune pricina, adică căci dânsa este foarte răbdătoare și poate cineva să scrie pe dânsa ce vrea, iar ea poartă cele scrise fără cârteală. Ea poartă în cârca sa toată înțelepția luminească și toată nebunia, căci mulți lucruri înțelepte și mulți scriu nebunii, însă toți acești scriu pe hârtie”. În versiunea B, în același context, nota este mai concentrată, sugerând ideea căutării unui patron dispus să-i subvenționeze publicarea: „Hârtia e răbdătoare, căci pe dânsa poți scrie ce vrei, bun și rău. Pentru aceasta poeticul nostru, lipsă având doară de patroni și mețenai, închină ostăneala sa hârtiilor!...”.

Să mai adăugăm că la sfârșitul ms. 2429 BAR (f. 249^r–264^r) se află transcrise cu litere latine mai multe strofe din primele cânturi ale *Țiganiadei*, versiunile A și B, precum și cinci strofe inedite, semnalate de Iosif Pervain¹⁴⁶. Iată una dintre acestea de la f. 252^r: *Dar ca în zadar să nu mânce pita / Porunci cum pot să se armeze, / Să fie gata în toată clipita. / Și când ar fi să-i înștiințeze / Tot insul atunci arma să apuce / Ca oriîncătro să se poată duce*. Aceste eboșe arată intenția poetului de a scrie o a treia variantă, revăzută și îmbunătățită, la care ar fi început să lucreze după anul 1812, rămasă însă în stadiul de proiect. N-ar fi exclus însă ca aceste compoziții să fi fost simple exerciții de scriere în ortografie etimologizantă.

Cel de-al doilea text poetic al lui Budai-Deleanu, *Trei viteji*, o replică la *Don Quijote* al lui Cervantes, ridică alte chestiuni aproape insurmontabile în fața filologului. Textul autograf al poemului se află în ms. rom. 2427 BAR, miscelaneu (f. 56^r–125^v), în continuarea următoarelor texte: *Dascalul românesc pentru temeiurile gramaticii românești* (f. 1^r–30^r), un fragment tradus din piesa *Temistocle* de Pietro Metastasio, scris în ortografie etimologizantă (f. 32^r–41^v), conceptul unei

¹⁴⁶ *Studii de literatură română*, Cluj, Editura Dacia, 1971, p. 148–151.

scrisori de două pagini către Petru Maior, redactată cu litere latine, având ca anexă un text chirilic intitulat *Teoria ortografiei românești cu slove lătinești* (f. 44^r–51^v), precum și un grupaj de sentințe scrise cu litere latine (f. 52^r–54^r). Caracterul composit al manuscrisului, precum și acuratețea transcrierii textului, cu spații albe necompletate rezervate notelor, denotă faptul că nu ne aflăm în fața protografului lucrării, ci al unei recopieri. Subintitulată de primul său editor, Gh. Cardaș, „poemă eroi-comică în patru cânturi”, scrierea a rămas neterminată, fiind redactate primele trei cânturi și, parțial, cel de-al patrulea. Întrucât acesta din urmă are numai 22 de strofe, iar la strofa 23 este scris pe manuscrisul autograf doar numărul, Aron Densușianu a presupus că „poema era terminată, dar la transcriere în curat, cine știe din ce cauză, probabil prin moarte, s-a întrerupt la acest loc, iar manuscrisul-concept s-a pierdut”¹⁴⁷. Ne punem în continuare întrebarea dacă opera este neîncheiată, rescrierea ei sub forma mai dezvoltată fiind întreruptă, sau dacă prima variantă completă s-a rătăcit, ipoteze ce-ar putea fi la fel de verosimile. În ceea ce ne privește, înclinăm să plasăm scrierea poemului *Trei viteji*, într-o formă incipientă, înaintea primei redactări a *Țiganiadei*, urmată de reluarea și inserarea sa în varianta A, iar, în final, de extragerea din varianta B cu intenția continuării și a tratării sale separate, operație începută dar abandonată spre sfârșitul vieții.

Comparând versiunea A cu *Trei viteji*, Gh. Cardaș crede că acesta din urmă ar fi fost conceput pentru un număr de șase cânturi. Versurile din poemul incomplet i se par, totodată, mai corecte și mai stilizate, ceea ce îi sugerează să-l situeze într-o fază posterioară din creația lui Budai-Deleanu. Problemele de cronologie sunt corelate cu cele ale versiunilor *Țiganiadei*, poemul fiind integrat inițial în varianta A, mai precis primele două cânturi. Episodul referitor la Becicherec (nume devenit acum Beșcherec, dar, izolat, și Becicherec) Iștoc a fost preluat, așadar, din cuprinsul primei

¹⁴⁷ Aron Densușianu, *art. cit.*, p. 23.

versiuni, terminată în jurul anului 1801, și încorporat într-o nouă scriere, realizată în același registru eroi-comic, care se va accentua în ultimul deceniu al vieții scriitorului. Este utilizată o formulă prozodică apropiată, sextina dodecasilabică luând locul celei decasilabice din *Țiganiada*. Singur episodul dedicat lui Arghin, recurent în ambele redacții (A, cântecul al X-lea, respectiv B, cântecul al III-lea), ca și în *Trei viteji*, este compus în același metru de 11 și, izolat, de 12 silabe, asupra iregularității cărora poetul ne avertizează în notele din cele două versiuni. Istoria textelor poetice ale lui Budai-Deleanu, chiar și sumar schițată, aruncă un fascicul de lumină asupra unui laborator de creație imprevizibil, cu enigme încă neelucidate pe deplin.

Restituirea operei lui Ion Budai-Deleanu a întâmpinat de-a lungul timpului piedici uneori greu de depășit. După tentativele eșuate ale autorului de a-și publica *Lexiconul românesc-nemțesc* în ultimii ani de viață, editarea scrierilor sale nu s-a bucurat nici în posteritate de circumstanțe mai favorabile. Recuperarea destul de greoaie a manuscriselor rămase în custodia urmașilor săi din Galiția, publicarea întârziată, în 1875–1877, de către Theodor Codrescu a primei variante din *Țiganiada*, într-un periodic de o mai mică vizibilitate, „Buciumul român”, editarea abia în 1925 a variantei B din *Țiganiada*, iar în 1927 a poemului *Trei viteji*, ambele de către Gh. Cardaș, au limitat mult posibilitățile de receptare a impresionantei opere a scriitorului rămas atâtea decenii într-un con de umbră. Mai mult decât atât, difuzarea anevoioasă a scrierilor lui Budai-Deleanu a fost însoțită și de o editare deformată, care afecta veridicitatea textului. După părerea lui Virgil Oniț, *Țiganiada*, căreia el îi adaugă un subtitlu creat ad-hoc la 1900, *Alexandria ai țigănească*, trebuia neapărat „pe înțeles întocmită”, ceea ce l-ar justifica pe profesorul brașovean să recurgă la intervenții nepermise, precum eliminarea unor strofe și a majorității notelor de subsol, mai multe omisiuni și substituiții de cuvinte sau inversiuni de versuri față de textul versiunii A. Este de neînțeles de ce această ediție „ciuntită” a lui Oniț va fi

republicată, în 1930, de Grațian C. Mărcuș, cu girul lui G. Bogdan-Duică. În mare parte, „stilizările” din ediția anterioară sunt preluate, iar lista cuvintelor înlocuite brutal este la fel de mare: *buciumul* în loc de *trâmbă* (v. 181, în original), *cuget* în loc de *scopos* (v. 189) *cioroiască* în loc de *murgă* (v. 246), *căpitanul* în loc de *ducul* (v. 343), *șâmbale* în loc de *tândale* (v. 587), *hodinea* în loc de *răpăusa* (v. 3786), *strigoaiele* în loc de *strâgele* (v. 3796), *înholbând* în loc de *învolbind* (v. 3829), *năpârca* în loc de *vipera* (v. 5948) și altele. La fel de „creator” va proceda Mihail I. Pricopie, când va publica la Cernăuți, în 1931, o ediție antologică a *Țiganiadei* (A). Cu toate că ne avertizează la început că a respectat „cu sfințenie acțiunea în întregul ei, cât și ideile autorului”, el și-a luat libertatea de a schimba unele cuvinte cu altele, care i s-au părut că „exprimă mai clar ideea”, sau de a reduce unele cânturi „în mod remarcabil” [sic!]. Nici celelalte ediții fragmentare, apărute în perioada interbelică sub îngrijirea lui G. Adamescu, în colecția „Biblioteca pentru toți” a Editurii Librăriei „Universala” Alcaly & co., sau a lui Ion Pillat, în colecția „Pagini alese” a Editurii „Cartea Românească”, nu excelează în redarea corespunzătoare a textului epopeii. O ediție a poemului *Trei viteji*, publicată în același interval de Em.C. Grigoraș, abundă, de asemenea, în greșeli de transcriere.

Într-o critică aplicată pe care o face editării defectuoase a *Țiganiadei*, D. Popovici deplângea pe bună dreptate faptul că împrejurările au fost vitrege cu opera poetului¹⁴⁸. Pe de o parte, ea a zăcut multă vreme îngropată în manuscrise necunoscute, pe de alta, unii editori au corupt progresiv textul, permițându-și să „colaboreze” în mod abuziv cu poetul.

Prima încercare de editare mai onestă a operei poetice a lui Ion Budai-Deleanu, în care editorul își propune să păstreze „cu stricteță” forma manuscrisului, îi aparține lui Gheorghe Cardaș, care publică în 1925, la Editura Casei Școalelor, varianta B a *Țiganiadei*, în forma sa definitivă din 1800–

¹⁴⁸ D. Popovici, *Cu prilejul unei noi ediții a „Țiganiadei” lui I. Budai-Deleanu*, în „Almanahul literar”, II, 1951, nr. 3, p. 94–102.

1812, însoțită de o introducere, un indice de nume și un glosar. A doua ediție apare în 1928, la Institutul de Arte Grafice „Oltenia”, cu o introducere mai dezvoltată, un indice de „nume și de lucruri” adnotat, un indice lexical, dar și cu textul „modernizat” pe alocuri, „în măsura permisă de forma versurilor”. Tot sub îngrijirea lui Gh. Cardaș, este editată în 1927, după manuscrisul original, poema eroi-comică în patru cânturi *Trei viteji*, având o introducere și aceleași tipuri de indici ca în ediția *Țiganiadei*. Cu toate că noul editor face un pas înainte în redarea cât mai fidelă a textelor, inexactitățile de transcriere care apar nu sunt neglijabile. O critică severă a edițiilor lui Cardaș vor întreprinde, printre alții, Eugenia Sachelarie¹⁴⁹ și Mihail Gregorian¹⁵⁰.

Prima ediție științifică a *Țiganiadei* este cea datorată lui J. Byck, apărută în 1953, la ESPLA, în colecția „Clasicii români”. Acuratețea redării textului este, de data aceasta, incomparabil mai mare decât cea a predecesorilor săi, filologul păstrând particularitățile de limbă ale scriitorului, forme populare și regionale, arhaisme sau creații personale. Totuși, nu puține inadvertențe sunt detectabile și aici. În ediția a II-a, din „Biblioteca pentru toți”, apărută în 1958, editorul revine asupra regulii de transcriere a lui *e* inițial prin *ie*, precum și a formelor feminine de genitiv-dativ în *-ii* pentru *-ei* (*istorii – istoriii*), dar apar unele „scăpări” față de prima ediție în redarea textului. Meritele incontestabile ale ediției lui J. Byck sunt puse în evidență în cuprinsul recenziei ample semnate de Gavril Istrate¹⁵¹, în care lingvistul ieșean formulează și câteva rezerve privind glosarul incomplet și lipsa unei lămuriri asupra ortografiei lui Budai-Deleanu. În 1956, J. Byck publică la ESPLA, în colecția „Biblioteca pentru toți”, *Trei viteji*, cu o nouă ediție în 1958, care aduce și ea „o îmbunătățire” față de edițiile interbelice, atât prin calitatea transcrierii textului, cât și datorită glosarului din final. Erorile,

¹⁴⁹ RI, XI, 1925, nr. 7–9, p. 133–136.

¹⁵⁰ *Versiunile Țiganiadei lui I. Budai-Deleanu*, în „Preocupări literare”, IV, 1939, nr. 7, p. 302–315.

¹⁵¹ LR, III, 1954, nr. 2, p. 83–92.

mult mai puține decât la Cardaș, se perpetuează însă. Dintre lecțiunile greșite ale lui J. Byck pe care le-am detectat în *Țiganiada* B redăm spre ilustrare (în ordinea numerotării versurilor) numai o parte: *dragă* în loc de *drag* (v. 1216), *vr'odată* în loc de *vodată* (v. 2596), *încongiurând* în loc de *încungiurând* (v. 3441), *fericire* în loc de *fericie* (v. 3935), *pe* în loc de *de* (v. 4776), *târgoveși* în loc de *Târgovești* (v. 5299), *Mugurel* în loc de *Șugurel* (v. 7826), *ameșind* în loc de *amegind* (v. 8212), erori perpetuate, în general, din ediția lui Cardaș. În *Trei viteji*, găsim în ediția Byck erori precum: *luasă* în loc de *rupsă* (v. 885), *șapte* în loc de *șepte* (v. 1230), *după* în loc de *dară* (v. 1391), precum și altele care deformează semnificantul poetic.

În fine, o relectură a manuscriselor *Țiganiadei* (B și A) și a poemului *Trei viteji*, ce denotă mai multă rigurozitate, va face Florea Fugariu, într-o ediție critică savantă, publicată în 1974–1975 în seria „Scriitori români” a Editurii Minerva, însoțită de un bogat aparat critic. Textul fusese publicat, în avanpremieră, în 1969, în colecția „Lyceum” a Editurii Tineretului. Ediția este superioară publicărilor anterioare în privința transcrierii și, mai ales, a adnotării textului în final. Cu toate acestea, o simplă confruntare cu manuscrisul 2429 BAR ne-a permis să aducem mai multe amendamente la reproducerea variantei B. Astfel, editorul transcrie greșit *de lăută* în loc de *d-alăută* (v. 1172), *sfinte-un de semn* în loc de *sfinte un semn* (v. 5195), *har* în loc de *dar* (v. 6138), ultimul redat corect de Gh. Cardaș și J. Byck, *stăpânire* în loc de *stăpânie* (v. 6305), acestora alăturându-li-se o serie de literarizări și tipizări forțate: *batjocură* în loc de *bajocură* (v. 360, nota 2), *curând* în loc de *curund* (v. 2113), *străine* în loc de *streine* (v. 3304), *s-ajute* în loc de *să ajute* (v. 3323), *veștmânte* în loc de *văștmânte* (v. 4358), *și-ar* în loc de *ș-ar* (v. 4849), *vrea* în loc de *vra* (v. 4973), *râncezeală* în loc de *râncezală* (v. 5441), *întâmplat* în loc de *tâmplat* (v. 6270, n.), *luăm* în loc de *luom* (v. 7621), *amestecați* în loc de *mestecați* (v. 7908, n.) etc.; este omis, de asemenea, cuvântul *buiac* din sintagma *taur buiac* (v. 8160, notă, cf. ms. rom. 2429 BAR, f. 242^r), lecțiune corectă la Gh. Cardaș și J. Byck.

În *Trei viteji*, am înregistrat în ediția Fugariu lecțiuni eronate precum: *vărsăcios* în loc de *vărgăcios* (v. 1438), *obidiți* în loc de *obidați* (v. 1973) sau *care* în loc de *carele* (v. 2062 [=2063]).

Iată și un alt exemplu de denaturare generalizată a textului. Versul 18 din *Țiganiada* (ultimul din strofa a doua a cântecului I) a fost transcris greșit de către toți editorii de până acum: *Cu murgeștile păgâne gloate*. Lecțiunea corectă și foarte lizibilă din ms. rom. 2429, f. 7^r este următoarea: *Cu turceștile păgâne gloate*. Trebuie să recunoaștem că eroarea fusese sesizată mai demult de către unii recenzenți ai ediției Cardaș, dar ea nu a fost emendată nici în edițiile Byck și Fugariu. O notifică, mai întâi, Eugenia Sachelarie, în recenzia citată din „Revista istorică” din 1925. Dar nici în a doua ediție, din 1928, Cardaș nu va face corecția cuvenită. Aceeași inexactitate, pe lângă alte observații făcute ediției Cardaș, o va reține și Mihail Gregorian, în 1939, în numărul menționat din „Preocupări literare”. Intransigent cu modul necorespunzător de reluare a ediției Cardaș de către Ion Manole, în 1950, cu pasaje omise și redată în rezumat, Dimitrie Popovici revine în cronica din „Almanahul literar” cu o explicație în plus privind inadecvarea lecțiunii respective: „Transcrierea nu oglindește numai o lectură greșită a textului lui Budai-Deleanu, ci și lipsa celei mai elementare pătrunderi a momentului poetic. Cei care erau gata să se lupte cu «murgeștile păgâne gloate» erau țigani. Dar, după expresia populară, gloate «murgești» erau ei înșiși, ceea ce face ca versul să fie în contradicție cu subiectul operei»¹⁵². În cronica sa pe marginea ediției lui J. Byck, menționată mai sus, G. Istrate duce mai departe raționamentul lui D. Popovici, evidențiind contextele din epopee unde apare *murg*, cu derivatele sale, care arată că termenul se referă întotdeauna la țigani, și nu la turci. Lingvistul ieșean nu își susține însă demonstrația logică prin cercetarea manuscrisului, ci conchide că, deși scriitorul a greșit și în loc să pună *turceștile* a scris *murgeștile*, ar fi fost de competența editorului să atragă

¹⁵² „Almanahul literar”, II, 1951, nr. 3, p. 96.

atenția asupra acestei formulări improprie. Realitatea textului este cu totul alta: editorii, și nu autorul, au fost cei care au falsificat, fără excepție, printr-o lectură și o transcriere grăbite, enunțul poetic. Nimeni nu a mai avut curiozitatea să se aplece din nou asupra unei pagini de manuscris.

Soluțiile propuse de Florea Fugariu în stabilirea textului de bază impun o discuție mai detaliată. Editorul mărturisește că o dificultate insolubilă de care s-a izbit constă în aceea că sub o grafie conformă fonetismului limbii literare se ascunde o pronunție regională. Dar, pornind de la unele principii ortografice stabilite de Budai-Deleanu, Fugariu adoptă de multe ori o manieră mecanică de echivalare a slovelor, care se soldează cu păstrarea în *Țiganiada* a unor geminate nemotivate etimologic (*Illion*, *Illiada*, *Illenii*, în alternanță cu *Ileana*, *Ilenii*), a formei iotacizate *poietul* alături de *poetul*, a formelor cu *e* în loc de *ie* în poziție inițială și la început de silabă (*esse*, *eși*, *trebue*, *să dee*, *ertare*, în alternanță cu *iertare*), *ia* pentru pronumele feminin *ea*, a unor grafii cu doi *i* la genitiv-dativul femininelor singular, precum și la pluralele articulate (*mării sale*, *patrii*, *fii*), a unor forme verbale ca *sbiera*, *desmântă*, a imperfectelor de tipul *auziea*, *știea*, a unei forme de conjunctiv *să ști* și altele. Textul intrat astfel în circulație, prin intermediul manualelor, ca și printr-o mulțime de reeditări, îl poate deruta pe cititorul de azi, pus în fața unui conglomerat de grafii rebarbative, greu de înțeles. Se vorbea, oare, astfel în urmă cu două veacuri? Orice examen filologic riguros al unui text pornește de la o distincție clară între faptele de limbă, imuabile pentru orice editor, și cele de grafie, interpretabile. În privința unor chestiuni ortografice cu implicații gramaticale, editorul ignoră propriile sale soluții de transcriere expuse anterior. Bunăoară, deși arătase că în v. 5163, *Lui Iosofat ochii-i scân-teiază*, substantivul articulat este însoțit și de pronumele enclitic *-i*, ceea ce nu observase J. Byck¹⁵³, în ediție nu va aplica acest lucru, scriind *ochii scân-teiază*. Situația se va

¹⁵³ Vezi F. Fugariu, *Despre lectura manuscriselor lui Ioan Budai-Deleanu*, în LR, VII, 1958, nr. 4, p. 39–42.

repetă și în cazul v. 7782, *Cât să învărti ș-ochii scânteiară*, și în v. 8071, *Nasu îi fumă ș-ochii scânteiară*, redată la fel de defectuos (ș-ochii în loc de ș-ochii-i). Tot în articolul amintit, Fugariu se miră de faptul că Byck redase v. 1549 astfel: *Cât glasul sună, voinic ochi întoarsă*. Prin folosirea formelor nearticulate, el sesisează o inconsecvență flagrantă atât din partea autorului, cât și din cea a editorului și îi reproșează predecesorului său că o editare nu trebuie să aibă „meritul unei fotocopii”. După ce susținuse răspicat că voința autorului nu trebuie să se confunde cu litera manuscrisului, Florea Fugariu va transcrie la editare, peste câțiva ani, versul respectiv în mod identic cu antecesorul său, fără alt comentariu, adăugând doar două accente inutile, pentru o retușă, la rîndul său, fotocopia de care se detașase cândva: *Cât glasul sună, vóinic ochi întoarsă*.

Folosirea semnelor ortografice și de punctuație este, în multe locuri, la fel de aberantă față de normele actuale. Între semnele ortografice, editorul păstrează apostroful pentru marcarea eliziunii, în situațiile în care a aplicat poetul, dar apelează, în paralel, și la cratimă, pentru a marca rostirea împreună a cuvintelor, în special atunci când ea este impusă de metru versului respectiv. Nu sunt acceptabile, în aceste condiții, numeroasele cazuri de folosire a cratimei înaintea lui *-în*, fără elidarea lui *-î*, ca și în alte contexte imposibile, false (*mare-încă-apúcă-îndrăzneală, să-întoarsără-acasă-în, poată-auzi-împrejur, tocma-întrăcea-învaluală*), după cum nici păstrarea accentului, ca element prozodic, sau scrierea legată a unor cuvinte (*adoooară, întrăcea, întracolo, întraltele*) nu pot avea o justificare solidă într-o editare modernă. În acest cadru formal creat, editorul ar fi vrut să elimine în primul rînd hiaturile și să restabilească decasilabul, el identificând un număr de 430 de versuri hipometre sau hipometre în varianta B. Dintre acestea, doar aproximativ 50 de versuri au fost corectate metric prin colaționarea cu versiunea A, încercările de reconstituire a prototipului fiind, în cele din urmă, artificiale și insuficiente pentru a repune în tiparele prestabilite metrica poemului. Ne putem întreba, de asemenea, dacă există destule indicii pentru a

acorda primei variante un statut privilegiat sub aspectul corectitudinii textului și care dintre cele două versiuni exprimă opțiunea ultimă a creatorului. Credem că versiunea B prezintă toate calitățile pentru a fi considerată definitivă, și nu cea dintâi, coruptă pe parcursul procesului de creație.

Exemplele de intervenții discutabile în text, operate din rațiuni de ordin metric în ediția Fugariu, respectiv adăugirile, marcate prin paranteze drepte, și excluderile, marcate prin paranteze ascuțite inversate > <, nu sunt puține și alterează corectitudinea mesajului poetic.

Spicuim câteva modificări arbitrare de acest gen, indicând, ca element de comparație, contextul concordant din varianta A, luat ca reper de către editor: v. 361: *Ahaia știm și noi fără >de< tine*; cf. A, v. 1369: *Ahaia noi știm și fără tine*; v. 475: *Cei [într]armați avea buzdușane*; cf. A, v. 319: *Cei întrarmați avea buzdușane*; v. 508: *Înarmați era ei [și] cu coase*; cf. A, v. 340: *Întrarmați era ei și cu coase*; v. 553: *Acești>a< era (pre limba curată / Grăind)*; cf. A, v. 373: *Acești era (pre limba învățată / Grăind)*; v. 652: *Ci-am trăi cu toată lumea [bine]*; este o imixtiune pentru încadrarea în metrică și regularizarea rimei, cf. A, v. 484, cu toate că în ms. 2429, f. 25^r, apare: *Ci am trăi cu toată lumea în pace*; v. 812: *Dece [sic!] să purtăm atâta [pază]*; se înlocuiește, pentru rimă, *frică* cu *pază*, cf. A, v. 1262: *La ce să purtăm atâta păză*; v. 849: *Căci, după a mea dreaptă [socotință]*; se substituie, pentru rimă, *socoteală* cu *socotință*, dar versul respectiv nu are corespondent în varianta A; v. 1108: *Dederă a să prici [depreună]*; se înlocuiește, pentru rimă, *între sine* cu *depreună*, cf. A, v. 1828; v. 2547: *Că nu-în zădar au fost ia [furată]*; înlocuirea, dictată de rimă, nu are un corespondent în A, editorul taxând grafia drept „neglijentă” (p. 399); la Byck, apare versul transcris fidel: *Că nu în zădar au fost ea răpită*; v. 3094: *Și toată gura iară-încetasă*; cf. la Byck și în ms., f. 95^v: *Și toată gura încetasă iară*; la Cardaș și la Fugariu, inversiunea din finalul versului se face tacit, fără niciun avertisment grafic în text și fără a fi comentată în notele de editor; versul modificat nu apare nici în textul corespunzător din A, cântul al VII-lea, strofa 43, cu o redactare

diferită; corecturile pe ms. ale autorului indică faptul că, într-o primă transcriere, strofa 56 din cântul al V-lea urma redactarea din A, iar versul al doilea, în prima formă, *Atâta venind oaste varvară*, nu altera inițial rima; în v. 3115, este înlocuit pentru rimă *vitează* cu *voinică*: *Însă-acu laia cea mai* [*voinică*]; cf. A, v. 3505: *Într-acea laia cea mai voinică*; v. 3938: *Covârșești însuși a ta* [*stricare*]; pentru rimă, este înlocuită forma *perire* din manuscris cu *stricare*; cf. A, v. 4346; v. 7544: [*Voroava*] *Gogului crâmpițată*; editorul renunță nepermis la lexemul *vorba*, din considerente de încadrare metrică, cf. A, v. 6104; v. 7744: *V-așteaptă! O, țiğănie săracă*; este inversată sintagma *săracă țiğănie*, pentru rimă, fără a avea o corespondență în A; v. 7857: *Cu ceata lui Tandaler* [*vestită*]; apare substituit termenul *voinică* cu *vestită*, cf. A, v. 6345; v. 8046: *Închis giur împregiur cu-a sa* [*turmă*]; este înlocuit *ceată* cu *turmă*, cf. A, v. 6414, dar într-o redactare diferită: *Închis de toate părți cu-a sa turmă*; v. 8074: *La sineș', de zios* [*iute*] *să scoală*; F. Fugariu adaugă adverbul *iute*, cf. A, v. 6442: *La sine, de gios iute să scoală*; v. 8181: *Dară vârtutea din trup îi piere*; fără semnalare grafică, *dar* este modificat în *dară*, cf. A, v. 6531; v. 8209: *Văzu toate; și-a>le< sale județe*; pentru metrică, se renunță nepermis la forma variabilă a articolului posesiv-genitival, cf. A, v. 5623.

Ne oprim aici cu aceste glose critice, care pledează, indubitabil, pentru o mai mare scrupulozitate și probitate în editarea unui text literar. Întoarcerea la sursă, la original, este singura cale de a recupera o operă la adevărata ei configurație, principiu care ar trebui să guverneze orice demers filologic. Recenta reeditare a scrierilor poetice ale lui Budai-Deleanu, pe care am întreprins-o în seria academică de „Opere fundamentale”¹⁵⁴, a fost, în primul rând, o provocare de a reciti manuscrisele și de a restabili autenticitatea textului.

¹⁵⁴ Ion Budai-Deleanu, *Opere*, ediție îngrijită, cronologie, note și comentarii, glosar și repere critice de Gheorghe Chivu și Eugen Pavel, studiu introductiv de Eugen Simion, București, Academia Română, Fundația Națională pentru Știință și Artă, 2011.

Schițe de portret

Un „ideolog” junimist: A. Lambrior

Destinul lui Alexandru Lambrior (1845–1883), deși fulgurant, se înscrie în galeria întemeietorilor de școală. Va fi coleg de generație, la Liceul Național din Iași, cu G. Panu, Calistrat Hogaș și C. Dimitrescu-Iași. Din 1867, se înscrie, ca bursier al statului, la Facultatea de Litere din Iași, unde devine discipolul lui Titu Maiorescu. Concomitent, este angajat, din 1868, ca „pedagog repetitor” și apoi ca „pedagog suplinte pentru cursurile de ramul literar” la liceul ieșean. Din 1869, este numit profesor de istorie la liceul din Botoșani, în 1872, la Liceul Militar din Iași, iar în 1874 revine la catedra de istorie a Liceului Național. Membru activ și teoretician al „Junimii”, conferențiază în cadrul „prelecțiunilor populare” și este prezent cu articole, încă din 1873, în paginile „Convorbirilor literare”. Va fi unul dintre cei trei bursieri, alături de G. Panu și G. Dem. Teodorescu, pe care Titu Maiorescu, în calitate de ministru, îi trimite, în 1875, la Paris. Aici audiază cursurile de lingvistică ale lui Michel Bréal, Gaston Paris și Arsène Darmesteter, se înscrie la l'École Pratique des Hautes Études și colaborează la revista „Romania”. Se întoarce în țară în 1878 și își continuă activitatea didactică la Liceul Militar și apoi la Liceul Național din Iași. În 1879, suplinește Catedra de limba română în comparație cu celelalte limbi romanice de la Universitatea din Iași, iar în anul următor susține aici o serie de „lecțiuni” intitulate *Din istoria limbii române*.

Format la școala neogramatică, A. Lambrior este considerat, pe drept cuvânt, creatorul lingvisticii diacronice românești și, în același timp, un „întemeietor al științei filologice”¹⁵⁵. Folcloristica a constituit, de asemenea, terenul in-

¹⁵⁵ C. Săteanu, *Figuri din „Junimea”*, București, Editura „Bucovina”, 1936, p. 267.

vestigațiilor sale predilecte, el fiind preocupat de ideea alcătuirii unui corpus cât mai complet al creațiilor populare. Biografia intelectuală a junimistului ieșean pare să stea sub spectrul unei dihotomii, a unei dualități pe care o purta în ființa sa lăuntrică, în el încăpând, de fapt, după cum susținea I. Șiadbei, „doi oameni: unul romantic, cu privirea îndreptată înspre trecut, iubitor al realităților noastre naționale; altul pozitiv și rece, care cercetează adevărul în afară de orice considerații, care privește schimbările limbii ca fenomene naturale, ale căror rosturi căuta să le prindă în cadrul unor legi generale. Cele două aspecte sunt succesive în ordine cronologică”¹⁵⁶. Continua pendulare între patosul demonstrației, cu efuziuni pamfletare, și rigoarea analizelor aplicate, seci, pe care le desfășura metodic, vin să-i definească în egală măsură personalitatea.

Prima contribuție filologică mai importantă o va publica în „Convorbiri literare”, nr. 9, din 1873, cu titlul *Limba română veche și nouă (Tălmăcirea românească a scrierilor lui Oxenstiern)*¹⁵⁷. Nu întâmplător, lucrarea va fi menționată de Maiorescu în *addenda* la studiul său *Direcția nouă în poezia și proza română*, fiind apoi inclusă de Eugen Lovinescu în *Antologia ideologiei junimiste*, publicată în 1942. Textul lui Lambrior reflectă, în esență, câteva dintre orientările criticismului junimist în privința chestiunilor de limbă. Comentariile sale sunt axate în jurul a patru manuscrise ale traducerii *Cugetărilor* lui Oxenstiern, copiate în Moldova între anii 1781–1807. Autorul observă modul în care această scriere, „un fel de filosofie practică, morală”, corespundea spiritului critic al publicului de la sfârșitul veacului al XVIII-lea. Pe marginea unui exemplar, un cititor își arăta interesul de a afla „multe ce-mi sânt trebuitoare la a mea petrecere”, în altă parte, însă, un altul era mai sceptic în aprecierea lecturii, care a fost „numai pentru o zăbavă, iar nu

¹⁵⁶ I. Șiadbei, *Alexandru Lambrior*, în „Viața românească”, XV, 1923, nr. 6, p. 407.

¹⁵⁷ A. Lambrior, *Studii de lingvistică și folcloristică*, ediție îngrijită și studiu introductiv de Ion Nuță, Iași, Editura Junimea, 1976, p. 3–16.

spre un folos”¹⁵⁸. Însemnătatea scrierilor lui Oxenstiern constă, potrivit lui Lambrior, atât în înrâurirea pe care ar fi putut-o avea asupra generației din epoca difuzării lor, cât și în limba pe care o promovau. El este încântat de acuratețea limbii pe care au utilizat-o traducătorii, o limbă populară vorbită care tindea către „o dezvoltare firească pentru a îndeplini cererile nouă ale gândirii”¹⁵⁹. În schimb, respinge de pe o platformă conservatoare tendințele de „alungare” din limbă a cuvintelor vechi și de impunere a unor termeni noi, care „nu pot intra niciodată în acea legătură armonică cu restul limbei”¹⁶⁰. Prin paralela plastică pe care o face cu „individualitatea intimă a cristalului”, el își însușește, în fond, „conceptul organicist al limbii”, după expresia lui Tudor Vianu¹⁶¹, înțelegând că evoluția unui cuvânt nu este un fenomen izolat, ci are loc în strânsă conexiune cu fizionomia limbii de la un moment dat. Lambrior își va nuanța, ulterior, într-o notă mai extinsă din *Introducerea la Cartea de citire*, punctul de vedere referitor la adoptarea neologismelor în limbă.

Aceleași idei sunt dezbătute, pe linia militantismului junimist, și în articolul *Limba cronicarilor și limba de astăzi la români*, publicat tot în „Convorbiri literare”, nr. 3, din 1874¹⁶². Filologul manifestă aceeași predilecție pentru limba vechilor cronici, care exprimă „graiul românesc, în curgerea lui, pe acea vreme”. Stilul cronicarilor nu era, după părerea sa, tributار unor modele retorice străine, nici nu se datora unei intenționalități artistice imanente. Cu toate acestea, frazele lui Miron Costin, de pildă, aveau o anumită fluentă „de la sine, după legile oricărei minți în care gândirea are curs firesc și nesilit”. Prin această analogie, autorul nu scapă

¹⁵⁸ *Ibidem*, p. 6.

¹⁵⁹ *Ibidem*, p. 11.

¹⁶⁰ *Ibidem*, p. 14.

¹⁶¹ Tudor Vianu, *Scriitori români*, ediție îngrijită de Corneliu Botez, antologie de Pompiliu Marcea, vol. II, București, Editura Minerva, 1970, p. 129.

¹⁶² A. Lambrior, *op. cit.*, p. 17–19.

prilejul de a reaminti că singura cale pentru viabilitatea limbii literare este restabilirea legăturii cu limba vorbită populară. El este totuși conștient, într-un alt articol, că limba „poporană” trebuie să fie curățată de „provințialisme”. Dar intransigența sa față de „beția de cuvinte”, pe care o incriminase tot atunci și mentorul său, Titu Maiorescu, în studiile sale de „patologie literară”, ia tonuri la fel de categorice și prin pana discipolului: „Cei mai nenorociți însă dintre toți poeții și literații sunt acei care întrebuințează neologismele fără ca acestea să-i poată duce la vreo fântână literară”¹⁶³.

Opiniile lui Lambrior în legătură cu începuturile scrisului în limba română sunt puse în circulație și în alte lucrări. Este printre primii savanți români care a admis faptul că s-a scris în limba autohtonă și înainte de 1500. Într-un studiu mai amplu publicat în „Convorbiri literare”, din 1881, el va afirma, în mod argumentat, că „românii au scris în toate timpurile limba lor și că, până la primirea liturghiei și limbii slave în biserica lor, au scris cu litere latine”¹⁶⁴. Supozițiile pe care le face privind vechimea tradiției literare românești vor fi îmbrățișate, în perioada următoare, de A.D. Xenopol și Alexandru Rosetti. În același articol, intitulat *Îndreptariu*, va aborda, în spirit pozitivist, și alte aspecte ale grafiei chirilice românești, pe baza unor exemple excerptate din documente și din tipărituri vechi românești, într-o demonstrație convingătoare în favoarea sistemului ortografic fonetic. Nu pot fi trecute cu vederea nici teoriile sale despre originea limbii române literare. El este printre primii filologi care îi conferă, fără rezerve, lui Coresi un rol precumpănitor în dezvoltarea românei literare. Această supralicitare a contribuției tipăriturilor coresiene, ca și a *Bibliei* din 1688, este asumată, mai întâi, în „Convorbiri literare”, nr. 2, din 1880, unde, vorbind despre „chestiunea ortografică”, Lambrior face o paralelă între graiul muntean și dialectul din Paris și Île-de-France, în jurul căruia s-a polarizat procesul de unificare a limbii

¹⁶³ *Ibidem*, p. 169.

¹⁶⁴ *Ibidem*, p. 43.

franceze¹⁶⁵. În anul următor, în „Romania”, el revine asupra subiectului și susține că limba primelor traduceri religioase făcute în Transilvania a exercitat o influență puternică asupra a tot ceea ce s-a scris în Moldova și Muntenia, celelalte graiuri „stingându-se” în fața acestei limbi literare: „C'est cette langue des livres religieux imprimés à Brașov, qui jouant le rôle de langue littéraire, a maintenu l'unité de roumain: les différents parlers populaires se sont presque éteints devant elle”¹⁶⁶. Această opinie, împărtășită apoi și de N. Iorga, O. Densusianu, Al. Rosetti sau P.P. Panaitescu, a devenit, pentru mai multe decenii, un loc comun al filologiei românești, lui I. Gheție revenindu-i meritul de a o reevalua critic și de a stabili baza dialectală a românei literare¹⁶⁷.

Opera filologică de căpătâi a lui Lambrior o reprezintă culegerea de texte publicată în 1882, care va cunoaște încă două ediții postume (ultima cu un adaus de Gh. Ghibănescu), având un titlu simplu și sugestiv: *Carte de citire*¹⁶⁸. Este considerată, pe bună dreptate, cea mai populară creștomatie de texte vechi românești, a treia în istoria disciplinei, după cele ale lui T. Cipariu și B.P. Hasdeu, pe care, de altfel, le și fructifică parțial. Autorul enunță în prefață dezideratul didactic și, în subsidiar, cel estetic, pe care și le propune, convins că „mult mai bine se va învăța adevărata limbă românească citind și recitind bucăți bine scrise, decât învățând la regulile stilistice pe de-a rostul”¹⁶⁹. Introducerea amplă care precedă culegerea constituie un adevărat compendiu de istorie a limbii române, o analiză riguroasă asupra evoluției

¹⁶⁵ *Ibidem*, p. 34.

¹⁶⁶ *Essai de phonétique roumaine*, în „Romania”, X, 1881, n° 39, p. 361.

¹⁶⁷ Vezi Ion Gheție, *Introducere în studiul limbii române literare*, București, Editura Științifică și Enciclopedică, 1982, p. 102–114.

¹⁶⁸ *Carte de citire (Bucăți scrise cu litere chirilice în deosebite veacuri)*. Cu o introducere asupra limbei românești, Iași, Tipografia Buciumului Român, 1882; ediția a II-a, Iași, 1890; ediția a III-a, cu adaus de texte din *Psaltirea Scheiană*, din *Codicele Voronețean* și 5 documente în original de Gh. Ghibănescu, Iași, 1893 (pe copertă: 1894).

¹⁶⁹ *Carte de citire*, 1882, p. [2].

fenomenelor fonetice și morfologice, din perspectiva metodei comparativ-istorice, cu exemplificări din textele vechi, completată de o prezentare succintă a grafiei chirilice. Textele antologate, dispuse cronologic și pe genuri, datează din secolul al XVI-lea și până la începutul secolului al XIX-lea, fiind reproduse cu caractere chirilice, cu excepția versiunii *Tatălui nostru* a lui Luca Stroici, scris cu litere latine. Ele sunt localizate și date, la nivelul cunoștințelor din epocă, fiind precedate de scurte comentarii asupra grafiei și a limbii textului. Însuși filologul recunoștea limitele documentării sale, notițele redactate ulterior, în care sunt adăugate noi date biografice ale autorilor vechi, urmând să fie publicate postum în „Contemporanul”, nr. 3, din 1889.

Chiar dacă scrierile sale au, în multe privințe, semnificația unui pionierat, posteritatea lui Lambrior rămâne, într-un fel, sub verdictul lui G. Călinescu: „Restrânsa sa operă filologică se amintește cu venerație, dar nu se consultă niciodată”¹⁷⁰. Într-adevăr, destinul nu i-a fost deloc favorabil, iar umbra anonimatului pare să-i fi acoperit cu totul numele, de o sonoritate aparte. Însă figura filologului este mereu asociată, păstrând proporțiile, cu aceea a lui Eminescu și a lui Creangă, așa cum i-a evocat, cu vervă memorialistică, G. Panu, cronicarul Junimii: „Pe un fond comun cu al lui Creangă, el se ridică prin inteligența și cultura sa la înălțimea omului de știință care își iubește profesiunea, dar mai ales materialul asupra căruia experimentează. Lambrior a iubit mult specialitatea sa, filologia, dar a iubit-o în mare parte și fiindcă îi dădea ocazie zilnică de a se ocupa de trecutul aceluia popor, de limba populară în care găsea formele cele mai curate, de limba actuală, pe care o diseca cu cruzime, voind să triumfeze în contra curentelor nesănătoase. Avea și el puțină imaginație, în felul lui Eminescu (...), se entuziasma lesne, pleca iute pe o cale, dar, fiindcă spiritul său era disciplinat de la natură și prin studii

¹⁷⁰ G. Călinescu, *Istoria literaturii române de la origini până în prezent*, ed. cit., p. 440.

căpătase disciplina științifică, el știa să se oprească la timp; pe când Eminescu se afunda tot mai mult în închipuirile fan-teziei sale. Din această corelație și afinitate între acești trei oameni s-a stabilit îndată legătura între ei”¹⁷¹. A fost, oare, această comuniune spirituală una conjuncturală, întâmplătoare, sau purta ea semnele atracției inefabile dintre cei aleși?

¹⁷¹ G. Panu, *Amintiri de la „Junimea” din Iași*, vol. I, București, Editura Remus Cioflec, 1942, p. 155.

Odiseea unui bibliofil: Grigore Crețu

Bibliofil împătimit, Grigore Crețu (1848–1919) s-a aplecat cu multă ardoare asupra manuscriselor și a cărților vechi românești, devenind un inițiat în labirintul bibliotecilor și al colecțiilor mănăstirești mai puțin cunoscute. Cealaltă fațetă a dascălului retras, dar sânguinos, aceea de folclorist, a început să fie scoasă la lumină abia în ultimele decenii, prin publicarea culegerilor sale de folclor, realizate împreună cu elevii de-a lungul anilor¹⁷². De numele lui Gr. Crețu se leagă, în primul rând, descoperirea unuia dintre cele mai importante monumente literare din a doua jumătate a secolului al XVI-lea: *Codicele Voronețean*. În vara anului 1871, profesor pe atunci la Seminarul Teologic din Huși, venit la sărbătorirea a 400 de ani de la întemeierea mănăstirii Putna, găsește în podul mănăstirii Voroneț un manuscris prețios, cuprinzând un fragment de *Apostol*, scris în grai rotacizant. Tot el scosese la lumină, cu câteva luni înainte, și așa-zisul *Evangeliiar de la Războieni*, iar descoperirile colecționarului nu se opresc aici. În 1875, găsește la mănăstirea Sucevița cea mai veche versiune a cronicii lui Grigore Ureche (cca 1660–1670), cu însemnările autografe ale lui Miron Costin. Tot în acel așezământ monastic va descoperi și un alt manuscris valoros, *Codicele Bratul*, datând din 1559–1560. Din păcate, editarea acestui text bilingv slavo-român, pe care o pregătea încă din 1892, ca și publicarea operei lui Gr. Ureche (din care mai descoperise încă o copie manuscrisă executată în Moldova la sfârșitul se-

¹⁷² Vezi Ovidiu Papadima, *Colecția Gr. Crețu și poezia noastră populară de la sfârșitul secolului al XIX-lea*, în *Folclor din Oltenia și Muntenia. Texte alese din colecții inedite*, vol. V, București, Editura Minerva, 1970, p. 7–61; în 2010, apar din colecția sa, la Editura Saeculum, *Basme populare românești*.

colului al XVIII-lea), la care se angajase de mai mulți ani, nu vor mai fi duse la bun sfârșit¹⁷³. Gr. Crețu va mai semna, în 1905, primul dicționar explicativ propriu-zis alcătuit la noi, *Dictiones latinae cum valachica interpretatione* al lui Teodor Corbea, existent în biblioteca Blajului, pentru a cărui restituire filologică integrală obținuse sprijinul lui Ioan Micu Moldovan.

Activitatea publicistică pe care a desfășurat-o nu este foarte amplă, dar cuprinde câteva contribuții filologice și lingvistice notabile. Prima sa apariție va fi în „Convorbiri literare”, din 1875, unde publică sub titlul *Două stihuri din secolul trecut*, pe baza unor versiuni manuscrise inedite, cronicile rimate *Istorie de patima Galașilor*, scrisă în 1769, precum și *Istoria Măriei Sale lui Constantin Vodă Brâncoveanu, Domnul din București, care s-au scris la 1730*, o copie din 1797¹⁷⁴. Va participa, peste câțiva ani, la conferințele de filologie comparată pe care B.P. Hasdeu, „magistrul nostru”, cum îl va numi undeva, le organiza la Universitatea din București. Una dintre comunicările sale, intitulată *Câteva specimene de etimologie poporană română*, va fi publicată în „Columna lui Traian”, din martie-iunie 1883, secondându-l în același număr pe Lazăr Șăineanu într-un demers lingvistic asemănător. Elucidarea originii unor cuvinte îl va preocupa în continuare, fiind prezent cu articole și note în „Revista de istorie, arheologie și filologie”, în „Junimea literară” și în „Buletinul Societății Filologice”, înființată de O. Densusianu în 1905, al cărei membru activ devenise și Gr. Crețu încă de la început.

Studierea textelor vechi românești rămâne preocuparea sa de căpetenie. Descoperirea și punerea în circuitul științific a *Codicelui Voronețean* a fost însoțită însă și de un mic scandal declanșat de faptul că I.G. Sbiera, „grație unui abuz

¹⁷³ Este curios faptul că Gh. Cardaș, cel care achiziționase manuscrisele de la succesorii lui Grigore Crețu, nu vorbește clar despre soarta studiului la care acesta lucrase aproape trei decenii în vederea editării lui Ureche (cf. Gh. Cardaș, *Odissea celui mai vechi manuscris inedit al cronicii lui Grigore Ureche*, în MO, XXII, 1970, nr. 5–8, p. 567–586).

¹⁷⁴ CVL, IX, nr. 8, 1 noiembrie 1875, p. 325–331.

de încredere”¹⁷⁵, cum va mărturisi Gr. Crețu, îi va „cvasisechestra” prețiosul manuscris găsit de el, până când profesorul bucovinean și, totodată, cel dintâi editor al acestuia îl va dona, în 1883, Academiei Române. Supunând ediția lui Sbiera din 1885 unei critici severe, dar pe care o dorea detașată de conflictul iscat între ei, Crețu îi reproșează necompararea cu originalul, mai mult, faptul că se referă tangențial la un model grecesc, sugerat prin redarea în indicele de cuvinte a corespondentelor din versiunea greacă și din cea latină. El este primul care lansează ideea, unanim acceptată apoi, a traducerii textului din slavonă, pe care o susține pe baza unor construcții sintactice și a lexicului. De asemenea, respinge plasarea originalului în sudul Dunării și afirmă că „patria traducătorului n-a fost Macedonia, ci Ardealul”, drept dovadă a acestei proveniențe fiind „rotacismul foarte pronunțat, o mulțime de ardelenisme și vorbe împrumutate din ungurește”¹⁷⁶. Crețu se înșală însă atunci când afirmă că manuscrisul nu este o copie, ci autograful traducătorului. Exemplele aduse de Sbiera în favoarea aserțiunii că textul este o copie pot fi interpretate, după părerea sa, și în sens invers, ca probe care să confirme statutul de autograf, cu atât mai mult cu cât limba codicelui nu reflectă inconsecvențe caracteristice mai multor uzuri lingvistice.

O cercetare densă îi dedică Gr. Crețu, în 1885, *Apostolului coresian*¹⁷⁷, pe care intenționa să-l editeze, împreună cu un studiu lingvistic mai întins, proiect nefinalizat integral, la fel ca și preconizata ediție a *Apostolului* Bratul. El face primele disociații aplicate pe marginea unui exemplar destul de incomplet, descrierea cărții și a legăturii acesteia, examinarea filigranelor și a caracterelor tipografice punând deja în evidență însușirile sale de filolog. Autorul confirmă ipoteza

¹⁷⁵ Gr. Crețu, „*Codicele Voronețean*”, cu un vocabulariu și studiu asupra lui de I. al lui G. Sbiera. *Critică*, București, Tipografia Academiei Române, 1886, p. 17.

¹⁷⁶ *Ibidem*, p. 10–11.

¹⁷⁷ *Întâiul praxiu sau apostol românesc tipărit pe la 1570*, în „*Revista de istorie, arheologie și filologie*”, III, 1885, vol. V, p. 29–57.

lui T. Cipariu privind localizarea tipăriturii la Brașov, pe baza unei analize a tipurilor de litere, dar este în dezacord, pe bună dreptate, cu opinia cărturarului blăjean în legătură cu atribuirea traducerii diaconului Coresi. Tipăritura este datată, însă, în intervalul 1569–1576 sau, mai restrâns, pe la 1570, iar traducătorul ar fi originar de la Brașov sau din împrejurimi. El nu admite nici existența unui raport cu alte „redacțiuni” ale *Apostolului*, anterioare sau posterioare, relație demonstrată de cercetările care au urmat.

Ceea ce l-a consacrat pe descoperitorul unor valori bibliofile inestimabile, pe cercetătorul neobosit, dar lipsit de șansă deseori, a fost editarea unor scrieri lexicografice de referință. După ce B.P. Hasdeu va deschide seria investițiilor asupra primului dicționar având ca bază de pornire limba română, *Dictionarium valachico-latinum*, aflat în biblioteca universității din Pesta, Gr. Crețu va fi cel care îl va edita integral, în 1898¹⁷⁸, în ortografia originală maghiară, însoțit de un succint studiu introductiv. În primul rând, el va impune, în locul denumirii de *Anonymus Lugoshiensis*, dată de Hasdeu, care atribuia textul unui bănățean din zona Lugojului, noua titulatură devenită curentă de *Anonymus Caransebesiensis*. Grigore Crețu pune alcătuirea lucrării pe seama unui bănățean anonim din Caransebeș, în funcție de înregistrarea, cu intrări distincte, a două toponime românești atestate în această localitate: *Strem*, numele unei străzi („plateae Caranseb<esiense> nomen”), și *Teiuș*, un deal definit drept „promontorium Caransebesiensis”. El preia unele dintre concluziile lui Hasdeu, fără a se hazarda în alte supoziții privind paternitatea dicționarului român-latin. Față de încercările anterioare de datare a textului (B.P. Hasdeu, Nicolae Densușianu), Crețu avansează un interval de timp mai rezonabil, în funcție de mărcile hârtiei, respectiv „pe la

¹⁷⁸ *Anonymus Caransebesiensis. Cel mai vechi dicționar al limbei române, după manuscriptul din Biblioteca Universității din Pesta, în „Tinerimea română”, s.n., I, 1898, p. 320–380.*

1670”, confirmat în parte de rezultatele actuale ale analizei filigranologice, care îl plasează în jurul anului 1650¹⁷⁹.

O ediție solidă a *Lexiconului slavo-românesc* din 1649, scris de călugărul Mardarie Cozianul, va publica, în 1900, sub auspiciile Academiei Române. Studiul filologic și lingvistic extins cu care este prevăzută ediția este structurat metodic pe următoarele secțiuni: *I. Descrierea codicelui; II. Întocmirea dicționarului; III. Pamvo Berânda (Originea și cultura lui; Opera lui Berânda); IV. Lexicografia slavo-română; V. Elementul slavonesc; VI. Elementul românesc*. Partea a doua cuprinde lexiconul propriu-zis, cu textul slavon și traducerea în română, reprodusă cu litere chirilice, precum și nota finală a autorului, în slavonă. Partea a treia conține un indice exhaustiv de cuvinte românești, cu mai multe etimologii, iar în final sunt redată câteva facsimile și filigranele hârtiei. Izvorul lexicoanelor slavo-române, precum și raporturile dintre ele sunt urmărite cu probitate de către filolog. Referindu-se comparativ la modelul pisarului de la Cozia, *Lexiconul slavo-rusesc și tâlcuirea numelor* al lui Pamvo Berânda, publicat la Kiev, în 1627, Crețu subliniază faptul că cele două texte nu se suprapun, întrucât, deși lucrarea lui Mardarie este mai redusă, „a adaus și el o samă de articule, pe cari le-am deosebit prin anumite semne, cum am făcut și cu cele proprii și streine sau scrise de alții mai târziu”¹⁸⁰. Pe lângă simplificarea explicațiilor unor termeni, ca și a completărilor pe care le aduce în lexicon, călugărul oltean corectează, în câteva situații, lexemele din glosarul original, lucru pe care editorul Gr. Crețu îl evidențiază atent în note. În privința destinației lucrării, el crede că aceasta nu a fost concepută în mod expres pentru a fi

¹⁷⁹ Vezi *Dictionarium valachico-latinum, primul dicționar al limbii române*, studiu introductiv, ediție, indici și glosar de Gh. Chivu, București, Editura Academiei Române, 2008, p. 16–20.

¹⁸⁰ Mardarie Cozianul, *Lexicon slavo-românesc și tâlcuirea numelor din 1649*, publicate cu studiu, note și indicele cuvintelor românești de Grigorie Crețu, București, Institutul de Arte Grafice „Carol Göbl”, 1900, p. 11.

publicată, ci numai pentru „uzul mai restrâns” al călugărilor din mănăstire, pentru a le facilita traducerea și înțelegerea textelor sacre. Scrierea lexicografică a lui Mardarie rămâne, după părerea filologului moldovean, „ca întâia încercare întreagă cunoscută”¹⁸¹ în acest domeniu, care, prin atestarea unor termeni și prin particularitățile de limbă conservate, trezește în continuare interesul specialiștilor.

Cu toate că descoperirile sale pot părea mai importante decât comentariile care le vor succeda, contribuțiile lui Grigore Crețu în studierea literaturii române vechi nu pot fi ignorate, filologul depășindu-și în multe privințe statutul de „modest învățat”¹⁸², pe care i-l conferise N. Iorga.

¹⁸¹ *Ibidem*, p. 96.

¹⁸² N. Iorga, *Un modest învățat: Grigore Crețu*, în *Oameni cari au fost*, vol. II, București, Fundația pentru Literatură și Artă „Regele Carol II”, 1935, p. 462–464.

M. Gaster și literatura veche

Biografia spirituală a lui Moses Gaster (1856–1939) încheie în sine destinul unui filolog care a rămas legat prin zeci de fire de cultura română, chiar dacă acestea au fost tăiate brusc la un moment dat. Își începe instruirea la o școală confesională evreiască și la Gimnaziul „Gh. Lazăr” din București, după care frecventează Liceul „Matei Basarab”, avându-l ca profesor pe latinistul I.C. Massim, iar ultimele clase de liceu, la Colegiul „Sf. Sava”, unde își dă bacalaureatul în 1873. Se dedică în continuare studiilor rabinice în cadrul Seminarului Teologic de la Breslau (Wrocław), în paralel cu audierea cursurilor de la Universitățile din Breslau și Leipzig, devenind discipolul lui Gustav Gröber. Sub îndrumarea acestui renumit romanist neogramatic, își va susține doctoratul, în 1877, cu o teză de fonetică istorică, intitulată *Zur rumänischen Lautgeschichte*, I. *Die Gutturale Tenuis*, publicată la Halle, în 1878, în „Zeitschrift für romanische Philologie”. Anii de formare intelectuală și-au pus amprenta asupra profilului unui filolog cu o probitate de necontestat. M. Gaster își făcuse deja debutul, în 1876, cu un articol de lexicologie, cu titlul *Câteva rectificări la etimologiile grece, turce și maghiare ale lui Rösler*, publicat în revista „Columna lui Traian”, condusă de Hasdeu, care îl protejase la început. Revine tot aici, în 1877, cu o notă etimologică și o recenzie pe marginea *Dicționarului turco-arabo-persan* al lui J.Th. Zenker. În anii următori, va fi prezent cu articole filologice și în publicațiile „Românul”, „Revista pentru istorie, arheologie și filologie”, „Contemporanul”, „Revista literară”, „Convorbiri literare”, „Națiunea”, „Transilvania”, „Journal of the Royal Asiatic Society of Great Britain & Ireland”, „Archiv für slavische Philologie” „Archivio glottologico italiano”, „The

International Journal of Apocrypha”, „The Transactions of the Society of Biblical Archaeology”, „Monatsschrift für Geschichte und Wissenschaft des Judentums”, „Literaturblatt für germanische und romanische Philologie”, iar lista nu este completă. Reîntors în țară în 1880, susține prelegeri de literatură română și mitologie comparată la Universitatea din București, ca privat-docent, și la Ateneul Român, apropiindu-se, totodată, de cercul „Junimii” bucureștene.

Pasiunea pentru „limba veche” i-a fost potențată, în mare parte, de prietenia sa cu Eminescu, pe care l-a cunoscut în perioada gazetăriei la „Timpul”. Poetul îi va oferi pentru studiu multe dintre piesele de bibliofilie pe care le colecționase, insuflându-i un adevărat cult pentru vechile „leto-piseți”. Gaster va cumpăra ulterior unele dintre aceste cărți și manuscrise, formându-și, la rândul său, o valoroasă colecție de peste 10.000 de titluri, dintre care aproape 750 de texte vechi românești le va depune, la împlinirea vârstei de 80 de ani, la Biblioteca Academiei. O impresionantă arhivă de cărți, manuscrise și documente care i-au aparținut va ajunge și în custodia British Library, la The John Rylands University Library (University of Manchester) și la The School of Slavonic and East European Studies (University College of London). Periplul său biografic cuprinde însă și un moment nefericit, din toamna anului 1885, când cărturarul este expulzat din țară din cauza unei polemici cu prim-ministrul liberal D.A. Sturdza, precum și a unui articol din ziarul „Românul” privind unele manifestări antisemite. După popasuri la Viena, Berlin și Frankfurt, se va stabili, pentru restul vieții, la Londra, unde va deveni conferențiar Ilchester de literatură slavonă și bizantină la University of Oxford, la recomandarea lui G.I. Ascoli și Fr. Miklosich, precum și conferențiar Schweich de istorie și literatură samaritană la British Academy. Recunoașterea științifică de care se va bucura M. Gaster se va concretiza, de asemenea, prin desemnarea sa, în decursul anilor, ca președinte și vicepreședinte al Folklore Society, vicepreședinte al Royal Asiatic Society, președinte al Quest Society, membru în

consiliul de conducere al Society of Biblical Archaeology și The Gipsy Lore Society, membru, din 1930, al Royal Society of Literature, fiind apreciat, prin excelență, drept „savantul poliglot și polihistor”, cum avea să-l caracterizeze Mircea Eliade¹⁸³. Cu toate că în 1888 este rechemat în țară, la inițiativa guvernului conservator, al lui Titu Maiorescu, în special, Gaster refuză definitiv să se repatrieze. La apariția *Chrestomatiei*, în 1891, regele Carol I îi conferă, la propunerea lui G. Dem. Teodorescu, ministru al Cultelor și Instrucțiunii Publice, medalia „Bene Merenti” cl. I. Va reveni, întâmplător, în țară în 1921 și în 1926, pentru susținerea unor conferințe. În 1929 este ales, la propunerea lui Sextil Pușcariu, membru onorar al Academiei Române¹⁸⁴.

Două sunt lucrările principale publicate în limba română care l-au propulsat pe Gaster în prim-planul cercetării literare și filologice din epocă: *Literatura populară română* (1883) și *Chrestomatie română* (1891). În *Precuvântare* la cea dintâi lucrare, autorul afirmă caracterul novator al demersului său, argumentat prin faptul că nu a încercat încă nimeni „a grupa și a studia *întreaga* literatură populară a unui popor, mai cu seamă după izvoarele ei și în legătură cu literatura altor popoare”¹⁸⁵.

Analiza sa comparativă se focalizează asupra cărților populare, așa-numite cărți „eretice”, redescoperite pe baza unor versiuni manuscrise în mare parte inedite. Cele 69 de manuscrise (dintre care opt îi fuseseră împrumutate de Eminescu) cuprind, în cea mai mare parte, „romanțuri” populare, apocrife religioase, legende hagiografice și eshatologice, cărți didactice și astrologice, alături de câteva piese

¹⁸³ Vezi Mircea Eliade, *Moartea Doctorului Gaster*, în „Revista Fundațiilor Regale, VI, 1939, nr. 5, p. 395–399.

¹⁸⁴ Pentru profilul spiritual al savantului, vezi și Ștefan Pașca, *Activitatea lui Moses Gaster în domeniul lingvisticii și al filologiei române*, în CL, I, 1956, nr. 1–4, p. 103–117; Virgiliu Florea, *Dr. M. Gaster, omul și opera. Reconstituiri biobibliografice*, Cluj-Napoca, Editura Fundației pentru Studii Europene, 2008.

¹⁸⁵ M. Gaster, *Literatura populară română*, ediție, prefață și note de Mircea Angheliescu, București, Editura Minerva, 1983, p. 4.

clasice de folclor, puține la număr, descrise și comentate sub aspectul provenienței, al filiației, al variantelor și al circulației lor, cu ilustrări semnificative de texte. Ele sunt ordonate tipologic în trei categorii distincte: literatură estetică sau romantică (*Alexandria, Varlaam și Ioasaf, Sindipa, Cele 12 vise ale lui Mamer, Bertoldo, Archir și Anadan, Floarea darurilor* ș.a.), literatură etică, cu un scop moralizator „pronunțat” (fabule, proverbe și ghicitori), și literatură religioasă (*Legenda despre lemnul crucii, Moartea lui Avraam, Apocalipsul apostolului Pavel, Legenda Duminicei*, cărți de „prevestiri și de noroc” ș.a.). În apendice este reprodus textul *Voroava a preaînțeleptului garamanșilor [brahmanilor] către marele Alexandru*, considerat de autor o „dezvoltare a unei părți din *Alexandrie*”, în realitate un fragment independent din *Ceasornicul domnilor* al lui Antonio de Guevara, în traducerea din latină a lui Nicolae Costin.

În legătură cu proveniența unor apocrife și pseudo-epigrafe, Gaster îmbrățișează fără rezerve teza lui Hasdeu, expusă în volumul al doilea din *Cuvente den bătrâni*, în consonanță cu cercetările lui P.J. Šafárik și V. Jagić, privind rolul bogomilismului în geneza și răspândirea cărților populare în spațiul cultural slav și în cel autohton. Pe această filieră, s-ar fi perpetuat, de fapt, dualismul religios iranian, mazdeismul, asimilat de doctrina bogomilică, prin intermediul căreia s-a proliferat la slavii și la românii din sudul și nordul Dunării. Potrivit autorului, motivele proprii discursului religios de factură bizantină s-au „amalgamat” cu elementele sectare răspândite sub forma atractivă a poveștilor¹⁸⁶. Un exemplu la care apelează este oferit de motivul dracului, denumirea populară a Diavolului sau a Satanei, identificat de fapt cu un „șarpe uriaș”. Juxtapunerea s-a realizat prin asimilarea figurii demonice a Satanei, preponderentă în ideologia bogomilică, cu figura arhaică, preexistentă, a balaurului, „acel șarpe uriaș aripat”. Gaster este, de asemenea, adeptul teoriei istoriciste privind originea iudaică

¹⁸⁶ *Ibidem*, p. 173.

a unor descântece românești, în timp ce alte cărți populare ne-ar fi parvenit prin filieră turcă. Pledoariile sale în această direcție vor fi reluate în capitolul al doilea, intitulat *The Bogomilism: Its Spread and Influence. The Apocrypha of the Old Testament*, din volumul publicat în 1887¹⁸⁷. Punctele de vedere avansate de Hasdeu și Gaster au fost demontate convingător de D. Russo¹⁸⁸, care a susținut nu numai că textele eshatologice din *Codex Studzanus* nu au nimic comun cu bogomilismul, ci sunt chiar contrare în unele porțiuni ereziei respective. Noi argumente în critica influențelor externe de acest gen au fost aduse apoi de Nicolae Cartoian¹⁸⁹ și Emil Turdeanu¹⁹⁰, ajungându-se la concluzia că traducerea apocrifelor religioase din slavonă în română s-a datorat unui reprezentant al clerului ortodox de rang inferior, mai concesiv față de dogmă.

Cea de-a doua lucrare reprezentativă pentru prestația de înaltă ținută științifică a lui Gaster este *Chrestomatie română*, apărută în două volume, în 1891, având subtitlul *Texte tipărite și manuscrise (sec. XVI–XIX), dialectale și populare* și comentarii cu text paralel în română și în franceză. Primul volum cuprinde o „precuvântare” și o introducere, urmate de o schiță de gramatică istorică și o antologie de texte din perioada 1550–1710, reproduse cu caractere chirilice (în majoritatea cazurilor). Cel de-al doilea volum are o secțiune de dialectologie, una de literatură populară, o selecție de texte datate între 1710–1830, precum și un amplu glosar româno-francez. Încă din *Precuvântare* (*Avant-propos*), autorul își afirmă intenția de a surprinde, pe

¹⁸⁷ M. Gaster, *Ilchester Lectures on Greeco-Slavonic Literature and its Relations to the Folk-lore of Europe during the Middle Ages*, London, Trübner & co., Ludgate Hill, 1887, p. 15–43.

¹⁸⁸ D. Russo, *Studii bizantino-române*, București, J. Göbl, 1907, p. 27–29.

¹⁸⁹ N. Cartoian, *Cărțile populare în literatura românească*, vol. I. *Epoca influenței sud-slave*, București, Editura Casei Școalelor, 1929, p. 43–48.

¹⁹⁰ Émile Turdeanu, *Apocryphes bogomiles et apocryphes pseudo-bogomiles*, în „Revue de l’histoire des religions”, tom. 138, 1950, n° 1, p. 22–52; idem, *Apocryphes slaves et roumains de l’Ancien Testament*, Leiden, E. J. Brill, 1981, p. 1–74.

baza textelor prezentate, „mersul gradat” al limbii române literare, cu un „îndoit” scop: filologic și istorico-literar. Făcând critica crestomațiilor anterioare, Gaster se prevalează, pe bună dreptate, de faptul că T. Cipariu s-a limitat, în întreprinderea sa similară din 1858, doar la fragmente de texte tipărite, anterioare secolului al XVIII-lea. Or, cele mai vechi și mai autentice monumente de limbă și literatură română s-au dovedit a fi acelea care s-au păstrat în manuscrise, care, alături de textele populare, dialectale și de cele neliterare (documente, zapise), devin „oglinda neștirbită a graiului viu”.

În principal, autorul a inclus „extracte” din 98 de manuscrise și din 95 de tipărituri apărute până la 1830, precum și din câteva texte dialectale și folclorice inedite. Spre deosebire de predecesorii săi (T. Cipariu, A. Lambrior), el renunță la împărțirea tradițională a materialului după provinciile istorice de proveniență, fiind preocupat „de a nu despărți, ci de a lega textele între ele, a arăta legătura în care stă mișcarea literară dintr-o parte cu aceea din cealaltă parte a țării”¹⁹¹.

O veritabilă panoramă a literaturii române vechi este schițată în *Introducere*, pe baza căreia Gaster va elabora apoi și sinteza *Geschichte der rumänischen Literatur*, publicată în *Grundriss der romanischen Philologie* (tomul II, partea a III-a, Strasbourg, 1901), precum și articolul corespunzător scris pentru *Encyclopedia Britannica*. Istoricul literar împarte literatura română în trei epoci bine definite (slavonă, grecească și modernă sau romanică), în funcție de limba traducerilor și de „influența covârșitoare ce a avut când o literatură, când alta asupra scriitorilor români”¹⁹². În cadrul fiecărei perioade, textele sunt structurate în câte cinci genuri: teologie, drept, istorie, poezie sau literatură estetică și literatură populară scrisă și nescrisă. În cadrul literaturii așa-zis estetice, de pildă, el surprinde pătrunderea în cultura română a unor celebre „romanțuri”, traduse după originale neogrești, precum *Aethiopica* lui Heliodor, *Erotocritul* lui Cornaro sau *Critil și Andronius*, care au ajuns să fie asimi-

¹⁹¹ Gaster, CR, I, p. VI.

¹⁹² *Ibidem*, p. XIV.

late literaturii populare. Dintre scrierile în versuri sunt reținute *Oda* din 1674 a lui Mihail Halici junior, elegia *Viața lumii* a lui Miron Costin, ca și epigrama din *Psaltirea în versuri* a lui Dosoftei, pe care i-o atribuie tot lui Costin. În schimb, *Hronicul* lui Cantemir i se pare a fi scris „într-o limbă mai de neînțeles”, aservită sintaxei latine¹⁹³.

Una dintre ideile viabile pe care le lansează Gaster este existența unor „nuanțe dialectale mai pronunțate” în primele stadii ale limbii române literare, pentru ca la începutul secolului al XVIII-lea aceasta să devină „aproape uniformă munteană”¹⁹⁴. În privința textelor rotacizante, el le consideră însă greșit simple copii după tipăriturile coresienne. Unele dintre aceste păreri au stârnit reacția destul de dură a unor confrăți din țară, printre care Aron și Nicolae Densușianu sau A. Philippide. Dacă savanți străini precum Meyer-Lübke și G. Weigand se arătaseră impresionați de amploarea și notateea operei sale, după opinia dură a lui I. Șiadbei ea s-ar caracteriza doar prin „explicarea simplistă”, „imprecizia nelimitată”, „confuzia și fantazia activă”¹⁹⁵. Cu toate aceste rezerve, nu întotdeauna motivate, care au vizat, cu precădere, partea introductivă, selecția de texte întreprinsă cu acuratețe de Gaster a constituit, decenii la rând, un instrument de lucru de neînlocuit pentru studierea monumentelor limbii române¹⁹⁶. Deosebit de util s-a dovedit a fi *Glosarul* întocmit de el, care reunește cuvintele și formele caracteristice limbii vechi, cu indicația în franceză a sensului lor.

În aceeași manieră doctă, Gaster a editat, în „Archivio glottologico italiano”, din 1886–1888, cea mai veche versiune în limba română, descoperită până la acea dată, a *Fizi-*

¹⁹³ *Ibidem*, p. LXVI.

¹⁹⁴ *Ibidem*, p. XC.

¹⁹⁵ I. Șiadbei, *Știință și improvizație. Istoria literaturii române în străinătate*, Iași, Institut de Arte Grafice și Editură „Viața Românească”, 1925, p. 23–33.

¹⁹⁶ A se vedea și Virgiliu Florea, Elena Cernea, *Din istoria unei capodopere: „Chrestomatie română”, de M. Gaster*, Cluj-Napoca, Editura Fundației pentru Studii Europene, 2010.

ologului (ms. rom. BAR 1151). O altă ediție a sa este consacrată manuscrisului londonez copiat de Radu de la Mănicești în 1574, volum tipărit prin anii 1892–1895, dar difuzat abia în 1929, fără știrea autorului, cu titlul greșit *Tetraevangelul diaconului Coresi din 1561*. Textul mai fusese publicat parțial, respectiv Evanghelia după Matei, tot în revista „Archivio glottologico italiano”, în 1890–1892. Literatura română veche îi datorează enorm acestui cercetător solitar.

Între istorie literară și filologie: Nicolae Drăganu

Cel care a ilustrat poate cel mai pregnant enciclopedia „muzeiștilor” clujeni, prin îmbrățișarea cu aceeași fervoare intelectuală a unor ramuri diverse ale filologiei și lingvisticii, ca și a istoriei literare, a fost Nicolae Drăganu (1884–1939). Studiul vechilor texte literare, toponimia și antroponimia, lexicologia și sintactica l-au captivat în egală măsură, fiecărei discipline consacându-i cercetări temeinice și novatoare. Fie că ne vom referi la recenziile docte, scrise în spiritul critic cultivat la „Dacoromania”, fie la notele lexicale și etimologice concentrate, dar cu soluții imprevizibile și, de cele mai multe ori, plauzibile, fie la studiile masive, bazate pe o documentație extrem de riguroasă, vom descoperi, de fiecare dată, după expresia lui Sextil Pușcariu, tot atâtea „izbucniri ale unei intuiții înnăscute”. Portretul celui care venea „cu ghiozdanul plin de notițe”, schițat, mai târziu, de mentorul său în necrologul scris la puțin timp după dispariția sa, surprinde plastic figura savantului, dar și atmosfera de lucru care exista la Muzeul Limbii Române: „Comunicările lui erau întotdeauna întemeiate pe un material documentar bogat, pentru strângerea căruia avea o adevărată pasiune. Simțea o voluptate să-și claseze argumentele după puterea lor probatorie. Așezându-se lângă soba din sala de ședințe, își scotea ochelarii și citea fișă după fișă, lăsând să treacă pe dinaintea ochilor noștri exemplele prin care-și întemeia o argumentație, chiar când nu mai era nevoie de ea. Dar citind totul, el retrăia plăcerea descoperirilor sale. Câteodată, întreruperile noastre îl scoteau pentru moment din cumpăt. Neavând promptitudinea replicii, el venea abia în săptămâna viitoare cu argumentări nouă și mai ample. Căci grănicerul nășăudean, atât de blând în aparență, era plin

de temperament războinic atunci când critica părerile prea hazardate ale altora și mai ales când și le apăra pe ale sale. În asemenea împrejurări, fața i se îmbujora, vocea începea să treacă în registrele înalte și mâna care ținea fișa tremura ușor. Odată, pentru apărarea priorității unei idei scumpe lui, a fost gata să părăsească Muzeul. Dar s-a întors repede între noi și a continuat să dea comunicărilor și criticilor nota sa personală și să ia din toată inima parte la agapele vesele pe care le aranjam de câte ori apărea un nou volum din «Dacoromania»¹⁹⁷.

Formația sa științifică a avut ca punct de plecare studiul filologiei clasice și al limbii române la Universitatea din Budapesta, unde își susține doctoratul, în 1906, cu lucrarea *Compunerea cuvintelor românești*, scrisă în limba maghiară, publicată în același an la Bistrița. Începuturile sale publicistice sunt marcate printr-un medalion B.P. Hasdeu și o recenzie a cărții lui Sextil Pușcariu din 1905, *Etymologisches Wörterbuch der rumänischen Sprache. I. Lateinisches Element mit Berücksichtigung aller romanischen Sprachen*, apărute în revista budapestană „Nyelvtudomány”, precum și o altă recenzie a unei lucrări de I.G. Sbiera, în „Revista Bistriței”, toate în anul 1907. Studiile sale notabile consacrate istoriei limbii române continuă cu *Limbă și istorie*, publicat în 1909 în „Transilvania”, iar în anul următor, în aceeași revistă, cu articolul *Asperități sintactice*. În 1914, la recomandarea lui Alexandru Philippide, Academia Română îi publică lucrarea *Două manuscripte vechi: Codicele Todorescu și Codicele Marțian* (studiu și transcriere), o primă concretizare editorială a vocației sale filologice.

Plurivalența domeniilor pe care le abordează Drăganu, cu o largă deschidere, încă de la început este, așadar, impresionantă. Conștient că studiul toponimiei și al antroponimiei poate suplini lipsa izvoarelor istorice, el este absorbit de gândul de a culege numele „părților de hotar” din regiunea sa natală și de a analiza materialul onomastic într-o strânsă

¹⁹⁷ Sextil Pușcariu, *Nicolae Drăganu (18.II.1884–17.XII.1939)*, în DR, X₁, 1938–1941, p. 6–7.

conexiune cu lexicul comun. După ce publică, încă din primul număr al buletinului Muzeului Limbii Române, „Daco-romania”, un studiu intitulat *Din vechea noastră toponimie*, N. Drăganu alcătuiește, în 1928, o substanțială monografie, *Toponimie și istorie*, în care își propune să deslușească „în interesul adevărului” originea și vechimea denumirilor de localități de pe Valea Someșului de Sus. Dar edificiul cel mai impunător în acest domeniu îl constituie lucrarea *Românii în veacurile IX-XIV pe baza toponimiei și a onomasticeii*, apărută în 1933. El își extinde mult aria de investigație, prin cuprinderea întregului teritoriu unde locuiește sau ar fi putut locui, pe baza atestărilor documentare, o populație românească. Prin fructificarea datelor istorice oferite de cronică lui Anonymus și de *Gesta Hungarorum*, lingvistul clujean identifică în Pannonia nume românești de locuri și de persoane, începând cu secolul al IX-lea, iar în secolele următoare în Moravia, Galiția și în Carpații nordici. Sunt aduse astfel numeroase argumente de ordin lingvistic pentru a proba vechimea și răspândirea românilor, prin păstorit și transhumanță, în spațiul european medieval. Dincolo de explicațiile și asocierile uneori forțate, de tezele mai puțin concludente, lucrarea este, fără îndoială, opera unui mare erudit, caracterizată, nu fără o doză de severitate, dar exact, de către O. Densusianu: „Cu înlăturări de încredere exagerate în unele atestări, cu renunțarea la interpretări departe de a fi convingătoare, cartea ar fi câștigat, desigur, dar ea vorbește de atâtea ori, împede și hotărât, pentru cunoașterea trecutului nostru”¹⁹⁸.

Ipostaza de sintactician vine să completeze profilul științific al savantului clujean, convins că „puritatea expresiunii” este condiționată, în primul rând, de „studiul inteligent al limbii actuale, în manifestările ei cele mai vii, cele mai apropiate de gândirea și rostirea spontană”¹⁹⁹. Titular al cursului de sintaxă, pe lângă cel de literatură română veche, N. Drăganu îmbrățișează această disciplină cu aceeași dă-

¹⁹⁸ „Grai și suflet”, VI, 1933–1934, p. 357–358.

¹⁹⁹ *Limba noastră*, în „Conștiința românească”, I, 1923, nr. 2, p. 2.

ruire, fiind receptiv la noile metode de analiză promovate la acea vreme. Pe lângă studiile care abordează probleme de sintaxă și de gramatică istorică – dintre care se detașează lucrarea cu titlul *Morfemele românești ale complementului în acuzativ și vechimea lor*, publicată postum, în 1943 –, ilustrul profesor năzuia să realizeze și un tratat reprezentativ de sintaxă. Din acest temerar proiect au rezultat alte două lucrări de anvergură, apărute, de asemenea, postum, în 1945: *Istoria sintaxei* și *Elemente de sintaxă a limbii române*.

Repudiind, astfel, stricta specializare, cu o mare disponibilitate față de elementele novatoare care se impuneau în diferitele discipline lingvistice, Nicolae Drăganu nu a fost nicidecum un diletant, indecis în a se fixa pe un anumit filon de cercetare. În fiecare dintre domeniile investigate, cu aceleași sobrietate și putere de concentrare, el făcea dovada unei documentări exhaustive, succedate de o expunere adecvată, la obiect, a ideilor și a faptelor de limbă tratate.

Scrupulozitatea și spiritul minuțios care l-au caracterizat sunt detectabile, poate cel mai elocvent, în cadrul preocupărilor sale de filologie, în sensul restrâns al termenului. Critica textuală a rămas o constantă a exegezelor sale, ilustrată mai întâi cu lucrarea amintită, din 1914, consacrată celor două miscelanees nord-transilvănene, în al cărei preambul scria: „Chestiunea priorității între tipăriturile și manuscrisurile cele mai vechi ale noastre este de o importanță capitală, căci cu cât se vor descoperi mai multe manuscrise vechi, din cari se va putea reconstrui prototipul originalului, respective al traducerii originale, cu atât mai ușor se va rezolvi definitiv și se va putea constata data când am început a scrie, respectiv a traduce cărți în românește”²⁰⁰. Recenzarea cu promptitudine a unor contribuții referitoare la începuturile scrisului în limba română reprezintă, în chip firesc, opțiunea clară a cercetătorului pentru cunoașterea și evaluarea stadiului atins în epocă de cercetarea literaturii noastre vechi.

²⁰⁰ *Două manuscrise vechi: Codicele Todorescu și Codicele Marțian* (studiu și transcriere), Edițiunea Academiei Române, București & Leipzig & Viena, Librăriile Socec & comp. și C. Sfetea, 1914, p. 8.

Sunt comentate, cu mult simț analitic, mai ales în „Daco-romania”, volume, studii și ediții de texte semnate de autori precum Andrei Bârseanu, I. Bianu, Bitay Árpád, Nicolae Cartojan, Gh. Ciuhandu, Em. Grigoraș, N. Iorga, Constantin I. Karadja, Al. Procopovici, Sextil Pușcariu, Iacob Radu, Mario Roques, Al. Rosetti, Dan Simonescu ș.a. Multe dintre recenziile sale au, de fapt, configurația unor articole de sine stătătoare, nu numai prin extensia lor, ci și prin percutanța punctelor de vedere avansate.

Contribuțiile aduse la clarificarea unor aspecte necunoscute sau controversate ale vechiului scris românesc sunt remarcabile prin acuitatea și concretețea demonstrației, cercetarea de istorie literară având, în primul rând, o componentă filologică – textologică și lingvistică –, complinită de o perspectivă comparatistă și culturală. Majoritatea studiilor sale filologice, dotate, în subsidiar, cu transcrieri, reproduceri de filigrane, facsimile sau glosare, sunt analize aplicate pe texte, investigații profunde ale fenomenului literar medieval, între care se înscriu *Calvinismul și literatura românească* (1916), *Un pasaj din Evangheliarul de la 1560–61 al lui Coresi rău înțeles până acum* (1921), *Un fragment din cel mai vechi molitvenic românesc* (1922), *Catehisme luterane* (1922), *Cea mai veche carte rákóczyană* (1922), *Pagini de literatură veche* (1923), *Manuscrisul Liceului Grăniceresc „G. Coșbuc” din Năsăud și săsismele celor mai vechi manuscrise românești* (1923), *Codicele pribeagului Gheorghe Ștefan, voievodul Moldovei* (1925), *Despre ce Psaltire și Liturghie vorbește Pavel Tordași la 1570?* (1926), *Versuri vechi* (1926), *Cea mai veche „slavoslovie” (doxologie) românească* (1929), *Un manuscris calvino-român din veacul al XVII-lea* (1936), *Un manuscris de apocrif religios ardelean din sec. al XV-lea?* (1938) etc.²⁰¹ Fiecare studiu în parte este o contribuție efectivă la elucidarea unei probleme spinoase, o tentativă de a explora terenuri necunoscute până atunci. Cercetătorul este un descoperitor prin definiție, un filolog

²⁰¹ Pentru bibliografia scrierilor lui N. Drăganu, vezi DR, X₁, 1938–1941, p. 169–183, și CL, XXIX, 1984, nr. 2, p. 116–121.

care se simte în permanență atras de textul inedit, de manuscrisul aparent anodin, dar care poate ascunde informații prețioase pentru literatura veche.

O solidă cercetare monografică, apărută în volumul IV din „Dacoromania”, îi este dedicată umanistului ardelean Mihail Halici, cu o proiecție asupra istoriei culturale din secolul al XVII-lea²⁰². El întreprinde aici un excurs amplu în literatura barocă transilvană, în care sunt examinate, mai întâi, biografia acestei familii de cărturari români, cântecele calvine și psalmii versificați copiați de Mihail Halici senior în jurul anului 1640, încercările literare ale lui Mihail Halici, fiul, cel care se considera „nobilis romanus civis”, precum și raporturile sale cu Valentin Franck von Franckenstein și cu Francisc Páriz Pápai. Studiarea cunoscutului lexicon bănățean *Anonymus Caransebensiensis*, căruia îi găsește un model latino-maghiar, îi sugerează o serie de elemente în favoarea atribuirii textului aceluiași Halici junior, deși își dă seama că „mai plutește o mică umbră de îndoială” asupra acestei paternități. Această ezitare s-a dovedit întemeiată prin prisma cercetărilor care au urmat asupra acestui dicționar bilingv al limbii române, însuși Drăganu devenind ulterior mai rezervat în legătură cu acest subiect.

Vocația sa pentru epoca veche și-a găsit deplina confirmare prin publicarea, în 1938, în limba franceză, a studiului de sinteză intitulat *Histoire de la littérature roumaine de Transylvanie des origines à la fin du XVIIIe siècle*²⁰³. Compartimentată în patru secțiuni cronologice (*Înainte de secolul al XVI-lea, Secolul al XVI-lea, Secolul al XVII-lea și Secolul al XVIII-lea*), lucrarea este o retrospectivă succintă a literaturii medievale și premoderne transilvănene, privită în contextul fenomenului cultural național. N. Drăganu își propune, astfel, să realizeze o panoramă reprezentativă, căreia îi

²⁰² Mihail Halici (*Contribuție la istoria culturală românească din sec. XVII*), extras, Cluj, Institutul de Arte Grafice „Ardealul”, 1926.

²⁰³ A apărut într-un volum colectiv, editat de Academia Română, cu titlul *La Transylvanie. Ouvrage publié par l'Institut d'Histoire Nationale de Cluj*, Bucurest, p. 599–665 (și în extras).

trasează drept repere primele manifestări de „literatură bizantină mijlocită de lumea slavă” și ajunge până în jurul anului 1780, „dată la care se poate fixa începutul literaturii nouă românești”. Modelul său mărturisit este *Istoria literaturii române. Epoca veche* a lui Sextil Pușcariu, a cărei primă ediție o va recenza, elogios, în „Dacoromania” din 1921. Autorul va îmbrățișa din aceeași perspectivă „evoluționistă”, ca și predecesorul său, studiul istoriei literare, concepută în strânsă interdependență cu dezvoltarea limbii literare. Sunt trecute în revistă aspecte susceptibile de interpretări în privința originilor scrisului în limba română, precum și a rolului pe care l-au avut o serie de centre culturale în dezvoltarea tiparului. Este surprinsă, totodată, și activitatea de promovare a cărții manuscrise, autorul având în vedere atât textele religioase (biblice, liturgice, predici), cât și literatura populară (apocrifă, hagiografică, didactică, distractivă și de prevestire). În același timp, el reevaluează figuri de cărturari, cvasianonimi până atunci, ignorați, în general, de istoriografia noastră literară, între care Ioan Zoba din Vinț, Gheorghe Buitul, Gavril Ivul, Mihail Halici, Teodor Corbea, Radu Tempea, Gherontie Cotorea sau Dimitrie Eustatievici Brașoveanul. Nu puține goluri ale istoriei literare erau acoperite prin repunerea acestora în circuit, ceea ce dovedea vitalitatea culturii din acest spațiu, ale cărei potențe latente vor izbucni plenar prin fenomenul numit Școala Ardeleană. Preocupat de elucidarea unor probleme de filiație a textelor românești sau a ecourilor influenței calvine în literatura veche, autorul pune în evidență, cu probitate, interferențele culturale româno-maghiare care au favorizat ecloziunea fenomenului autohton.

Trebuie remarcat faptul că formația sa și-a pus amprenta, în planul descriptiv-analitic, asupra modului de concepere a acestei sinteze, istoria literară constituind, pentru Nicolae Drăganu, „o formă de cultură filologică”²⁰⁴. El se angrenase, de fapt, încă de la primele articole publicate, în

²⁰⁴ Marin Bucur, *Istoriografia literară românească de la origini până la G. Călinescu*, București, Editura Minerva, 1973, p. 186.

febra discuțiilor care se declanșaseră atunci, nu o dată polemice, în legătură cu localizarea și datarea textelor rotacizante, precum și cu identificarea curentului cultural care a determinat apariția primelor traduceri de cărți religioase în limba română.

Este semnificativ faptul că N. Drăganu și-a revizuit pe parcurs unele opinii, depășind închistarea și refuzând să rămână adeptul unei teorii unice, imuabile. Astfel, dacă la începuturile sale aderase la teoria husită, lansată de N. Iorga și împărtășită, mai apoi, de Sextil Pușcariu, I.-A. Candrea, Alexe Procopovici și I. Bianu, el renunță în sinteza din 1938 la aceasta, înclinând pentru o „conciliere” a diverselor teorii. Unele texte traduse pot fi puse sub influența luterană, altele sub cea calvină, după cum în alte cazuri (apocrifele, de exemplu) crede că ar trebui să acceptăm o inițiativă internă. La fel, dacă într-un studiu din 1922²⁰⁵ pleda pentru transliterație în reproducerea textelor vechi, peste câțiva ani va adopta, fără rezerve, metoda transcrierii fonetice interpretative, însoțită neapărat și de facsimile, ceea ce va corespunde astfel „atât exigențelor științifice, cât și necesităților practice”²⁰⁶.

În privința locului în care s-a efectuat transpunerea textelor rotacizante, el adoptă, în 1914, o soluție de compromis între punctele de vedere exprimate de Iorga și, respectiv, de S. Pușcariu, considerând că traducerea acestora s-a efectuat în Maramureș de către un călugăr de origine bihoreană. În 1924, într-o amplă recenzie la o lucrare a lui Thót-Szabó Pál, el atribuie traducerea unui sas din regiunea Bistriței, refugiat apoi în Moldova²⁰⁷, pentru ca în *Histoire...* să opteze pentru sudul Transilvaniei. Drăganu susține că textele rotacizante ar fi copii moldovenești după originalele sud-ardelenești, fără rotacism, din care descind, deopotrivă, și tipăriturile coresiene. Subliniem că localizarea în Moldova

²⁰⁵ *Critica științifică în filologia noastră actuală*, în AIIN, I, 1922, p. 363–378.

²⁰⁶ *Transcrierea textelor chirilice*, în „Hrisovul”, I, 1941, p. 56.

²⁰⁷ DR, III, 1924, p. 927–929.

a c piilor a fost validată, în parte, de cercetările filologice actuale.

Datarea vechilor texte este abordată, mai precaut, de către N. Drăganu, traducerea celor rotacizante fiind plasată aproximativ în prima jumătate a secolului al XVI-lea, iar a unora dintre cărțile coresiene (*Tetraevangelul*, *Apostolul*, *Psaltirea*) la sfârșitul deceniului  ase al aceluia i secol.

Nu vom insista asupra unor ipoteze mai puțin credibile, emise de filologul clujean, cum ar fi cele despre originea străină a traducătorului, eventual a copistului, despre presupusul rol pe care l-ar fi jucat Despot-Vodă, în colaborare cu sa ii, în copierea textelor în Moldova, despre vechimea originalului *Molitvenicului Mar ian* sau despre încadrarea unor manuscrise din secolul al XVII-lea (*Codicele Todorescu*  i *Mar ian*, *Codicele de la Ieud*)  n secolul anterior. Alte opinii ale sale însă, precum cele referitoare la descinderea *Catehismului Mar ian* din cel coresian, la proveniența cazaniilor din *Codicele Todorescu* din textele coresiene corespunzătoare din *Cazania a II-a* din 1581, cu privire la legăturile lui Coresi cu tipografia honterian  sau indicarea locului de tipărire a *Fragmentului Todorescu* la Cluj  i nu la Oradea, au fost legitimate de cercetările ulterioare.

Fenomenul cultural este abordat, așadar, pe parcursul acestui compendiu de istorie literară transilvăneană, dintr-o perspectivă predominant filologică, f c ndu-se în permanen   apel la realitatea textuală. Faptul de limbă este adus adesea în sprijinul ipotezelor  i al datelor de istorie literară. De altfel, într-un capitol introductiv, rămas nepublicat, la *Cursul de istorie a literaturii române vechi*²⁰⁸, N. Drăganu   i expune principiile metodologice, integr nd istoria literară în filologie, căreia   i conferă, în spirit neogramatic, o sferă atotcuprinzătoare: „Istoria limbii  i a literaturii fac parte din filologie. (...) C nd studiem deci istoria limbii  i a literaturii pe bază de texte pe care le cola ion m, stabilim, interpretăm  i criticăm, fix ndu-le vechimea, originalitatea, valoarea etc.,

²⁰⁸ BAR Cluj, ms. rom. 1100.

întrebuințăm metode filologice, facem filologie, fie că o înțelegem pe aceasta în sensul ei obișnuit, ori în cel mai strâmt”.

Fără a avea amplexarea sintezelor lui Nicolae Iorga sau ale lui Nicolae Cartojan, *Istoria literaturii române din Transilvania de la origini până la sfârșitul secolului al XVIII-lea* (nu demult reeditată după manuscrisul autograf în versiunea românească, originală, alături de cea franceză, tipărită inițial)²⁰⁹ rămâne ca o lucrare de referință, sistematică și riguros concepută, care nu și-a pierdut încă utilitatea.

²⁰⁹ *Istoria literaturii române din Transilvania de la origini până la sfârșitul secolului al XVIII-lea. Histoire de la littérature roumaine de Transylvanie des origines à la fin du XVIIIe siècle*, ediție îngrijită, prefată și note de Octavian Șchiau și Eugen Pavel, Cluj, Editura Clusium, 2003.

Contradicțiile lui Iorga

Istoric cu o vocație nedeazămințită a pionieratului, impunător prin fervoarea de a defrișa noi teritorii culturale, Iorga și-a copleșit într-atât contemporanii prin prestația sa, încât „a sorbit apa tuturor”, după expresia lui G. Călinescu, răbind definitiv multora dintre urmași „plăcerea de a intra într-o pădure virgină”²¹⁰. Același rol întemeietor l-a jucat și în câmpul istoriei literare, deși nu aceasta a fost preocuparea sa de căpetenie. Începuturile sale istoriografice stau sub semnul unui enciclopedism funciar, grevat pe o elocință debordantă, autorul întrunind, încă din tinerețe, toate însușirile unui istoric literar de stirpe aleasă, care avea, așa cum îl percepea Sextil Pușcariu, „cunoștințe temeinice, putere de muncă, pricepere profundă, istorică, însemnată cu un gust fin artistic, cultură universală, iubire pentru subiect și talent deosebit în a caracteriza epoci și personalități, în a reconstrui imagini din trecut și a le evoca într-o formă caldă și poetică”²¹¹.

După ce își face intrarea cu un amplu studiu, în 1899, asupra cronicarilor munteni²¹², revine, doi ani mai târziu, cu o sinteză solidă, în două volume, consacrată literaturii române din secolul al XVIII-lea²¹³, scrisă special pentru

²¹⁰ G. Călinescu, *Istoria literaturii române de la origini până în prezent*, ed. cit., p. 612.

²¹¹ Sextil Pușcariu, *Iorga ca istoric literar*, în *Cercetări și studii*, ediție îngrijită de Ilie Dan, București, Editura Minerva, 1974, p. 540.

²¹² *Cronicele muntene. Întâiul memoriu. Cronicele din secolul al XVII-lea*, București, Institutul de Arte Grafice „Carol Göbl”, 1899.

²¹³ *Istoria literaturii române în secolul al XVIII-lea (1688–1821)*, vol. I–II, București, Institutul de Arte Grafice și Editură „Minerva”, 1901; reeditată, într-o manieră improprie, de Barbu Theodorescu, vol. I–II, București, Editura Didactică și Pedagogică, 1969.

Premiul „Adamachi” al Academiei Române, neadjudecat însă. Apetența sa pentru literatura veche se manifestă apoi, cu aceeași intensitate, prin publicarea, în 1904, a tratatului despre literatura religioasă, surprinsă de la începuturi până la *Biblia* de la București din 1688 (apărut inițial ca introducere la volumul VII din *Studii și documente*)²¹⁴. Aceste volume, completate cu noi capitole, regândite într-o nouă sinteză, vor fi reeditate între 1925 și 1933, după ce un alt tratat masiv, dedicat veacului al XIX-lea, văzuse între timp lumina tiparului. Pe aceeași linie se circumscrie și *Istoria literaturii românești. Introducere sintetică*, din 1929, ale cărei prime expozeuri dezbate aspecte privind crearea limbii literare și „cuvântul românesc în Scriptură”. Incursiunile în spațiul literaturii române din epoca medievală și a modernității timpurii nu lipsesc nici din cuprinsul volumelor *Sate și preoți din Ardeal, Istoria bisericii românești și a vieții religioase a românilor*, după cum ele reapar și în unele capitole din cele zece volume ale *Istoriei românilor*.

Alte investigații minuțioase sunt focalizate fie asupra ornamentației cărților vechi românești și a miniaturilor, fie asupra centrelor tipografice și bibliotecilor mănăstirești. Semnalarea și descrierea *Octoihului* diacului Lorinț sau descoperirea și publicarea, în 1906, a unui *Apostol* fragmentar, dintr-o versiune necunoscută din secolul al XVI-lea, completează tabloul divers al contribuțiilor sale filologice și de critică textuală. Editarea unor texte, în special din domeniul istoriografiei, îl vor capta în egală măsură²¹⁵. Puțini aveau, la

²¹⁴ *Istoria literaturii religioase a românilor până la 1688*, București, Stabilimentul Grafic I. V. Socec, 1904.

²¹⁵ Iată o listă a edițiilor pe care le-a îngrijit savantul: *Operele lui Constantin Cantacuzino*, București, Institutul de Arte Grafice și Editură „Minerva”, 1901; *Fragmente de cronici și știri despre cronicari*, adunate și tipărite cu o prefață despre istoria munteană în legătură cu istoriografia sârbească (*Studii și documente cu privire la istoria românilor*, III), București, Editura Ministerului de Instrucție, 1901; Constantin Căpitanul Filipescu, *Istoriile domnilor Țării Românești, cuprinzând istoria munteană de la început până la 1688*, București, Stabilimentul Grafic I.V. Socec, 1902; *Viața lui Mihai Viteazul, povestită de un om din acele timpuri*, ed. a II-a,

acea vreme, plăcerea indicibilă a descoperirilor literare. Scormonitorul curios al arhivelor se întrezărise încă din timpul călătoriilor sale atât de aplicate din tinerețe, când se afundase în biblioteci și arhive din Berlin, Dresda, München, Veneția, Roma, Milano, Florența, Londra, Viena, Budapesta sau Haga, ca și în cele din țară. Roadele acestui „vagabondaj intelectual”, cum avea să-și califice el însuși această perioadă de căutări, se vor regăsi în colecțiile impresionante de documente publicate în decursul anilor, între care *Acte și fragmente cu privire la istoria românilor*, adunate din depozitele de manuscrise ale Apusului (vol. I–III, 1895–1897), *Scrisori de boieri*, *Scrisori de domni*, continuarea colecției Eudoxiu de Hurmuzaki, precum și seria de *Studii și*

Vălenii de Munte, Tipografia Societății „Neamul Românesc”, 1908; *Herodot*, 1645. Traducere românească publicată după manuscriptul găsit în Mănăstirea Coșula, cu o prefață, Vălenii de Munte, Tipografia Societății „Neamul Românesc”, 1909 (ed. anastatică, postfață de Andrei Pippidi, București, Editura Artemis, 2003); *Din faptele străbunilor. Povestiri ale cronicarilor*, rânduite, adnotate și publicate, Vălenii de Munte, Tipografia Societății „Neamul Românesc”, 1909; ed. a II-a, București, Tipografia Societății „Neamul Românesc”, 1923; *Povestea lui Mihai-Vodă Viteazul (1595), scrisă de un om de pe acele vremuri*, Vălenii de Munte, Tipografia Societății „Neamul Românesc”, 1910; Antim Ivireanul, *Predicile ținute la Mitropolia din București (1709–1716)*, ediție nouă, Vălenii de Munte, Tipografia Societății „Neamul Românesc”, 1911; *Chronique de l'expédition des Turcs en Morée (1715), attribuée à Constantin Dioikêtès. Cronica expediției turcilor în Moreea (1715), atribuită lui Constantin Diichiti*, Bucurest, Ateliers Graphiques Socec & co, 1913; Anton-Maria del Chiaro, Fiorentino, *Istoria delle moderne rivoluzione della Valachia*, nuova edizione per cura (*Studii și documente cu privire la istoria românilor*, XXIX), Bucurest, Imprimeria „Neamul Românesc”, 1914; Dimitrie Cantemir, *Viața lui Constantin-Vodă Cantemir*, text latin revăzut și traducere românească, București, Tipografia Cărilor Bisericești, 1924 (ed. îngrijită de Liliana N. Iorga, Craiova, Editura Scrisul Românesc, 1943); Nicolas Milescu, *Oeuvres inédites*, Bucurest, Ateliers Graphiques „Cultura Națională”, 1929; „*Le voyageur français*” al abatelui Joseph Delaporte, în traducere moldovenească (1785), text publicat, cu o introducere și note, București, Imprimeria Națională, 1940.

documente cu privire la istoria românilor (vol. I–XXXI, 1901–1916).

Chiar dacă nu toate dintre teoriile și ipotezele lui Iorga au rezistat în timp, ele se remarcă, deopotrivă, prin originalitate și erudiție, prin patosul demonstrativ și „fantezia reproductivă”, după propria sa exprimare, prin spiritul critic și ambiția sistemică pe care se fundamentează. Primul text programatic care reflectă direcțiile concepției sale istoriografice este introducerea la *Istoria literaturii române în secolul al XVIII-lea*, reprodusă și în deschiderea celui de-al doilea volum al ediției revăzute din 1926. Unele idei se aflau deja *in nuce* în articolele *Critica literară și anticii* și *Critica impersonală*, publicate anterior. Sunt indicate de la început cele trei coordonate ale oricărei istorii literare, care se impune să fie, în același timp, o operă de *informație*, de *înțelegere* și de *expresie*. Calitățile ideale cu care ar trebui să fie înzestrat un istoric literar sunt, așadar, erudiția, spiritul intuitiv și talentul literar, acea „putere de comunicație a imaginilor”. Oricât ar fi de doctă, o operă de această factură nu se poate reduce la un „simplu indicator biografic și bibliografic”, asemănătoare cu o „banală galerie” dintr-o sală de expoziție, în care sunt înșiruite amorf expodate diverse, împrăștiate. Elementele dispartate, biografiile devin relevante numai dacă sunt asamblate într-un întreg, armonizate, relaționate și judecate într-un context, în „mișcarea de idei” a epocii respective. O istorie a literaturii nu poate fi concepută, după opinia lui Iorga, înafara istoriei culturale, deși acestea nu trebuie confundate – iată o premisă teoretică fertilă, reiterată și în compendiul din 1929, pe care însă autorul nu a pus-o consecvent în practică. Pe această viziune organicistă asupra fenomenului literar, cu rădăcini în estetica lui H. Taine, dar și în filosofia vitalistă a lui J.M. Guyau²¹⁶, se cristalizează liniile de forță ale manifestului istoriografic elaborat de Iorga în 1901. Dintr-o altă perspectivă ideatică,

²¹⁶ Vezi Liviu Petrescu, *Scriitori români și străini. Eseuri*, Cluj, Editura Dacia, 1973, p. 53–54.

G. Călinescu, în *Istoria ca știință inefabilă și sinteză epică*, socotea că în istoria literară, văzută tot ca un capitol al istoriei generale, „sunt mai puțin importanți scriitorii în sine, cât sistemul epic ce se poate ridica pe temeiul lor”²¹⁷. Criteriul cultural este invocat și în disociațiile de ordin metodologic întreprinse de Iorga în legătură cu periodizarea istoriei literaturii române. Autorul își propune să se delimiteze de vechiul sistem de studiere cronologică și monografică, întrucât ordinea în care este structurată materia „nu rezultă din cercetarea spiritului operelor, din legăturile intime ce există între ele”. Nici sistemul de periodizare în funcție de evoluția genurilor nu este împărtășit de istoric, căci produce un fragmentarism în cadrul fiecărei categorii literare, o dispersare prin care „de hațărul formelor se neglijează suflutele, de hațărul metodei se sacrifică unitatea”. Singura metodă acceptabilă i se pare a fi aceea a curenților literare, prin care să se urmărească „formarea lor, cursul lor, lupta lor pentru întâietate, absorbirea lor de altele mai puternice sau victoria lor asupra altora mai slabe”, numai acestea fiind capabile să surprindă cu adevărat „spiritul de care într-o anumită epocă e însuflețit un popor”²¹⁸.

Desigur, eșafodajul teoretic nu conducea implicit la o cantonare în tipare prestabilite, însuși Iorga punând-l creativ în aplicare, printr-o adecvare și o îmbinare a criteriilor în funcție de materialul investigat. Dacă pentru secolul al XVIII-lea el distinge, în preambul, mai întâi, câteva curente definitorii (curentul greco-latin, curentul culturii religioase, curentul de cultură ardelean și curentul influențelor apusene), discursul teoretic translează apoi în favoarea unei istorii a generațiilor, în sensul pe care îl va schița mai târziu Albert Thibaudet. Astfel, întreaga perioadă pe care o studiază se coagulează în jurul a trei personalități emblematice:

²¹⁷ G. Călinescu, *Principii de estetică*, București, Editura pentru Literatură, 1968, p. 187.

²¹⁸ *Istoria literaturii române în secolul al XVIII-lea (1688–1821)*, vol. I, *Epoca lui Dimitrie Cantemir. Epoca lui Chesarie de Râmnic*, București, Institutul de Arte Grafice și Editură „Minerva”, 1901, p. 10.

epoca lui Cantemir, epoca lui Chesarie de Râmnic și epoca lui Petru Maior. În schimb, dispunerea cronologică, pe secole, rămâne operantă pentru *Istoria literaturii religioase a românilor până la 1688*. Nici analiza structurată pe genuri literare, respinsă în principiu, nu va fi total exclusă din expunerea materiei în cadrul *Istoriei literaturii românești în veacul al XIX-lea*.

Fără a avea percutanța *Introducerii* din 1901, textele similare ulterioare vor repune în discuție principiile elaborării unei istorii literare simpatetice, capabilă să oglindească „istoria sufletului românesc”. Este și punctul de plecare al microsintezelor din 1929, în care reafirmă aceeași abordare contextuală, globală a fenomenului literar, dar pare dispus să-și depășească propriile inerții, dorind să decanteze „marile legături” din istoria scrisului românesc: „Nu va fi vorba nici de laturea filologică a acestei literaturi mai vechi”, susține istoricul, ci de acele „elemente din care se alcătuiește forma literară a culturii noastre naționale, opera noastră de creațiune”. Primul volum al noii ediții revăzute este prefăcut de o divagație cu o vădită notă comparatistă, intitulată *Locul românilor în dezvoltarea vieții sufletești a popoarelor romanice*, aparent inadecvată excursului istorico-literar care urmează. Dar paralelismele și conexiunile stabilite cu mișcările de idei din Apusul romanic i se par comentatorului relevante pentru descoperirea specificului literaturii noastre, începând de la eposul popular pătruns prin Bizanț și până la declanșarea acelei „Renașteri întârziate” a Școlii Ardelene. Nu lipsesc însă accentele protocroniste, autorul proclamând, fără ezitare, originalitatea și prioritatea noastră absolută față de Apus, atât în ceea ce privește „preocupăția națională” în literatura veacului al XVIII-lea, cât și a creațiilor menite să înalțe „idealitatea vieții rurale la valoarea de artă”. În esență, Iorga a năzuit înspre o cuprindere cât mai vastă a unor domenii culturale diverse, iar, pe de altă parte, istoria literară se interferează, în concepția sa, cu istoria politică și socială, cu cea a ideilor și a mentalităților, dar și a instituțiilor, astfel încât el întruchiează, pe

drept cuvânt, „primul tip de istoric literar: acela enciclopedic”²¹⁹.

Contribuțiile sale privind începuturile scrisului în limba română, opiniile exprimate în legătură cu localizarea și datarea textelor rotacizante, precum și în jurul curentului cultural-religios care le-a generat, expuse în cuprinsul volumului din 1904, preluate în ediția din 1925, și-au câștigat, în scurt timp, numeroși adepți în filologia și istoriografia românească. Propunându-și să fixeze momentul în care s-a constituit în arealul cultural românesc „o limbă înțeleasă în toate”, Iorga atribuie inițiativa traducerii cărților sfinte propagandei husite, singura mișcare care activa în veacul al XV-lea, atunci când sunt date originalele primelor texte. Este adevărat că el susținuse mai înainte, indirect, teoria protestantă, într-o recenzie negativă a lucrării lui Ilie Bărbulescu, promotor al teoriei catolice, întrucât cărțile, după părerea istoricului, „nu se puteau preface în românește decât după înlăturarea prin reformă a dogmei limbilor sfinte”²²⁰. Dar husitismul va fi îmbrățișat, fără rezerve, la acea dată, acesta fiind perceput cu o forță de penetrație atât de intensă, încât preoții din Ardeal au devenit, subit, în interpretarea sa, „husiți pe un cap, fără a-și da sama că au părăsit câtuși de puțin drumul strămoșilor”²²¹. Această convertire în masă ar fi fost posibilă numai „într-un unghiu sălbatec” din Maramureș sau din Ardealul vecin, considerat un mediu prielnic, unde biserica ortodoxă ar fi putut tolera o acțiune de acest gen, capabilă să bulverseze ritul tradițional. Este acreditată, de asemenea, și teza, la fel de puțin plauzibilă, a traducătorului unic, în persoana unui „preot de sat care va fi știut slavonește”²²². Istoricul a rămas încorsetat în această teorie lipsită de o motivație credibilă, fără a mai reveni

²¹⁹ Nicolae Manolescu, *Istoria critică a literaturii române. 5 secole de literatură*, Pitești, Editura Paralela 45, 2008. p. 7.

²²⁰ *Un tânăr „învățat român” (Dr. Ilie Bărbulescu)*, în CVL, XXXVI, 1902, nr. 2, p. 185.

²²¹ *Istoria literaturii religioase a românilor până la 1688*, p. 18.

²²² *Ibidem*, p. 19.

asupra ei, cu toate argumentele aduse în favoarea altor ipoteze ce se vehiculasera între timp. Mai mult, graiul maramureșean, vorbit în „Toscana noastră”, s-ar afla la baza limbii române literare, ceea ce l-ar îndritui să conchidă că textele rotacizante reflectă un stadiu lingvistic mai arhaic decât cel al tipăriturilor coresiene sau decât al scrisorii lui Neacșu din Câmpulung. Deși au mai aderat la teoria husită, lansată de Iorga, și Sextil Pușcariu, Nicolae Drăganu (temporar), I.-A. Candrea, Al. Procopovici și I. Bianu, ea a fost abandonată peste câteva decenii, în cercetarea românească, în favoarea celei protestante sau a curentului național. În schimb, localizarea textelor rotacizante în Maramureș (cu o extindere și asupra Transilvaniei vecine), propusă de istoric, preluată și argumentată de I.-A. Candrea, Al. Rosetti, P.P. Panaitescu și G. Ivănescu, s-a perpetuat aproape până în zilele noastre. Pe baza datelor furnizate de dialectologia istorică, I. Gheție a demontat irefutabil teoria iorghistă a așa-ziselor texte maramureșene, demonstrând că particularitățile lingvistice avansate de susținătorii tezei sunt caracteristice, de fapt, unei arii mult mai largi, care aparține subdialectului nordic, iar primele traduceri ar trebui plasate deci în Banat-Hunedoara și în zonele limitrofe²²³.

Explorarea scrierilor religioase din veacurile al XVI-lea și al XVII-lea este făcută însă de către Iorga cu o erudiție nemaîntâlnită și un stil tensionat, acaparator, prin care sunt decelate sistematic mărturiile cuprinse în vechile tipărituri și manuscrise. Nu atât originalitatea, altfel limitată, a textelor studiate este cea care îl conduce în demersul său filologic, cât un întreit interes *literar, sufletesc și național* pe care crede că îl pune în valoare prin reconstituirea etapelor străbătute până când „limba românească, împuternicită, limpezită, mlădiată prin lucrul de trei veacuri al scriitorilor ardeleni, moldoveni și munteni”²²⁴ s-a impus definitiv. Autorul nu-și revizuieste radical textul publicat inițial, cu ocazia reeditării, cu excepția completării notelor, dar adaugă

²²³ Gheție, *Începuturile*, p. 30–43.

²²⁴ *Istoria literaturii religioase a românilor până la 1688*, p. 219–220.

câteva capitole noi și efectuează unele permutări. Astfel, exegetul acordă acum un loc privilegiat literaturii populare, eșalonată în primele patru capitole: *Balada populară românească (Originea și ciclurile ei)*, *Poezia populară lirică și satirică*, *Poveștile și snoavele*, *Literatura gnostică*. Față de volumul din 1904, în primul volum din 1925 este tratată pe larg și literatura istorică. Apare, în plus, capitolul *Cronicile românești ale veacului al XVII-lea*, cu subcapitolul *Cronica lui Grigore Ureche*, iar un al doilea subcapitol, *Cronografele*, este extras din capitolul II al *Istoriei literaturii române în secolul al XVIII-lea*. Este introdus apoi în volumul întâi noul capitol *Întâia istoriografie moldovenească: Miron Costin. Cronici de partid muntene*, iar în volumul al doilea capitolul *Cronicile brâncovenești*. Printr-o restructurare a materialului, *Epilogul din Istoria literaturii religioase a românilor până la 1688* redevine capitolul III, cu titlul *Literatura religioasă*, din cadrul volumului al II-lea al ediției revăzute și adăugite. În fine, în volumul al treilea este redată doar prima parte, consacrată Școlii Ardelene, din cel de-al doilea volum al *Istoriei literaturii române în secolul al XVIII-lea*.

Jaloanele edificiului său istorico-literar sunt trasate cu precizie. Un asemenea moment de graniță este marcat prin anul 1688, în care apariția *Bibliei* ar fi produs „o schimbare hotărâtoare în ceea ce privește rolul pe care-l au de-acum înainte în literatura bisericească cele trei țări românești”. Un altul, prin anul 1821, începutul unei noi „ere literare”, atunci când se inaugurează perioada modernă a literaturii române, iar curentul autohton, „de acasă”, începe să se manifeste tot mai pregnant. Spiritul asociativ, comparatist străbate ca un liant inefabil comentariile lui Iorga, încheiate, de regulă, printr-o formulare apodictică, uneori paradoxală, dar care ne provoacă, parcă, să recitim totul prin ochii săi. Deși Miron Costin i se pare a fi inferior lui Grigore Ureche, atât sub aspectul gândirii politice, cât și ca „țesătură a frazei”, primul îl atrage mai mult prin „caracterul intim al expunerii sale”²²⁵,

²²⁵ Iorga, *Istoria literaturii*, vol. I, p. 315.

dar mai ales prin faptul că a produs o adevărată revoluție în istoriografia românească. Punându-i, după aceea, în cumpană pe cei doi Costini, tatăl și fiul, autorul disjunge trăsăturile acestor personaje diametral opuse, Miron fiind perceput ca „un poet, un pasionat, un ambițios”, „făuritor de teorii, iar, în politică, un entuziast și un vizionar”, pe când Nicolae e, prin definiție, „un pedant rece, prudent, măsurat, un compilator prin vocație”²²⁶. Pentru a descifra însă prelucrarea liberă a psalmilor versificați ai lui Dosoftei, cel care a avut „îndrăzneala să caute poezia aiurea”, nu în izvoare cărturărești, ci în melosul popular, Iorga face o paralelă nemotivată cu *Biblia* de la Sankt-Petersburg din 1819, și nu cu *Psaltirea în proză* a lui Dosoftei sau cu *Biblia* de la București. Unui cronicar de talia lui Radu Popescu, căruia îi atribuie, în mod eronat, și *Anonimul brâncovenesc*, așa-zisele *Memorii*, îi găsește unele însușiri asemănătoare cu cele ale lui Nicolae Costin și Axinte Uricariul, dar îl detașează, în final, net de ceilalți prin nota personală și tonul pățimaș, fără precedent, care îl caracterizează și care decurg din însăși obârșia sa boierească. În mod curios, Iorga nu îl creditează pe Radu Popescu cu scrierea *Cronicii Bălenilor*, pe care o atribuie, în urma unei sugestii a lui Aron Densușianu, lui Constantin Căpitanul Filipescu, în realitate un copist din 1761. Cu toate că paternitatea întregii cronici intitulate *Istoriile domnilor Țării Românești* va fi elucidată, în special prin contribuția lui C. Giurescu, Iorga se situează în continuare, neclintit, pe poziția sa inițială, pe care o afirmase încă din 1899, în studiul *Cronicele muntene*, apoi în ediția publicată în 1902, precum și în istoriile literare din 1901 și, respectiv, 1926. Cât privește autorul *Istoriei Țărâi Rumânești*, atribuită stolnicului Constantin Cantacuzino, rămâne și în prezent obiectul unor controverse, cu adepți (Andrei Pippidi, Otilia Dragomir) și adversari (P.V. Haneș, N.A. Ursu, Ștefan S. Gorovei) ai punctului de vedere iorghist. Nu trebuie să eludăm faptul că istoriografia îi datorează savantului, desi-

²²⁶ Iorga, *Istoria literaturii*, vol. II, p. 107–108.

gur, clarificarea compoziției și a paternității *Letopiseșului Cantacuzinesc*, opinia potrivit căreia cronica oficială a lui Mihai Viteazul este scrisă de Teodosie Rudeanu, iar autorul compilației este logofătul Stoica Ludescu. Tot în studiul din 1899, este supusă analizei pentru prima oară și *Cronica* lui Brâncoveanu, scrisă de Radu Greceanu, un text pe care autorul îl etichetează drept anodin, „șters”, reflectând „oficialitatea goală”, spiritul autarhic al domnitorului insinuându-se în toată țesătura istorisirii.

Istoricul literar împrumută, în permanență, uneltele istoricului, astfel încât, pentru a explica o operă, dezgroapă zapise și răvașe, răsfoiește neobosit cronici și hrisoave, rătăcește pe firul întortocheat al unor genealogii fabuloase. Pentru a dezlega alegoria politică și satirică din *Istoria ieroglifică* a lui Cantemir, acel „unic romancier” al nostru din literatura veche, el face o digresiune istorică de aproape 30 de pagini, descriind cu lux de amănunte toate avaturile luptelor pentru câștigarea tronului între taberele boierești. Numai astfel crede că poate surprinde nu atât „cheia”, cât spiritul acestei cărți unice de memorii, „îmbrăcate în haină alegorică, a acestei politice urâte prefăcută în fabulă hazlie și în feerie ideală”²²⁷. Însă verva sa comparativă nu se oprește aici. Alți doi corifei sunt proiectați în oglindă, Șincai și, din nou, Cantemir. Dacă primul întruchipează numai istoricul, pur și simplu, cel care scrie o carte doctă, dar „rece”, cel de-al doilea este mai mult decât atât, căci el aparține, prin sufletul său însetat, pasional, unei stirpe aparte, definită printr-o „orchestrație complicată a inteligenței”, aceea a deschizătorilor de căi nebătătorite, numiți „scăpărătorii de idei”. Aceștia au toate calitățile și defectele marilor spirite, dar au, mai presus de toate, „un suflet de curiozitate pasionată pentru orice, de oricând, de oriunde, un suflet însetat de știință, un suflet de sentimentalitate lacomă și absorbantă”²²⁸.

²²⁷ *Ibidem*, p. 422.

²²⁸ Iorga, *Istoria literaturii*, vol. III, p. 236.

Fără îndoială că acesta a fost și modelul intelectual al lui Iorga, prototipul ideal pe care cel mai fecund dintre autorii români și-l proiectase dintotdeauna. Dincolo de unele exagerări, explicabile prin temperamentul său exploziv, el este primul nostru istoric literar profesionist, cu o formație științifică riguroasă, capabil să traseze disciplinei o nouă arhitectonică.

Contradicțiile lui Iorga, oscilațiile continue între obiectivitatea asumată a istoricului imparțial și subiectivitatea vizionarului neconformist i-au produs deformări de optică, confuzii între estetic și cultural, mai puține însă în sfera literaturii vechi. Calificativele pe care le-a primit în timp sunt și ele contradictorii. Pentru Eugen Lovinescu, istoricul este inegalabil prin „lava incandescentă” și „torța incendiară a stilului”²²⁹, fiind un adevărat erudit „împovărat cu o memorie extraordinară”, dar o „memorie care nu alege, ci culege orice, toate gunoaiele istoriei”, pe care le amestecă într-o „pastă uniformă, fără planuri și relief”²³⁰. Cu toate că l-a simțit aproape de statura sa, G. Călinescu îl cataloga și el la fel de drastic, văzându-l ca pe „un tip anacronic de diac, de întocmitor de letopisețe”²³¹, dar fără a pregeta să-l compare cu Voltaire și să-i recunoască, așa cum menționam la început, vocația de explorator. Posteritatea lui Nicolae Iorga este departe de a fi un capitol închis, clasat.

²²⁹ E. Lovinescu, *Istoria literaturii române contemporane*, în *Scrieri*, ediție de Eugen Simion, vol. 4, București, Editura Minerva, 1973, p. 172.

²³⁰ Idem, *T. Maiorescu și posteritatea lui critică*, în *Scrieri*, vol. 8, București, Editura Minerva, 1980, p. 138.

²³¹ G. Călinescu, *Istoria literaturii române de la origini până în prezent*, ed. cit., p. 612.

Un filolog nedreptățit: Al. Procopovici

Cel mai fidel discipol al lui Sextil Pușcariu, bucovineanul Alexe Procopovici (1884–1946), a fost urmărit cu obstinație de un recul contestatar menit parcă să contracareze zelul protecționist al mentorului său. Când acesta îl propulsează într-o postură academică, imediat după Unire, în 1919, Procopovici avea 35 de ani, fără a se lăsa însă covârșit de responsabilitățile ce i se confereau: cea de agregat la Catedra de limba și literatura română a Universității din Cernăuți, devenită vacantă prin venirea lui Sextil Pușcariu la Cluj, și pe care emulul său o va servi ca titular din 1922, precum și alegerea sa ca membru corespondent al Academiei Române.

Atribuirea acestui titlu în aceeași zi în care își susținuse și doctoratul pare să fi fost unul dintre mobilurile care au declanșat un întreg cortegiu de animozități, mai ales din partea lui Eugen Lovinescu, care îl va ataca într-un virulent pamflet intitulat *Alexe Procopovici sau „Omul care n-a scris nimic”*²³². Un text pe care Călinescu îl apropia de *Beția de cuvinte* a lui Maioreșcu, o diatribă unde „nu intră în discuțiune dreptatea, ci numai justețea morală a polemicei în sine”, în urma căreia „o vietate nevinovată a căzut în chihlimbarul încă fluid și a rămas împietrit acolo”²³³. Polemistul imbatabil nu-i cruțase nici pe M. Dragomirescu sau D. Caracostea. Iritarea lui Lovinescu ar fi avut o motivație dacă ar fi să ne referim doar la lista de lucrări a celui incriminat, care nu publicase până la acea dată decât densul

²³² Vezi Eugen Lovinescu, *Critice*, ediție definitivă, vol. V, București, Editura Ancora, 1928, p. 101–109.

²³³ G. Călinescu, *Istoria literaturii române de la origini până în prezent*, ed. cit., p. 803.

studiu *Despre nazalizare și rotacism* (de peste 40 de pagini în „Analele Academiei”), o riguroasă ediție critică a *Cazaniei a II-a* a lui Coresi din 1581, realizată împreună cu Pușcariu, dar lipsită de studiul filologic și lingvistic promis, la care s-ar mai adăuga câteva articole publicate în „Junimea literară”.

Propunerea făcută de Sextil Pușcariu în forul academic (care îl va irita și pe O. Densusianu, sprijinitor al lui I.-A. Candrea, făcându-l să părăsească sala de ședință) avea însă alte temeuri, mai presus de cele doar opt titluri pe care le cuprindea lista bibliografică a protejatului său. O posibilă justificare a acestei opțiuni poate fi regăsită în prezentarea citită în fața membrilor Secțiunii literare de către I. Bianu, care susținea un punct de vedere adecvat în bună măsură momentului istoric respectiv. Acesta sublinia faptul că Academia Română își propusese să se afirme încă de la înființare drept „cea mai înaltă instituțiune culturală a românismului întreg, chemând în sânul ei pe cei mai distinși scriitori și bărbați de știință din toate provinciile locuite de români”. Nu ar trebui însă să extrapolăm acest – să-i zicem – concurs de împrejurări, căci „cel mai de seamă filolog pe care îl are Bucovina”, cum îl recomandase Pușcariu în 1919, nu va infirma această investiție de încredere. Gestul mentorului de a-i acorda un credit moral, exagerat după unii, pare să fi fost benefic pentru cariera viitoare a lui Procopovici.

Cel ce avea să se integreze rapid în strălucita pleiadă a „muzeiștilor” clujeni, chiar dacă nu-i va egala prin contribuțiile sale pe un Sextil Pușcariu, Vasile Bogrea sau Nicolae Drăganu, manifestă, concomitent cu preocupările de fonetică istorică, de lingvistică generală sau de istorie a limbii române²³⁴, un interes constant pentru filologie și istorie literară²³⁵. Fie prin intermediul unor sinteze și studii temeinic

²³⁴ A se vedea Mircea Borcilă, *Alexe Procopovici (1884–1946)*, în CL, XXII, 1977, nr. 1, p. 17–26.

²³⁵ Vezi Eugen Pavel, *Al. Procopovici și vechiul scris românesc*, în CL, XXX, 1985, nr. 1, p. 10–13; Dan Horia Mazilu, *Un istoric al literaturii române vechi*, în „Lucefărul”, s.n., I, nr. 5, 28 februarie 1990, p. 12; idem, *Alexe Procopovici și literatura română veche*, în LL, 1990, II, p.

concepute, a unor ample și documentate recenzii, în maniera încetățenită la „Dacoromania”, fie prin editarea sânguinoasă a unor texte, Al. Procopovici a confirmat, de cele mai multe ori, apetența sa pentru acest domeniu. Situându-se de fiecare dată în miezul discuțiilor privitoare la problemele controversate ale filologiei românești, el a emis opinii interesante legate de datarea și localizarea textelor rotacizante, caracterul lor de copie sau de original, de filiația textelor, precum și de persoana copiștilor și a traducătorilor. Dacă unele din ideile sale nu excelează prin noutate absolută, preluându-se prezumții vehiculate anterior, reținem bogatul eșafodaj descriptiv, aplicația la obiect, nuanțările și probele aduse în susținerea tezelor pe care le-a îmbrățișat. Chiar și atunci când pledează pentru teorii mai puțin plauzibile, în speță pentru originea husită a unor arhetipuri, se distinge o anume feroare și acuratețe a demonstrației, animate de un spirit partizan viu, logica argumentelor pe care le invocă în pofida premiselor greșite de la care a pornit.

Încă din 1908, într-o comunicare consacrată paralelei dintre nazalizare și rotacism, Al. Procopovici face dovada unei bune familiarizări cu textele vechi, fapt ce-i permite fine disociații de ordin filologic. Acceptă, de pildă, caracterul de copie al *Codicelui Voronețean*, cu toate că se înșală atunci când îl consideră drept cel mai vechi dintre monumentele literare, datându-l, la fel ca N. Iorga, în prima jumătate a secolului al XVI-lea²³⁶, față de O. Densusianu, care se pronunțase, tot prin aplicarea criteriului lingvistic, pentru a doua jumătate a aceluiași secol. Al. Procopovici vedea, totodată, în persoana copistului, „un foarte fin observator al

155–163, III–IV, p. 305–310; Nicolae Florescu, *Istoriografia literaturii române vechi*, vol. I, *Evoluția metodelor de cercetare*, București, Editura „Jurnalul Literar”, 1996, p. 22–23, 38–39.

²³⁶ Alecsie Procopovici, *Despre nazalizare și rotacism*, în AAR, Mem. sect. lit., seria II, tom XXX, București, 1908, p. 293; Al. Mareș, în LR, XXXI, 1982, nr. 1, p. 41–50, datează manuscrisul în intervalul 1563–1583; idem, *Scriere*, p. 324–325.

limbii noastre și al sunetelor ei îndeosebi”²³⁷, ținuta grafică și consecvența ortografică trădând un inițiat în arta scrisului, spre deosebire de nesiguranța copiștilor *Psaltirii Scheiene*.

La fel de incitante sunt concluziile sale referitoare la paternitatea *Psaltirii Scheiene*, el fiind primul care lansează ideea colaborării a trei copiști, delimitând partea de contribuție a fiecăruia, după ce I. Bianu și I.-A. Candrea sugerașeră inițial existența doar a doi copiști²³⁸, pentru ca, în ediția din 1916, ultimul să se ralieze în mod tacit opiniei lui Al. Procopovici. Filologul bucovinean se hazardează însă în localizarea copiei în nord-estul Transilvaniei, punând-o pe seama conlucrării unor preoți secui, propagatori ai protestantismului, și a unui cleric muntean refugiat sau anume chemat, motivând aceasta prin unele substituiri din grafie și prin configurația criptogramei²³⁹.

Notabilă este intervenția sa în legătură cu versiunea *Psaltirii Hurmuzaki*, manuscris care conservă o copie, și nu autograful traducătorului, cum susținuse I.-A. Candrea, bazându-se pe ocurența unor forme slavone în textul românesc. Această aserțiune va fi combătută de către Al. Procopovici, care demonstrează în mod edificator că un traducător nu consemnează cuvinte sau grupuri de litere din limba din care traduce, fiind orientat doar asupra raporturilor dintre textul slavon și versiunea pe care o realizează. Rezervele sale sunt motivate prin faptul că începuturile fragmentelor de versete cad de regulă în mijlocul unor propoziții, corecturile ce apar în cuprinsul *Psaltirii* putând fi puse pe seama manierei de a transcrie a copistului. Acesta ar fi copiat pe mici porțiuni, fără să lectureze în prealabil, propoziții întregi sau părți de

²³⁷ Al. Procopovici, *Din istoria raporturilor noastre interdialectale*, în DR, IV₁, 1924–1926, p. 55; vezi și DR, X₂, 1941–1943, p. 494.

²³⁸ I. Bianu, *Psaltirea Scheiană (1482)*, tomul I. Textul în facsimile și transcriere cu variantele din Coresi (1577), București, 1887, p. XII; L.-Aureliu Candrea, *Monumentele cele mai vechi de limbă românească*, în „Noua revistă română”, III, 1901, nr. 36, p. 534–540.

²³⁹ *Despre nazalizare...*, p. 300; cf. și contraargumentele lui C. Lacea și Nicolae Drăganu (DR, III, 1922–1923, p. 461–471, respectiv p. 914–929), adepți ai teoriei „săsismelor”.

propoziție potrivit construcției lor sintactice. De aici neglijențele și inconsecvențele ortografice, repetarea unor omisiuni de litere, cuvinte sau secțiuni de propoziții, ceea ce denotă un copist care „șovăie mereu între autoritatea formei lingvistice a originalului său și între obișnuințele graiului din zilele lui”²⁴⁰. O mențiune se cuvine făcută și ipotezei sale potrivit căreia psaltirile românești nu ar deriva dintr-un singur arhetip, existând cel puțin două traduceri deosebite²⁴¹.

În mult controversata problemă a curentului cultural-religios care a declanșat traduceri în românește, Procopovici este adeptul teoriei husite, pusă în circulație de N. Iorga, împărtășită de S. Pușcariu, apoi de N. Drăganu, într-o primă fază, precum și de I.-A. Candrea. Într-o încercare de a stabili filiația versiunilor românești ale catehismelor, filologul din Cernăuți se asociază părerii lui Al. Rosetti privitoare la originalul rotacizant al traducerii, pe care însă o pune în legătură cu husitismul și nu cu luteranismul. Perioada de timp în care reforma se consolidează i se pare insuficientă pentru efectuarea traducerilor, ceea ce îl îndeamnă să apeleze la singura influență anterioară secolului al XVI-lea care s-ar fi putut exercita atunci. Procopovici are în vedere în primul rând caracterul arhaic al limbii textelor rotacizante în comparație cu limba textelor coresiene, a căror vechime s-ar explica nu prin deosebiri dialectale, ci prin diacronie²⁴². După părerea sa, textul inițial grecesc a ajuns la

²⁴⁰ DR, IV₂, 1924–1926, p. 1166–1167; au aderat la această opinie A. Avram, *Contribuții la interpretarea grafiei chirilice a primelor texte românești*, în SCL, XV, 1964, nr. 5, p. 588–590; Ion Gheție, *Psaltirea Hurmuzachi – copie sau original?*, în SLLF, vol. III, p. 241–259; Al. Rosetti, *Observații asupra textului și limbii Psaltirii Hurmuzachi*, în SCL, XXXII, 1981, nr. 5, p. 521–528.

²⁴¹ Al. Procopovici, *Adecă (Studiu de istoria limbii și de istoria traducerilor noastre vechi)*, extras din *Omagiu lui Ion I. Nistor*, Cernăuți, Glasul Bucovinei, 1937, p. 6; a se vedea Alexandru Mareș, *Filiația psaltirilor românești din secolul al XVI-lea*, în VTR, p. 207–261.

²⁴² Vezi Alexe Procopovici, *Introducere în studiul literaturii vechi*, Cernăuți, Institutul de Arte Grafice și Editură „Glasul Bucovinei”, 1922, p. 71; idem, *Arhetipul husit al catehismelor noastre luterane*, în „Făt-Frumos”, II, 1927,

slavii din Boemia, unde a suferit în secolul al XV-lea anumite remanieri husite, reflectate atât de titlul catehismului coresian (*Întrebare creștinească*), cât și de prefața cărții, ambele probe fiind însă pur speculative. O formulare a titlului în spiritul mișcării husite nu ar explica apoi traducerea Psaltirii și a Apostolului, iar descendența prefeței din modelul invocat este infirmată de prezența acesteia numai în tipărituri, nu și în manuscrise²⁴³. Ipoteza privind plasarea traducerilor românești în secolul al XV-lea, sub influența exercitată de mișcarea husită a „fraților boemi”, i se pare, în cele din urmă, lui Alexandru Rosetti a fi rezultatul unei fantezii lipsite total de suport real, pe care acesta o taxează sentențios: „Tabloul închipuit de Procopovici este idilic”²⁴⁴.

Nu mai puțin relevant este tratatul condensat de *Introducere în studiul literaturii vechi*²⁴⁵, o tentativă de abordare a începuturilor culturii noastre spirituale, pornind de la semnificația generică a termenului de *literatură*. Încă de la început se observă că este tributار în mare parte unor modele istoriografice pe care nu le ascunde, între care se detașează N. Iorga, căruia îi recunoaște atât calitatea de a scoate la iveală nume necunoscute, cât și pe aceea de a reaseza la proporțiile reale scriitori care fuseseră supraevaluați cândva. Autorul se apleacă, în spirit comparatist, asupra „înlănțuirii” vechii noastre culturi cu cele învecinate, precum și asupra diferitelor curente care și-au pus amprenta asupra ei, „până și cultura noastră cărturărească porni să îmbrace haina națională a limbii românești”²⁴⁶. El este convins, totodată, că explorarea epocii vechi presupune o sondare în „adâncul veacurilor”, ceea ce îl determină să reevalueze fenomenul

nr. 4, p. 107–108; vezi și răspunsul autorului la o recenzie a lui Al. Rosetti din „Grai și suflet”, în RF, II, 1928, nr. 1–2, p. 211–214.

²⁴³ A se vedea D.R. Mazilu, *Diaconul Coresi. Contribuții*, Ploiești, Tipografia Librăriei „Cartea Românească”, 1933, p. 24; Gheție, *Începuturile*, p. 85.

²⁴⁴ Rosetti, *Istoria*, p. 675.

²⁴⁵ Reeditată de Dan Horia Mazilu, în 2006, la Fundația Națională pentru Știință și Artă & Institutul de Istorie și Teorie Literară „G. Călinescu”.

²⁴⁶ *Introducere în studiul literaturii vechi*, p. 109.

cultural din secolul al XV-lea. După ce parcurge perioadele aflate sub „vraja” culturii bizantine, receptate prin filieră slavonă, istoricul tratează, cu aceeași rigoare metodologică, epoca așa-zisei „hegemonii” românești, în care spiritualitatea autohtonă, situată în avangarda ortodoxismului, preluase multe dintre atribuțiile Bizanțului dispărut. Nu este ocolită, de exemplu, nici chestiunea „homerică” a autenticității și a paternității *Învățăturilor lui Neagoe Basarab către fiul său Theodosie*, față de care înclină fără ezitare, în consonanță cu prima opțiune a lui N. Iorga, în favoarea domnitorului muntean, în care Procopovici vede „cel mai însemnat scriitor în limba slavonă ieșit din rândurile românilor”²⁴⁷. Autorul percepe, în final, și rolul lui Coresi la adevărata lui dimensiune, acesta nefiind, de fapt, întemeietorul limbii române literare, ci mai mult un „nume colectiv”, care îi înglobează pe toți cei care au participat la edificarea vechiului scris românesc.

Dincolo de vulnerabilitatea unor luări de poziție, precum patronajul husit, formația filologică și istorico-literară a lui Procopovici se dovedește a fi solidă, cu largi orizonturi. Într-un succint excurs din 1927 (*De la Coresi diaconul la Teofil, mitropolitul lui Mateiu Basarab*²⁴⁸), el parcurge alert întreaga epocă de aur a tiparului de la noi, întregindu-și *Introducerea* din 1922. Expuse uneori doar tangențial, sugestiile sale privind posibila valoare prozodică a punctuației în textele slavo-române²⁴⁹ sau necesitatea de a restrânge cercetările asupra limbii din secolul al XVI-lea doar la texte care îi aparțin în mod indubitabil²⁵⁰ devin fertile în perimetrul actual al investigației filologice.

În fine, editorul prob se regăsește în granițele aceleiași acribii filologice, concretizată prin publicarea, în 1914, în colaborare cu Sextil Pușcariu, a uneia dintre cele dintâi ediții critice riguroase prin metoda transcrierii interpretative:

²⁴⁷ *Ibidem*, p. 79.

²⁴⁸ Extras din *Omagiu lui I. Bianu*, București, Cultura Națională, 1927.

²⁴⁹ DR, X₂, 1941–1943, p. 493.

²⁵⁰ DR, VI, 1931, p. 397.

Cazania a II-a a lui Coresi din 1581. Deși nu a mai fost întregită prin studiul filologic promis²⁵¹, ediția este totuși dotată în subsolul textului cu un aparat critic adecvat, care cuprinde note referitoare la grafia sau la posibilele interpretări ale grafiei textului, precum și diferențele de ordin fonetic, morfologic și lexical înregistrate de *Tetraevangelul* lui Coresi (1561), *Tâlcul evangheliilor* (cca 1567–1568) și *Evangheliarul* lui Radu de la Mănăcești (1574), acesta din urmă după transcrierea lui M. Gaster.

O altă ediție, de un interes mai mult didactic, îi este consacrată de către Procopovici *Cronicii* lui Ion Neculce, pe care o publică în întregime în 1932 (cu reeditări în 1936 și 1942), în seria „Clasicii români comentați” a Editurii „Scrisul Românesc” din Craiova, colecție coordonată de Nicolae Cartoian. Fiind de fapt o reproducere după textul editat de M. Kogălniceanu în 1845, ediția este prevăzută cu un succint preambul și un appendice care-i conferă o oarecare utilitate. Intențiile sale de a porni în stabilirea textului de bază de la manuscrise, prin aplicarea unei metodologii adecvate, nu vor depăși stadiul de proiect.

Dincolo de aceste neîmpliniri, Al. Procopovici rămâne una dintre figurile memorabile ale școlii lingvistice clujene, promotor al unor principii de muncă și al unei discipline intelectuale sobre, bine articulate, întruchipând, așa cum îl creionează mentorul său, modelul cercetătorului „meticulos, ager pentru problemele filologice, insistent când ceva a

²⁵¹ Referitor la stadiul pregătirii celui de-al doilea volum al ediției *Evangheliei cu învățătură*, Sextil Pușcariu nota în jurnalul său, pe data de 27 februarie 1917, că „e scos pe fișe întreg glosarul și anume până la pag. 100 cuvânt de cuvânt, până la pag. 250 toate cuvintele care din punct de vedere gramatical cuprind ceva interesant, iar de la 251 înainte aproape numai cuvintele de interes lexicografic. Aproape 20 000 de fișe așteaptă, așezate după alfabet, de a fi preluate în glosar. Materialul acesta [...] va fi apoi lucrat în *Gramatică*, arătându-se toate particularitățile fonologice, morfologice, derivative, lexicografice și sintactice” (*Memorii*, ediție de Magdalena Vulpe, prefată de Ion Bulei, note de Ion Bulei și Magdalena Vulpe, București, Editura Minerva, 1978, p. 193).

rămas neclar și cu dragoste de lucru”²⁵². Într-o retrospectivă a lingvisticii interbelice, Iorgu Iordan se referea la o anumită plafonare a lui Procopovici, datorată faptului că acesta „era împărțit între filologie și lingvistică”, Credem că tocmai această pendulare între domenii complementare definește profilul cărturarului onest, fără sclipiri, dar bine informat, preocupat să aplice datele foneticii istorice și ale istoriei limbii române în explicarea unor subtilități de critică textuală.

²⁵² Sextil Pușcariu, *loc. cit.*

Mario Roques și studiul textelor vechi românești

Un succint excurs biografic poate defini opțiunile și formația unui filolog și romanist de excepție, atașat literaturii române vechi: Mario Roques (1875–1961). Fiu al unui diplomat francez, viceconsul în Peru, studiază la l'École Normale Supérieure (1894–1897) și la l'École Pratique des Hautes Études (1895–1903) din Paris. În 1897, după obținerea agregatului, devine bursier al Fundației Thiers și urmează, până în 1900, l'École Spéciale des Langues Orientales, specializându-se în filologie romanică. În 1898, el efectuează prima sa călătorie în țara noastră, fiind captivat de studierea folclorului și a graiurilor populare românești. Decisivă în cultivarea acestei pasiuni a fost întâlnirea sa cu Pompiliu Eliade, cu care a fost coleg la l'École Normale. Începând din 1901, Roques va preda la l'École Normale Supérieure, apoi la l'École Pratique des Hautes Études, unde îi succedă, din 1903, lui Gaston Paris, mentorul său, la catedra de gramatică comparată a limbilor romanice. În 1907, este numit profesor de limba română la l'École des Langues Orientales Vivantes, urmându-i lui Émile Picot, iar în 1912 în funcția de director la l'Institut de Philologie Roumaine de la Sorbona, pe care o va deține până în 1938. Consacrarea sa didactică survine în 1937, atunci când ajunge profesor la Collège de France, post pe care îl va ocupa până în 1947. Din 1911, preia direcția revistei „Romania”, fondată și condusă de Gaston Paris și Paul Meyer, în care își va publica multe dintre contribuțiile sale filologice. În 29 mai 1914, este ales membru corespondent al Academiei Române, iar în 17 februarie 1928, membru plin, fiind, după caracterizarea lui Ion Bianu, un „adânc cunoscător al limbii române”,

precum și „unul dintre cei mai devotați prieteni ai românilor”²⁵³. Începând din 1929, va coordona la Société des Anciens Textes Français. Din 1933, face parte din l'Académie des Inscriptions et Belles-Lettres, în 1936 este cooptat în Commission de l'Histoire Littéraire de la France, iar din 1948 este primit în l'Académie de Langue et de Littérature Françaises de Belgique. Sunt de notorietate, de asemenea, lucrările de referință pe care Mario Roques le-a coordonat de-a lungul anilor, printre care colecția *Classiques français du moyen âge*, precum și seria de *Publications romanes et françaises*²⁵⁴.

Încă de la începuturile colaborării sale la revista „Romania”, din 1899, el manifestă un interes constant față de cultura și literatura română, fiind atras, deopotrivă, de lingvistică, filologie, istorie și istorie literară, domenii cărora le dedică studii esențiale și numeroase recenzii. Promptitudinea cu care va comenta în revistă unele apariții din sfera literaturii române vechi este elocventă pentru informarea și

²⁵³ Vezi AAR, tomul XLVIII, Ședințele din 1927–1928, București, Cultura Națională, 1928, p. 70–71.

²⁵⁴ Pentru profilul savantului, a se vedea și Sever Pop, *M. Mario Roques, ses travaux, son enseignement, ses études*, în *Pour un cinquantenaire scientifique. Mario Roques et les études roumaines*, Paris, Institut Universitaire Roumain Charles Ier, 1953, p. 19–33; Basil Munteanu, *La Roumanie moderne et sa littérature dans la conception de M. Mario Roques*, loc. cit., p. 35–62; Émile Turdeanu, *M. Mario Roques et la littérature roumaine ancienne*, loc. cit., p. 63–69; idem, *Études de littérature roumaine et d'écrits slaves et grecs des principautés roumaines*, Leiden, Éditions E. J. Brill, 1985, p. 411–417; Octavian Nandriș, *M. Mario Roques et ses élèves*, în *Pour un cinquantenaire scientifique. Mario Roques et les études roumaines*, ed. cit., p. 71–76; Horia Rădulescu, *Bibliographie des ouvrages et articles de M. Mario Roques consacrés à la langue et à la littérature roumaines*, loc. cit., p. 77–107; Yves Lefèvre, *Mario Roques*, în „Archivum Latinitatis Medii Aevi (Bulletin du Cange)”, tome XXXI, 1961, fascicule 1, p. 117–121; Alfred Merlin, *Notice sur la vie et les travaux de M. Mario Roques*, în „Comptes-rendus des séances de l'Académie des Inscriptions et Belles-Lettres”, vol. 105, 1961, n° 2, p. 349–358; Alf Lombard, *In memoriam Mario Roques*, în „Studia Neophilologica”, XXXIV, 1962, issue 1, p. 193–194.

receptivitatea sa. În anul imediat următor publicării lor, va recenza, de exemplu, studiul lui Constantin Lacea despre limba *Vieții și petrecerii svinților*, de Dosoftei, apărut la Leipzig, în 1898, cel al lui N. Cartojan, *Alexandria în cultura română*, din 1910, ediția *Psaltirii Voronețene*, scoasă de C. Gălușcă, la Halle, în 1913, sau volumul lui Nicolae Cartojan, *Cărțile populare în literatura românească*, din 1929. Cercetările sale mai extinse asupra textelor vechi românești sunt inaugurate, în 1907, printr-un studiu consacrat *Tetraevangelului* lui Coresi²⁵⁵, care cuprinde completări bibliografice și textuale utile făcute pe baza exemplarului complet păstrat la Muzeul Național din Budapesta. Descrierea lui Roques va fi ulterior inclusă de Dan Simonescu în ultimul volum de *Adăogiri și îndreptări al Bibliografiei românești vechi*.

Următoarele două contribuții filologice prefigurează ampla exegeză pe care Roques o va consacra celei dintâi traduceri, parțiale, a *Vechiului Testament* în limba română. În primul studiu, despre originalul *Paliei* de la Orăștie, el ajunge, independent de Iosif Popovici, la aceeași concluzie, și anume că tipăritura din 1582 este o traducere după o versiune maghiară a *Vechiului Testament*, mai exact, după *Pentateucul* lui Heltai Gáspár, tipărit la Cluj, în 1551²⁵⁶.

Cel de-al doilea, intitulat *Sur trois fragments manuscrits de traductions roumaines de l'Ancien Testament*, a apărut inițial în *Mélanges publiés en l'honneur de M. Paul Boyer*, din 1925, ambele urmând să fie înglobate în introducerea la ediția critică a *Paliei*, lansată tot în 1925²⁵⁷. Destinul acestei restituiri exemplare prezintă o anumită curiozitate editorială. Volumul prim, *Geneza*, a fost imprimat începând din 1908,

²⁵⁵ *L'évangéliste roumain de Coresi (1561)*, în „Romania”, XXXVI, 1907, nr. 143, p. 429–434.

²⁵⁶ *L'original de la Palia d'Orăștie*, în *Mélanges offerts à M. Émile Picot*, tome II, Paris, Librairie Damascène Morgand, 1913, p. 515–531.

²⁵⁷ *Les premières traductions roumaines de l'Ancien Testament. Palia d'Orăștie (1581–1582)*, I. Préface et livre de la Genèse, publiés avec le texte hongrois de Heltai et une introduction, Paris, Librairie Ancienne Édouard Champion, 1925.

așa cum reiese dintr-un avertisment care precedă ediția propriu-zisă. Imprimarea fusese terminată deja în 1909, după cum anunța autorul în „Annuaire de l'École Pratique des Hautes Études, Section des sciences historiques et philologiques”, pe anii 1908–1909. Cu toate că își propusese ca primul volum să apară numai împreună cu cel de-al doilea, a cărui imprimare a continuat între anii 1909 și 1914, Roques a fost nevoit să-și întrerupă munca, ceea ce l-a adus în situația de a-și pune până la urmă lucrarea în circulație în forma incompletă. Introducerea este structurată în următoarele capitole: *I. Note préliminaire*; *II. La Bible roumaine avant 1580*; *III. L'Ancien Testament de 1581-1582; auteurs et circonstances de la traduction*; *IV. La publication d'Orăștie*; *V. Fragments manuscrits*. La început sunt expuse date generale privind necesitatea unei ediții a *Paliei*, precum și modul în care va fi concepută. În această notă asupra ediției, de fapt, filologul își motivează opțiunea pentru redarea textului cu caractere chirilice, față de inconvenientele pe care le-ar avea, după opinia sa, transcrierea sau facsimilarea acestuia. Se precizează modificările operate în reproducerea textului (corectarea greșelilor de tipar evidente, uniformizarea folosirii majusculilor, separări grafice, indicarea versetelor după *Vulgata* și, între croșete, a paginatiei din original), corecțiile fiind marcate cu asterisc și consemnate în prima secțiune a aparatului critic. În paralel, în cea de-a doua secțiune din subsol, este redat textul maghiar din care derivă *Palia*.

Următorul capitol al introducerii se rezumă la o succintă trecere în revistă a traducerilor parțiale ale cărților biblice în limba română efectuate înainte de anul 1580, precum și a curentelor culturale care le-au generat, chestiuni în care Roques se aliază opiniilor formulate de I. Bianu și N. Iorga în studiile lor din 1904. Unele scrieri vechi, descoperite între timp, precum *Psaltirea Hurmuzaki*, sunt omise de către comentator, fapt datorat decalajului cu care și-a redactat lucrarea, altele nu apar menționate, în mod inexplicabil, ca în cazul *Tetraevangelului* sibian, descris de I. Bogdan încă în 1891. Sunt examinate în continuare datele privind patro-

nul Mihai Tordași, alături de cei patru traducători, Ștefan Herce, Efrem Zacan, Moisi Peștișel și Achirie, precum și împrejurările în care s-a realizat traducerea *Vechiului Testament*. În capitolul cel mai dens al lucrării, *La publication d'Orăștie*, sunt analizate, mai întâi, cele patru exemplare cunoscute până atunci din *Palie* (un al cincilea exemplar, complet, semnalat ulterior în Biblioteca Fundației Jiga din Oradea, este menționat în *Avertissement*). Descrierea detaliată a cărții sub aspectul bibliografic, filigranologic, al ornamenticii și al grafiei ocupă, de asemenea, un spațiu adecvat.

Contribuția cea mai consistentă a cărturarului francez la elucidarea genezei acestui monument literar este cuprinsă în cadrul subcapitolului intitulat *Le travail de traduction; les originaux*. Roques consideră că identificarea originalului trebuie să se bazeze, în primul rând, pe compararea minuțioasă a textului cu diferitele surse la care traducătorii ar fi putut avea acces: „La recherche de l'original reste à faire: elle se fonderait naturellement sur une comparaison minutieuse de la *Palia* avec les divers modèles que les traducteurs ont pu avoir sous les yeux”²⁵⁸. Dacă în cazul versiunilor ebraică, greacă și a celor occidentale există o multitudine de modele, în cazul versiunii slavone dificultatea identificării este de altă natură. Ipotetic, traducătorii ar fi putut utiliza fie o copie a *Bibliei* manuscrise a lui Gennadius, fie chiar *Biblia* de la Ostrog, care reproduce textul lui Gennadius, confruntat cu versiunea greacă. Între încheierea tipăririi *Bibliei* de la Ostrog, în data de 12 august 1581, și începerea imprimării *Paliei*, în 14 noiembrie 1581, există un interval care nu exclude posibilitatea ca sursa slavonă să fi ajuns în posesia cărturarilor ardeleni. Ideea centrală a studiului lui Roques este aceea că elementele textuale prin care *Palia* se detașează de modelul maghiar nu provin nici din ebraică, nici din greacă, nici din slavonă, nici dintr-o versiune luterană. Traducătorii au apelat, după părerea sa, la o ediție a *Vulgatei* corectate, care se apropie de *Biblia* publicată la Tübingen, în 1573, de Lucas Osiander. Critica textuală îi permite să observe, de exemplu, că *Vulgata* a fost transpusă, de

²⁵⁸ *Ibidem*, p. XXXIV.

preferință, în capitolele 1–5 ale *Genezei* și 1–16 ale *Exodului*. Dar nu toate pasajele diferite de textul lui Heltai își au un corespondent în ediția lui Osiander, motiv care îl face să presupună folosirea și a altor versiuni pentru unele concordante și glose. Dacă împărțirea capitolelor 36–39 ale *Exodului* corespunde cu secțiunile tradiționale ale *Vulgatei*, în alte porțiuni versetele sunt dispuse întocmai după *Biblia* lui Luther sau după versiunile inspirate din aceasta. Împărțirea specială a capitolelor ar fi putut fi impusă, însă, posterior traducerii, în conformitate cu o altă sursă, nefructificată până atunci, având o structură similară. Analiza comparativă pe care o întreprinde Roques pune în evidență unele „contaminări” care apar între diversele texte originale. Sunt fertile, în aceeași măsură, concluziile cercetătorului francez, care admite ipoteza că traducătorii au avut permanent în față *Pentateucul* lui Heltai, împreună cu o altă *Biblie*, pe care le-au combinat în proporții variabile, după cum nu este exclus ca ei să fi urmat un alt izvor, iar numai revizia generală să fi fost efectuată prin colacionarea cu textul maghiar: „Il nous faut donc admettre, ou bien que le ou les traducteurs ont eu constamment sous les yeux le *Pentateuque* de Heltai et une autre Bible qu'ils ont combinés à des doses variables, ou bien que leur travail, fait par les uns d'après Heltai, par les autres d'après un autre texte, a été l'objet d'une revision générale d'après le *Pentateuque* hongrois. L'on conçoit qu'il soit difficile de choisir entre ces deux hypothèses qui peuvent d'ailleurs être l'une et l'autre exactes tour à tour”²⁵⁹. Unele formulări ale prefeței, precum și sumarul *Pentateucului* din *Palie* prezintă similitudini atât cu tipăritura lui Heltai, cât și cu exegeza lui Heinrich Bullinger, *De omnibus Sanctae Scripturae libris expositio*, întâlnită și în alte ediții latine ale *Bibliei*, text fructificat, de asemenea, în cadrul ediției maghiare. În fine, pentru a proba supoziția folosirii unei traduceri mai vechi a *Vechiului Testament* din maghiară, autorul compară citatele scripturale din *Molitvenicul* coresian cu pasajele corespunzătoare din *Palie*, ajungând la concluzia că între ele nu există nicio legătură de filiație.

²⁵⁹ *Ibidem*, p. XLVII.

Ultima parte a introducerii, *Fragments manuscrits*, este o încercare de a vedea în ce măsură afirmațiile din prefață privind traducerea, nu numai a *Genezei* și a *Exodului*, ci și a celorlalte cărți din *Pentateuc*, alături de *Regi* și de „alți proroci câțva”, sunt sau nu plauzibile. Sunt supuse analizei câteva texte manuscrise ce au fost invocate în favoarea reconstituirii ipotetice a traducerii rămase nepublicate, fapt care nu poate fi neconfirmat, după părerea lui Roques. În legătură cu fragmentul de *Levitic*, publicat de Hasdeu în *Cuvente den bătrâni*, considerat cel mai vechi text biblic românesc, cercetătorul francez crede că acesta ar putea descinde dintr-o traducere realizată în jurul anului 1580, care, deși urmează textul lui Heltai, este independentă față de *Palia* de la Orăștie. Cercetările ulterioare au confirmat ipoteza unei traduceri independente, dar care a fost realizată abia la începutul secolului al XVII-lea, în Transilvania, copiată ulterior în Muntenia²⁶⁰. Fragmentele veterotestamentare din manuscrisul academic 130, scris la sfârșitul secolului al XVII-lea, constituie o copie a *Paliei*, potrivit lui Roques, numai în cazul primelor două cărți, în timp ce pentru cărțile *Regii*, *Daniil* și *Tobie* nu există argumente concludente că ar proveni din traducerea inițială. La fel și ms. rom. 710, o copie din 1741 a unor texte biblice, descoperită de V. Mangra, deși prezintă unele similitudini cu textul *Paliei*, nu derivă din aceeași versiune, așa cum presupuneau I.G. Sbiera și N. Iorga.

Cu toate că proiectul editorial și filologic al lui Mario Roques nu a fost finalizat în întregime, el a reușit, fără îndoială, printr-un „studiu bine întemeiat și alcătuit, clar și frumos scris”²⁶¹, ca și printr-o restituire lucrată cu multă probitate, să marcheze un punct de reper al textologiei românești.

²⁶⁰ I. Șiadbei, *Fragmentul Leviticului românesc de la Belgrad*, în RF, I, 1927, nr. 3, p. 276–283; vezi și Gheție–Mareș, *Originile*, p. 362–363.

²⁶¹ N. Drăganu, „*Les premières traductions roumaines de l'Ancien Testament. Palia d'Orăștie (1581–1582). Préface et livre de la Genèse*”, în DR, IV₂, 1924–1926, p. 1113.

Ștefan Ciobanu și cultul izvoarelor istorice

La fel ca Nicolae Cartoian, Ștefan Ciobanu (1883–1950) ilustrează elocvent condiția istoricului literar polarizat aproape în exclusivitate pe investigarea epocii vechi, asupra căreia se apleacă de fiecare dată cu erudiție și spirit critic. Formația de slavist, cristalizată în ambianța de studiu a Universității „Sfântul Volodimir” din Kiev, va fi decisivă pentru evoluția sa științifică. Cercetarea arhivelor țariste și a bibliotecilor din Kiev, Moscova și Sankt Petersburg, sub îndrumarea mentorului său, Vladimir Peretz, îi deschid noi perspective în studierea scrisului vechi românesc, prin prisma descrierii raporturilor culturale româno-ruse și româno-ucrainene din epoca medievală. Una dintre primele contribuții ale lui Ciobanu îi apare în revista moscovită „Etnografičeskoe obozrenie”, din 1911, nr. 3–4, un studiu în limba rusă despre *Legende românești despre Maica Domnului*, pentru ca în anul următor să publice în „Zapiski neofilologičeskogo obščestva” din Sankt Petersburg, tot în rusește, studiul *Mitul lui Arachne în Legenda Maicii Domnului*. Un alt studiu aprofundat despre *Dicționarul slavo-român* (nr. 240) din Biblioteca Societății de Istorie și Antichități Rusești din Moscova, publicat în „Russkij filologičeskij vestnik” din Varșovia, în 1914, nr. 1, îi conferă deja istoricului literar o anumită recunoaștere în breasla filologică²⁶². Adevărata sa consacrare survine în urma publicării monografiei *Dosoŭtei, mitropolitul Sucevei, și activitatea sa*

²⁶² Pentru profilul istoricului și al militantului politic, a se vedea și I.C. Chițimia, *Remember: Ștefan Ciobanu*, în „Jurnalul literar”, s.n., IV, nr. 45–48, decembrie 1993, p. 3, 8; Vasile Grosu, *Ștefan Ciobanu – profesor și om politic*, în STD, s.n., XII, 2001, nr. 1–2, p. 207–220; idem, *Academicianul Ștefan Ciobanu*, Chișinău, Editura Elan Poligraf, 2010.

literară, apărută la Kiev, în 1915, sub egida Academiei Imperiale de Științe a Rusiei, tradusă în 1918 și în română²⁶³.

Sub raportul metodei, Șt. Ciobanu se revendică de la sistemul lansonian, invocând, mai întâi, celebrul eseu al istoricului literar francez, *La méthode de histoire littéraire*, apărut în 1910 în „Revue du mois”, în sensul definirii unei viiziuni istorice asupra literaturii. Istoricul basarabeian admite prioritatea aplicării unor criterii riguroase în cercetările istorico-literare, prin care să se stabilească anumite „legi în nașterea și dezvoltarea operelor îmbrăcate în forma cuvântului și care ar pune istoria literaturii în rândul științelor”²⁶⁴. Orientările de natură metodologică pe care le schițează în introducerea la cursul său de istorie a literaturii române vechi, ținut la Facultatea Litere și Filosofie din București între anii 1938–1943, pornesc de la ideea că literatura este asemenea unui organism viu, cu propriile sale legi de dezvoltare. Menirea istoricului literar ar fi aceea de a descoperi „cauzele fenomenelor literare și de a face legătura evolutivă între aceste fenomene”, de a intui „legile de cauzalitate cărora se supun faptele literare”²⁶⁵. Pentru aceasta, el are la îndemână două categorii de metode ce pot fi utilizate în cercetarea istoriei literaturii: metodele subiective, care implică un anumit relativism și chiar dogmatism, și cele obiective, numite și metode critice. Din prima categorie sunt analizate metoda estetică, etică și cea sociologică, iar din cea de-a doua, metoda istorică, cea istorico-psihologică (biografică), cea istorico-culturală, promovată de H. Taine, cea istorico-comparativă, practică la noi de D. Caracostea, apoi metoda evoluționistă, cu accentul pus de F. Brunetière pe dinamica genurilor literare, și metoda filologică (exegetică).

²⁶³ Dosoftei, mitropolitul Moldovei, și activitatea lui literară. Contribuții la istoria literaturii românești și a legăturilor româno-ruse literare din secolul al XVII-lea, traducere din rusește de Ștefan Berechet, Chișinău, 1918.

²⁶⁴ Introducere în istoria literaturii române. Orientări metodologice, București, Casa Școalelor, 1944, p. 47.

²⁶⁵ *Ibidem*, p. 17–18.

Ciobanu înclină fără ezitare în favoarea celei din urmă metode de cercetare, pe care o consideră cea mai adecvată, deoarece permite o cercetare complexă pentru „a stabili și verifica textul, a supune opera unui examen genetic, a determina influențele”²⁶⁶. Prin metoda filologică se recurge, totodată, la o serie de discipline auxiliare de investigație deosebit de utile: bibliografia, paleografia, cronologia, istoria limbii, istoria, istoria artei (miniatură, ornamentică, iconografie). De asemenea, critica textelor, pe linia contribuțiilor lui D. Russo, i se pare o modalitate indispensabilă pentru studierea vechilor monumente literare. În final, el realizează o schiță istoriografică cvasicompletă, într-un excurs de la M. Kogălniceanu la G. Călinescu, sub titlul *Cunoștințele istorico-literare la români*, urmărind modul în care disciplina își conturează obiectul și își delimitează criteriile. Referindu-se doar la sfera preocupărilor sale constante, concluzia exegezei metodologice din 1944 este exprimată lapidar de către Șt. Ciobanu: „Iată de ce un cercetător al literaturii noastre vechi are nevoie să se adreseze direct izvoarelor”²⁶⁷. Această raportare nemijlocită la text, la document a devenit un principiu de lucru vital, urmat în mod consecvent de istoricul literar în toate cercetările publicate.

Unele elemente ale concepției sale istoriografice sunt reluate succint și în paragrafele introductive ale *Istoriei literaturii române vechi*, apărută într-un prim volum în 1947. El afirmă de la început că este dificil să realizezi o periodizare a istoriei noastre literare, întrucât există anumite „legături de continuitate” prin care disocierile nu sunt întotdeauna posibile. Istoricul nu împărtășește încercările de împărțire a literaturii după genuri (A. Densușianu) sau cronologic, pe secole (G. Pascu), arătându-se mai receptiv față de criteriul de periodizare potrivit curentelor care se manifestă într-o anumită epocă, adoptat de N. Iorga. El se referă, totodată, la demarcația curentă între literatura veche și cea

²⁶⁶ *Ibidem*, p. 64.

²⁶⁷ *Ibidem*, p. 69.

nouă, cea dintâi distingându-se „nu numai ca formă și stil, ci și ca spirit”²⁶⁸, fiind „pătrunsă de idealuri religioase” și influențată puternic de cultura Orientului, de sorginte bizantină. Preluând aici o butadă a lui D. Russo („Cine zice slavism zice bizantinism”), autorul conchide că literatura slavonă care s-a răspândit la noi între secolele al XIII-lea și al XVII-lea a fost, în fond, o literatură bizantină, iar exemplele pe care le selectează din diferite scrieri hagiografice, dogmatice sau morale, din imnografie, apocrife sau istoriografie oferă argumente în sprijinul acestei aserțiuni. El devine însă subiectiv atunci când minimalizează circulația textelor slavo-române de redacție mediobulgară la noi.

Începuturile scrisului în limba română sunt studiate îndeaproape de Ștefan Ciobanu, el fiind convins că germenii literaturii naționale se regăsesc în cele două veacuri de cultură slavă pe care le-am traversat. Istoricul literar se sizează faptul că actele cu caracter privat, textele propriu-zis neliterare, scrise în română, le precedă pe cele literare. În privința curentului cultural-religios care a generat primele traduceri, sunt trecute în revistă, pe rând, teoriile care susțin influența bogomilismului, a catolicismului, a luteranismului și a husitismului. Toate opiniile formulate sunt supuse unor critici amănunțite, socotindu-se ca nefondată motivarea traducerilor fie printr-un „act complicat” care a rezultat dintr-o propagandă concertată din exterior, fie dintr-o „izbucnire neașteptată a unei conștiințe naționale”²⁶⁹. El acceptă, în principiu, explicarea traducerilor printr-o „necesitate a vieții interne”, dar le pune pe seama unor cerințe de ordin didactic și religios, scopul lor fiind „de a înlesni învățarea limbii slave bisericești pentru clerul român”²⁷⁰.

Destinația didactică a scrierilor slavone cu traducere românească intercalată va fi repusă în discuție de Ștefan

²⁶⁸ *Istoria literaturii române vechi*, ediție îngrijită, note și prefată de Dan Horia Mazilu, București, Editura Eminescu, 1989, p. 8.

²⁶⁹ *Începuturile scrisului în limba românească*, în AAR, seria III, Mem. sect. lit., tom. X, mem. 3, 1940–1941, p. 57.

²⁷⁰ *Ibidem*, p. 77.

Pașca²⁷¹ și Ion Gheție, cu amendamentul adus de acesta din urmă că primele texte nu au fost neapărat în întregime bilingve, din care să se fi desprins ulterior traducerile românești ale cărților religioase din secolul al XVI-lea²⁷², cum credea Ciobanu. De asemenea, nici teza de inspirație iorghistă privind localizarea traducerilor în Maramureș nu s-a dovedit viabilă. În schimb, el își va nuanța opinia despre rolul jucat de Reformă în spațiul cultural autohton, susținând că acesta s-a manifestat totuși în direcția răspândirii scrierilor în limba română prin intermediul tiparului²⁷³.

Cheia de boltă a expozeului său istorico-literar are în vedere, după propria mărturisire, situarea literaturii noastre vechi într-un cadru mai apropiat de literaturile popoarelor din jur, autorul urmărind cu precădere relațiile culturale româno-est-slave, conexiunile și interferențele între aceste literaturi, cu relevarea filonului original al scrisului românesc. Un exemplu îl constituie comentariul asupra *Învățăturilor lui Neagoe Basarab*, în care se pronunță categoric în favoarea autenticității și a paternității domnitorului muntean privitor la această operă excepțională, o adevărată „enciclopedie moral-religioasă și filozofică a trecutului”, în care este concentrată întreaga înțelepciune din bătrâni, „toată erudiția religioasă și politică a vremurilor vechi”²⁷⁴. Asemănările pe care le găsește între această scriere și *Învățăturile lui Vladimir Monomah către copiii săi*, o operă rusească scrisă la începutul secolului al XI-lea, presupun, după Ștefan Ciobanu, existența unui izvor comun.

Aceeași perspectivă comparatistă, bazată pe un documentarism intensiv, de o mare profunzime, este prezentă și în alte lucrări ale Ciobanu, între care *Dimitrie Cantemir în*

²⁷¹ Șt. Pașca, *Contribuții la istoria începutului scrisului românesc*, în CL, I, 1956, nr. 1–4, p. 82–85.

²⁷² Vezi Gheție, *Începuturile*, p. 196–201.

²⁷³ Vezi *Istoria literaturii române vechi*, ed. cit., p. 110.

²⁷⁴ *Ibidem*, p. 47.

Rusia (1925)²⁷⁵, o evocare doctă, ramificată, cu alura unui adevărat roman istoric, în același timp, precum și *Din legăturile culturale româno-ucrainiene. Ioanichie Galeatovschi și literatura românească veche* (1938)²⁷⁶, o reconstituire a unui destin cărturăresc bine conturat, cu răsfrângeri asupra unor scrieri de la noi din ultimele decenii ale secolului al XVII-lea și din secolul următor. Istoricul literar pare aproape copleșit de informația pe care o deține, fără a deveni arid. El interpretează datele cu suplețe și simț plastic, împrumutând o parte din elocința lui Iorga. Nu rămâne închistat într-o anumită teorie, fiind dispus să-și revizuiască punctele de vedere, așa cum a procedat, de pildă, în legătură cu originea lui Dosoftei. Dacă în micromonografia din 1918 înclina pentru originea „mălorusă” a mitropolitului, în discursul său de recepție în Academia Română, din 1920, i se alătură lui N. Iorga în susținerea descendenței grecești, deși sugerează și o posibilă filiație aromână, pentru ca în primul volum al cursului său de istoria literaturii să opteze definitiv pentru ultima variantă.

Acest schiță de portret al istoricului literar ar fi incompletă dacă am ignora edificiul construit și dedicat de el spațiului său de origine, culturii basarabene care a rezistat și a renăscut peste timp asemenea pășării mitologice. Piese de rezistență ale acestei panorame istorico-culturale și social-politice cuprind scrieri precum *La continuité roumaine dans la Bessarabie, annexée en 1812 par la Russie* (1920), *Cultura românească în Basarabia sub stăpânirea rusă* (1923), *Chișinăul* (1925), *Basarabia*, monografie (1926), *Unirea Basarabiei. Studiu și documente cu privire la mișcarea națională din Basarabia în anii 1917–1918* (1929), *Contribuția Basarabiei la dezvoltarea literaturii naționale* (1941), *La Bessarabie, sa population, son passé, sa culture* (1941), unele fiind reeditate în anii din urmă. Cultul izvoarelor, profesat cu dăruire de către Ștefan Ciobanu, i-au conferit amplitudinea demersului său istoriografic, care își păstrează actualitatea.

²⁷⁵ Publicată în extras din AAR, seria III, Mem. secț. lit., tom. II; reeditată în 2000 de Dan Horia Mazilu la Editura Elion.

²⁷⁶ Extras din AAR, seria III, Mem. secț. lit., tom. VIII.

Ștefan Pașca și începuturile scrisului în limba română

Apetența pentru mai multe ramuri ale lingvisticii pare să-i caracterizeze cu pregnanță pe „muzeiști”, vocația și disponibilitățile lor depășind cadrul limitat al unei singure discipline. Dând curs unei mentalități care refuza stricta specializare, încă recurentă în epocă, Ștefan Pașca (1901–1957) va îmbrățișa și el mai multe domenii, între care filologia, istoria limbii și onomastica vor fi, la fel ca la Nicolae Drăganu, prioritare.

Metodic și riguros, Ștefan Pașca va aborda chestiuni controversate privitoare la începuturile scrisului în limba română, examinând cu probitate vechimea tradiției grafice românești, filiația și raporturile dintre versiunile unor monumente de limbă, finalitățile didactice ale textelor slavone cu traducere românească intercalată, multe dintre supozițiile sale fiind reluate și confirmate de cercetările actuale. Pentru elucidarea unor perioade mai puțin clare din istoria scrisului românesc²⁷⁷, el supune mai întâi analizei vechea terminologie referitoare la scris și citit. Evoluția unor termeni din sfera culturii (*scrie, învăța, citi, cuvânt*) stătuse și în atenția lui O. Densusianu, care publicase în 1925 și 1926, în „Grai și suflet”, studiul intitulat *Semantism anterior despărțirii dialectelor române*²⁷⁸. Păstrarea unor cuvinte din această categorie în limba română, din latină, probează, după Pașca, faptul că, de-a lungul întregului ev mediu, românii au cunoscut și chiar au practicat, sporadic, scrisul și cititul. El

²⁷⁷ *Contribuții la istoria începutului scrisului românesc*, în CL, I, 1956, nr. 1–4, p. 79–90.

²⁷⁸ Vezi O. Densusianu, *Opere*, ediție îngrijită de B. Cazacu, V. Rusu și I. Șerb, vol. I, București, Editura pentru Literatură, 1968, p. 585–615.

respinge, însă, în subsidiar, pe bună dreptate, explicația lui O. Densusianu, potrivit căreia noțiunea scrisului s-a perpetuat, chiar dacă acesta nu era folosit efectiv, datorită unor sensuri secundare, cum ar fi cel de „a desena, a zugrăvi”, sau cel legat de păstorit: „a scrie, a creșta pe răboj”. În cazul unui prezumtiv hiatus de mai multe secole în utilizarea scrisului, s-ar fi ajuns în situația în care verbul *scrie* să nu mai redea, în secolul al XVI-lea, sensul propriu al latinescului *scribere*, ci numai sensurile secundare, tocmai acestea fiind acum pe cale de dispariție.

În ceea ce privește practicanții scrisului, aceștia sunt identificați între preoții de țară, despre care ar fi greșit să se creadă că erau în totalitate străini, dar și în persoana dascălilor, scribilor și grămăticilor care apar menționați în documente. Acreditând ideea folosirii scrierii în perioada premergătoare pătrunderii liturghiei slavone, lingvistul clujean indică chiar o succesiune în timp, deprinderea scrisului făcându-se până în secolul al VII-lea în latinește, apoi, până în secolul al X-lea, în grecește, ceea ce constituie, desigur, o simplă conjectură. Cert este că, începând din evul mediu timpuriu, de când scrierea în limba latină și cu alfabet latin era cunoscută, traversând după aceea, din secolul al X-lea, perioada slavonismului cultural, și până în secolul al XVI-lea, de când datează primele texte redactate în limba română, „trebuie să se fi scris românește întotdeauna, sporadic și pentru nevoi particulare”²⁷⁹, după remarca lui Al. Rosetti.

Trecând în revistă câteva dintre școlile mănăstirești, precum acelea de la Tismana, Neamțul sau Peri, din Maramureș, unde se deprindea, indubitabil, și meșteșugul scrisului, Pașca accentuează destinația didactică a textelor bilingve slavo-române, sugerată inițial de Ștefan Ciobanu²⁸⁰. Deși acest gen de texte putea răspunde și unor obiective de politică religioasă, vizând atât bisericile păstrătoare ale tradiției slavonismului în Ardeal, cât și cele în care „înce-

²⁷⁹ Rosetti, *Istoria*, p. 430.

²⁸⁰ Șt. Ciobanu, *Începuturile scrisului în limba românească*, în AAR, seria III, Mem. secț. lit., tom. X, mem. 3, 1940–1941, p. 40–54.

puse să se năruie această tradiție”²⁸¹, ele îndeplineau în primul rând rolul unor manuale de exerciții de traducere pentru înțelegerea pasajelor în slavonă. Scopul precumpănitor didactic al acestor scrieri, în consonanță cu opiniile lui Șt. Ciobanu și Șt. Pașca, este acceptat de Ion Gheție, care va oferi un tablou sintetic, mult mai extins, al textelor slavone cu traducere românească intercalată, repartizate pe domenii: texte biblice, cazanii, texte religioase apocrife, texte juridice și cărți populare²⁸². Această largă paletă tematică face și mai plauzibil faptul că fragmentarea textelor bilingve nu trebuie raportată la o eventuală motivare a caracterului canonic al traducerii și nici la necesități de lectură curentă, evident dificile. Pentru afirmarea funcției lor didactice, Pașca aduce și argumentul dublelor sau triplelor glosări, pentru redarea echivalentului slavon, cu exemplificări din *Psaltirea slavo-română* de la Mehadia și din *Codicele* Gaster. Este notabil faptul că el nu împărtășește însă, în întregime, opinia lui Ștefan Ciobanu, potrivit căreia primele texte românești ar fi fost bilingve, din care s-au desprins toate traducerile românești ale cărților religioase din secolul al XVI-lea.

Pentru a demonstra vechimea tradiției grafice românești, Șt. Pașca examinează, tot în studiul său din 1956, valoarea unor slove chirilice. Astfel, crearea noii slove 5 pentru notarea africateri ǵ, pe care o consideră, la fel ca Ilie Bărbulescu, o inovație grafică la noi, după sârbă, prin modificarea lui q, presupune o practică încetățenită deja a scrierii în limba română. El aduce noi exemple din colecțiile de documente slavo-române, arătând că slova apare atestată, în a doua jumătate a secolului al XV-lea, mai întâi în Moldova și abia apoi în Muntenia. O altă slovă discutată este –, văzută ca o modificare a lui 7 din mediobulgară, pentru redarea segmentului vocalic corespunzător lui î inițial. Ștefan Pașca are rezerve față de opinia avansată de E. Petrovici, după care slova 7 a fost adoptată în scrisul de la

²⁸¹ Șt. Pașca, *art. cit.*, p. 83.

²⁸² Gheție, *Începuturile*, p. 199.

noi în două epoci diferite, în funcție de pierderea nazalității acestui fonem, respectiv, întâi, în secolul al XIV-lea, iar într-o perioadă mai târzie cu noua sa valoare. El pledează pentru ideea împrumutării slovei la un moment dat și denazalizarea ulterioară după model mediobulgar. Existența unei tradiții anterioare secolului al XVI-lea a scrisului în română explică notarea prin – a unui fonem de timbru nazal. A treia slovă pe care o menționează în favoarea tradiției grafice românești este –, pe care o atestă în unele documente slavo-române, corespunzând valorii sale inițiale (*dz*).

Argumentația amplă la care apelează autorul îi permite să conchidă că tradiția de a scrie românește cu slove chirilice e „mai veche cu *cel puțin* două veacuri decât cel dintâi monument de limbă păstrat, scrisoarea lui Neacșu din 1521”. Mai rezervat, I. Gheție va plasa consolidarea acestei tradiții în a doua jumătate a secolului al XV-lea, în intervalul 1450–1520. În a doua jumătate a secolului al XVI-lea, de când dispunem de primele monumente literare în limba română, tradiția noastră grafică avea o vechime de aproximativ o sută de ani²⁸³.

Unele probleme controversate ale filologiei românești sunt discutate, tangențial, însă cu un bogat eșafodaj de date, atunci când Pașca examinează versiunile românești ale *Apostolului* din secolul al XVI-lea²⁸⁴. Teza traducătorului unic, maramureșean sau nord-ardelean, a textelor rotacizante, emisă de către N. Iorga, nu i se pare îndreptățită filologului clujean. El găsește hazardată atribuirea acestei ample acțiuni de transpunere în limba română unei singure persoane, întrucât ipoteza nu se bazează pe analiza pretinsului original, ci pe copii, transmise prin mai multe intermediare. Nu a fost sesizat nici aspectul calitativ al traducerii, care prezintă diferențe de la o porțiune la alta a aceluiași text, cu inadecvări de exprimare ce nu pot fi proprii unui singur

²⁸³ I. Gheție, *op. cit.*, p. 19; vezi și Gheție–Mareș, *Originile*, p. 136.

²⁸⁴ Șt. Pașca, *Probleme în legătură cu începutul scrisului românesc. Versiunile românești din secolul al XVI-lea ale „Apostolului”*, în CL, II, 1957, p. 47–95.

individ. Traducerea acestor texte, care diferă de la o secțiune la alta, ar fi, prin urmare, o operă de colaborare, așa cum reiese din introducerea la *Catehismul* lui Coresi, unde cei care au transpus *Tetraevangelul* în românește sunt numiți „nește creștini buni”, originari, după părerea sa, din centrul și sud-estul Transilvaniei.

Problemele de filiație pe care le comportă cercetarea comparată a diferitelor versiuni ale *Apostolului* îi prilejuiesc lui Șt. Pașca o amplă demonstrație. Rediscutarea acestor raporturi pornește de la principiul neacceptării ca pe o dogmă a teoriei lui N. Iorga despre originea maramureșeană a traducerii în română a textelor biblice fundamentale. La fel ca descoperitorul *Codicelui Voronețean*, Gr. Crețu, care afirmase că nu există nicio legătură între versiunea rotacizantă și cea coresiană, Pașca arată că fiecare dintre cele două versiuni sunt opera unor traducători diferiți, provenind din regiuni diferite, care au lucrat în mod independent și au fructificat originale slavone distincte. El polemizează, la un moment dat, cu Al. Rosetti, cel care preluase teoria lui Iorga, dezvoltând-o și nuanțând-o în multe privințe. Dacă inițial nu admitea posibilitatea colaționării de către Coresi și colaboratorii săi a unei traduceri românești mai vechi cu un text slavon, Al. Rosetti înclină, după aceea, în favoarea acestui gen de revizuire, care a avut ca rezultat o traducere mai apropiată de textul slav decât versiunea din *Codicele Voronețean*²⁸⁵. După cum susține însă Șt. Pașca, admiterea unei astfel de colaționări ar însemna să atribuim „celor dintâi editori români de texte traduse exigențe de lucru prea adesea dezmințite de felul cum se prezintă – cu lipsuri și erori grave de tot felul – tipăriturile coresiene”.

Relația dintre cele două versiuni ale *Apostolului* fusese relevată și de către N. Drăganu, care, spre deosebire de Iorga și, mai apoi, de Al. Rosetti, considera textul rotacizant o copie mai recentă, indirectă, după tipărirea coresiană. Aceeași dependență a textelor rotacizante față de textele lui

²⁸⁵ Al. Rosetti, *Limba română în secolele al XIII-lea–al XVI-lea*, București, Editura Academiei, 1956, p. 204–208.

Coresi fusese susținută și de Moses Gaster în *Chrestomatia română* din 1891.

Cu toate că Pașca nu ignoră asemănările și identitățile de exprimare ale celor două texte, care ar putea să indice, aparent, același izvor, divergențele existente nu i se par a fi remanieri intenționate în versiunea coresiană. El respinge, așadar, ipoteza potrivit căreia Coresi ar fi prelucrat o versiune maramureșeană a *Apostolului*, arătând că în textul tipărit nu se întâlnește, de exemplu, nicio singură „scăpare” a tipografului în ceea ce privește rotacismul. Substituirile operate la nivel lexical nu se produc, însă, în mod consecvent, după cum observă Pașca. Sunt înlocuite, bunăoară, în cuprinsul tipăriturii, cuvinte precum *lângedul*, din textul așa-zis maramureșean, prin *bolnavul*, pentru ca în alte pasaje acestea să rămână neschimbate, în aceeași situație fiind termeni ca *ariră* și *năsip*, *sămânță* și *rudă*. Omisiunile comune celor două versiuni ar reflecta, în această situație, omisiuni corespunzătoare în textele slavone traduse în mod independent. Cercetări mai recente au confirmat, parțial, presupunerea lui Pașca, patru dintre cele cinci omisiuni remarcate regăsindu-se în unele versiuni slavone, cum ar fi aceea cuprinsă în ms. sl. BAR 435²⁸⁶. Referindu-se la argumentele lui Al. Rosetti aduse în favoarea relației genetice dintre cele două versiuni, el explică coincidențele semnalate nu prin raportarea la o traducere comună, ci prin servilismul traducerii, „din cuvânt în cuvânt, și mai mult sau mai puțin exacte din punctul de vedere al exprimării în românește”. Diferențele lexicale pe care le pune în evidență Șt. Pașca, în plus față de cele sesizate de Al. Rosetti, i se par concludente în impunerea aserțiunilor sale. Iată câteva dintre deosebirile pe care le constată între *Apostolul* lui Coresi și *Codicele Voronețean*: *acoperemânt* – *podu*; *adâncatul* – *genrurea*; *adins eiș* – *urul alaltu*; *adune* – *deștingă*; *aprinde* – *păleaste*; *aprints* – *încindere*; *arătă* – *cice*; *așteptară* – *adăsta*; *cărămu-ne* – *vânslămu*; *câștigă-se* – *grijască-se*; *destul* – *de biu*; *dosadă* –

²⁸⁶ Mariana Costinescu, *Versiunile din secolul al XVI-lea ale „Apostolului”*. Probleme de filiație și localizare, în VTR, p. 95 ș. u.

împutare; dospiră – pristo; feciorul – prunc; feleluit – sveatu; ferecare – năravu; funile – oajde; glas – despus; greață – sminteală; gropniță – comarnic; învățătură – obrazu; judecareși – răgiudecareși; legară – spândzurară; mază – prețu; miariul – miiășul; milosârzi – supuși; moșilor – tătânrească; nevoi – lăngori; ocnă – zăbleală; peliță – trup; plecați – supuși; postâmpi – apropiere; poveleanie – porâncită; pre-asupră – curmedzișu; prestânire – po<s>tâmpire; preveaghe – dobândi; previre – zboriște; prilăstireși – blăznireși; pritorii – tindele; răposăm – lăcuimu; răzvrătire – întorcătură; rostul – usnele; sălășuiam – lăcuimu; sănătoșați-vă – întregu-mândriți-vă; semințe – neamuri; sfeatul – fărecarea; strigare – ceartă; suspinași – hlipindu; urâciunile – zavistul; vânslămu-ne – descărcămu-nă.

Vom aduce câteva amendamente la acest șir de corespondențe: sunt transcrise greșit *acoperemânt* în loc de *acoperimânt*, *încindere* în loc de *încindre*, *judecareși* în loc de *judecași* și, respectiv, *răgiudecareși* în loc de *răgiudecatu*, *prestânire* în loc de *prestă<m>pire*; apare la Pașca lecțiunea greșită *gropniță* în loc de *gorniță* „cameră așezată la etaj”; *milosârzi* trebuie pus în relație cu un alt termen din CV, *miluitori*, și nu cu *supuși*, ultimul formând pereche cu termenul *plecați*; lui *previre* îi corespunde, de fapt, *prăvire*, iar *zboriște*, omis la Coresi, apare în CV ca o repetiție sinonimică.

Pentru a oferi probe în plus în favoarea respingerii unui presupus raport de dependență între cele două versiuni, Pașca extinde comparația și în domeniul sintaxei. Divergențele pe care le constată în structura propoziției și a frazei, în topică, stângăciile de exprimare, omisiunile, redarea greșită a sensului unor pasaje la Coresi par să-i întărească această convingere. În favoarea tezei sale, el supune analizei și o a treia versiune, cea existentă în *Codicele Gaster*. Și de data aceasta el optează pentru independența fiecărei versiuni, coincidențele și asemănările de ordin lexical fiind datorate utilizării unor glosare slavo-române rămase necunoscute.

Credem că premisa de la care pornea filologul clujean în acest ultim demers comparativ nu este edificatoare, deoarece *Apostolul* din colecția Gaster nu conservă o versiune datând

din secolul al XVI-lea²⁸⁷. Apelând doar la textul tipărit ca appendice la ediția din 1929 a *Evangeliiarului* de la Londra, și nu la forma sa autografă din manuscrisul românesc 1154, Pașca nu a luat în considerare însemnarea care atestă că acesta a fost copiat în jurul anului 1703 de către Teofil din Rucăr. Cu toate că este irelevantă comparația cu un text din secolul al XVIII-lea, de fapt o copie a unei traduceri care datează doar de la începutul secolului anterior, Pașca face, totuși, câteva observații notabile. El sesizează faptul că limba *Apostolului* Gaster nu reflectă particularități specifice unui singur grai, pe de o parte, iar existența unor inadvertențe de ordin grafic, a variantelor fonetice și a dubletelor lexicale dovedește că manuscrisul respectiv este o copie, și nu autograful traducătorului, pe de altă parte. În fine, dacă ipoteza privitoare la copistul străin nu este verosimilă, înconsecvențele explicându-se prin suprapunerea a două maniere de notare și a lipsei de experiență a copistului, în schimb localizarea traducerii din care provine versiunea Gaster în nord-vestul Ardealului, iar a copiei în nordul Moldovei conține câteva date care pot fi reținute.

Cât privește modelul din care descinde versiunea pas-trată de *Codicele Voronețean*, acesta ar fi, după Șt. Pașca – în consonanță cu ipoteza lui Bohuš Tenora, din 1914 –, de redacție slavă răsăriteană, în timp ce *Apostolul* coresian ar fi conservat unul de redacție sudică. Opinia sa va fi împărtășită și de N. Corlăteanu, un alt adept al derivării celor două versiuni din traduceri de sine stătătoare²⁸⁸.

Cercetările ulterioare au infirmat teza independenței versiunilor românești din secolul al XVI-lea ale *Apostolului*, posibilitatea stabilirii unei relații de filiație fiind peremptorie. Repunerea în circuitul științific a *Apostolului* copiat de popa

²⁸⁷ Idem, „*Apostolul*” din colecția Gaster, în SLLF, vol. I, p. 173–187.

²⁸⁸ Șt. Pașca, *Probleme*, p. 89; N. Corlăteanu, *În jurul unei controverse filologice (Raportul dintre „Codicele Voronețean” și „Lucrul apostolesc” al lui Coresi)*, în SCL, XI, 1960, nr. 3, p. 443–457; idem, *Despre aceeași controversă filologică (Raportul dintre „Codicele Voronețean” și „Lucrul apostolesc” al lui Coresi)*, în LR, XII, 1963, nr. 2, p. 177–185.

Bratul (1559–1560), încă necunoscut lui Pașca, precum și studierea comparativă a versiunilor românești care s-au transmis și a diverselor variante slavone au confirmat descendența textelor dintr-o traducere unică. Fiecare dintre cele trei versiuni ale *Apostolului* a rezultat, așadar, din revizia traducerii comune, prin colacionarea textului cu versiuni slavone deosebite de modelul care a stat la baza echivalării inițiale²⁸⁹.

Rămânând tot în perimetrul contribuțiilor privind începuturile scrisului românesc, vom mai consemna părerea lui Șt. Pașca în legătură cu identificarea sursei *Tetraevangelului* copiat de Radu de la Mănicești (manuscris cunoscut sub numele de *Evangheliarul de la Londra*). El se aliază ipotezei avansate anterior de N. Iorga, S. Pușcariu, N. Drăganu și C. Lacea, considerând că izvodul pe care l-a fructificat grămăticul a fost o copie a traducerii originale a *Tetraevangelului*, alta decât cea care s-a aflat la dispoziția lui Coresi²⁹⁰. Observarea concordanțelor și a deosebirilor dintre cele două texte, a omisiunilor și a greșelilor de tipar preluate în manuscris a permis impunerea, ulterior, a opiniei conform căreia sursa utilizată de Radu de la Mănicești a fost o copie directă sau mediată după un exemplar din ediția coresiiană din 1561²⁹¹.

Câteva texte din secolele al XVII-lea și al XVIII-lea vor intra în sfera de interes a lingvistului clujean, preocupat atât de aspectele de critică textuală, cât și de evoluția normelor literare în tipăriturile românești din perioada respectivă. În 1939, Șt. Pașca publică o ediție critică²⁹², exemplară pentru nivelul restituirilor din acel moment, considerată cu îndreptățire de P.P. Panaitescu „un model de cercetare amănunțită și corectă”²⁹³ a unui vechi text românesc. Autorul

²⁸⁹ Vezi Mariana Costinescu, *Versiunile din secolul al XVI-lea ale „Apostolului”*, p. 93–145; CV, p. 50–66.

²⁹⁰ Șt. Pașca, *Activitatea lui Moses Gaster în domeniul lingvisticii și al filologiei române*, în CL, I, 1956, nr. 1–4, p. 113.

²⁹¹ Gheție, *Începuturile*, p. 182–195.

²⁹² *O tipăritură munteană necunoscută din secolul al XVII-lea: Cel mai vechi Ceaslov românesc. Studiu istoric literar și de limbă*, București, Imprimeria Națională, 1939 (Academia Română, *Studii și cercetări*, XXXVI).

²⁹³ RIR, IX, 1939, p. 460.

Întreprinde un examen filologic minuțios al celui mai vechi *Ceaslov* românesc, axat pe evidențierea caracterelor tipografice, ornamenticii, filigranelor hârtiei și a cadrului istoric, urmat de un studiu consacrat grafiei și particularităților de limbă. Pentru descrierea aspectului formal al cărții și elucidarea chestiunilor legate de datarea și localizarea textului se fac comparații pertinente cu tipărituri apărute în aceeași perioadă la Câmpulung, Govora și Alba Iulia. Identitatea între hârtia folosită la imprimarea *Pravilei* de la Govora, din 1640, și cea din tipăritura analizată nu i se pare întâmplătoare. El împărtășește, în final, ipoteza că textul a fost tipărit de către Meletie Macedoneanul, la Govora, în cursul celei de-a doua jumătăți a lunii septembrie și în octombrie 1640. S-a mai avansat și posibilitatea – sugerată de descoperitorul cărții, A. Filimon – ca acest *Ceaslov* să fi fost tipărit la Alba Iulia, în contextul disputelor stârnite de succesiunea la scaunul vlădicesc al Transilvaniei, după moartea lui Ghenadie. Însuși editorul găsește similitudini cu unele caracteristici poligrafice ale tipăriturilor bălgrădene, în speță cu o culegere de texte cu conținut religios și profan din 1639²⁹⁴, descrisă anterior de către N. Drăganu și atribuită lui popa Dobre²⁹⁵. La rândul său, N. Drăganu sugera faptul că activitatea acestuia din urmă nu putea să se limiteze doar la cărțile pe care știm că le-a imprimat, în mod sigur, la Bălgrad și în împrejurimi (*Evanghelia cu învățătură*, 1641, *Catehismul calvin*, 1642). Într-adevăr, cei doi pretendenți la funcția de mitropolit, Meletie Macedoneanul și Iorest, ar fi putut fi interesați, în egală măsură, datorită calităților lor de tipografi, să se implice în editarea unor cărți în reședința

²⁹⁴ Localizată de Pașca la Prisaca, unde se va tipări și *Catehismul* din 1642; vezi *O tipăritură munteană necunoscută*, p. 20, nota 3.

²⁹⁵ N. Drăganu, *Cea mai veche carte rákóczyană*, în AIIN, I, 1921–1922, p. 161–278; ulterior, în 1938, Drăganu revine și susține localizarea acestei culegeri, ca și a *Ceaslovului*, la Govora; vezi *Istoria literaturii române din Transilvania de la origini până la sfârșitul secolului al XVIII-lea. Histoire de la littérature roumaine de Transylvanie des origines à la fin du XVIIIe siècle*, ed. cit., p. 68.

princiară transilvană, care să-i recomande, o dată în plus, pentru demnitatea la care doreau să acceadă.

Sunt mai multe motive care infirmă însă tipărirea cărții la Alba Iulia, printre care și acela că hârtia *Ceaslovului* nu provenea de la moara din Lancrăm, activă în acea perioadă, utilizată fără excepție în tipografia din capitala princiară. Reexaminarea filigranologică atestă folosirea unor sorturi de hârtie de proveniență venețiană, având ca marcă o arbaletă în cerc surmontată de un trifoi, iar drept contramarcă, trifoiul flancat de litere, care apar în mod frecvent și în tipăriturile muntene de la mijlocul secolului al XVII-lea²⁹⁶.

Mai mult, o remarcă mai veche a lui Ion Budai-Deleanu, trecută neobservată, permite elucidarea datării și a localizării *Ceaslovului* românesc editat de Pașca. În două dintre scrierile sale lingvistice, în care analizează valoarea slovelor chirilice și corespondentele lor latine, respectiv *Excerptum ex capitae secundo operis mei sub titulo Fundamenta...* și *Temeiurile gramaticii românești*, Budai-Deleanu oferă exemple dintr-o carte de rugăciuni tipărită în anul 7150 la mănăstirea de la Govora, ceea ce denotă că el a văzut un exemplar complet, având și foaia de titlu. Mențiunea din *Excerptum*²⁹⁷ este concludentă, întrucât dă un citat exact de la sfârșitul *Molitvei de joi după utrării* din cartea de față. Putem conchide, așadar, că datarea celui mai vechi *Ceaslov* românesc, apărut la Govora, trebuie plasată în 1641–1642.

După un amplu studiu lingvistic, structurat pe fonetism, morfologie, sintaxă și lexic, Pașca decelează raporturile care se pot stabili cu alte texte similare: manuscrisele românești BAR 275 și 2522, precum și *Codicele pribeagului Gheorghe Ștefan*, manuscris aflat la BAR Cluj. Textul de bază al *Ceaslovului* este redat prin aplicarea principiilor unei transliterații moderate, cu unele completări și referiri în aparatul

²⁹⁶ A se vedea și Olimpia Guțu, *Hârtia filigranată folosită în Țara Românească de-a lungul secolului al XVII-lea. II. „Mărci” de import cu largă circulație*, în RS, XXIII, 1985, p. 243–277.

²⁹⁷ Vezi Ion Budai-Deleanu, *Opere. Țiganiada. Trei viteji. Scrieri lingvistice. Scrieri istorice. Traduceri*, ed. cit., p. 582.

critic la versiunile manuscrise. Lipsa unui indice exhaustiv de cuvinte, precum și nereproducerea în facsimile a textului integral (prezentat doar sub forma unor planșe ilustrative) îngustează, oarecum, destinația acestei ediții, lucrată, în general, cu destulă scrupulozitate.

Cu aceeași rigurozitate este abordată, în special sub aspectul limbii, ultima tipăritură apărută la Bălgrad, în 1702, *Pânea pruncilor*. În urma examinării severe la care este supus acest catehism catolic, a cărui apariție face o notă discordantă în evoluția limbii române literare, Pașca ajunge la concluzia că ne aflăm în fața unui „exemplu tipic despre nepriceperea cu care putea să traducă din ungurește un preot român dintr-un sat oarecare din Transilvania în pragul veacului al XVIII-lea”²⁹⁸. Autorul își motivează opțiunea pentru cercetarea acestui text prin situarea sa în imediata vecinătate a celor tipărite de Ioan Zoba din Vinț, vădind aceeași persistență a tradiției locale (z, ġ) și acceptarea pe scară largă a regionalismelor de origine maghiară (*aldui, bășău, boboană, chischineu, iosag, sucă, tuldui*). Îi recunoaște însă traducătorului, popa Duma Ianăș, din Bărăbanț, familiarizarea cu limba textelor noastre vechi, vizibilă prin păstrarea unor termeni caracteristici textelor din secolele al XVI-lea și al XVII-lea: *alnic, hrabor, hraniște, viia*. Asperitățile de limbă pe care le surprinde, calcurile semantice, topica străină din unele pasaje, neologisme de origine latină pătrunse prin filieră maghiară (*cânțălareș, coleghion, iștrument, șacrament, șumă*), precum și deformarea unor nume proprii îl determină pe Pașca să considere tipăritura bălgrădeană din 1702 un fapt izolat, un prototip de traducere defectuoasă. *Pânea pruncilor* marchează, prin urmare, un moment de discontinuitate în configurația variantei literare sud-vest ardeleneste, deși constituie mai degrabă un hibrid, produs al unui alt mediu cultural, care distonează cu tradiția locală²⁹⁹.

²⁹⁸ DR, X₂, 1941–1943, p. 329.

²⁹⁹ Vezi și Eugen Pavel, *Carte și tipar la Bălgrad (1567–1702)*, ed. cit., p. 88–91, 326.

Un manuscris italian-român, păstrat la Göttingen, descoperit de N. Iorga în 1898 și editat parțial de acesta în anul următor, îi va atrage atenția lui Ștefan Pașca³⁰⁰, istoricul limbii descriind cu exactitate insolitul manual de conversație, folosit de către misionarii catolici din Moldova, pe a cărui primă filă este notat *Petit Recueil des Mots Moldaves écrit par un italien à Yassi l'an 1770*. El atribuie manuscrisul venețianului Francantonio Minotto și îl datează înspre sfârșitul anului 1771 și începutul anului 1772. În favoarea acestei paternități pledau știrile despre alte preocupări ale misionarului privitoare la gramatica și la lexiconul limbii române. Socotindu-l util pentru lexicografi și pentru cei care studiază gramatica istorică a limbii române, Pașca face o analiză amănunțită, sub raport lingvistic, a acestui text scris în ortografie italianizantă, cu greșeli de redactare, grupând, în final, prețiosul material lexical în ordine alfabetică. Mai recent, lingvistul italian Giuseppe Piccillo a reanalizat și a editat integral manuscrisul, pe care îl atribuie însă lui Antonio Mario Mauro, un alt misionar în satul Răchiteni, din Moldova, și îl datează în 1770³⁰¹.

O altă exegeză a lui Pașca, intitulată *Des copies du „Divan” de Démètre Cantemir en Transylvanie*³⁰², surprinde difuzarea în această provincie a operei prințului moldav, care intră într-un circuit mai larg chiar înaintea *Hronicului*, carte de căpătâi pentru corifeii Școlii Ardelene. Încercând să fixeze cadrul care a favorizat receptarea *Divanului* în mediile culturale românești, autorul face o paralelă cu o altă scriere aparținând literaturii de meditație, *Cugetările* lui Oxenstiern, a căror traducere a cunoscut o circulație intensă în epocă. El identifică două noi copii executate după *Divanul* lui Cantemir, prima scrisă în 1703, la numai cinci ani după apariția cărții, de către popa Ion din Ocna Sibiului, iar cea de-a doua de

³⁰⁰ „Studii italiene”, II, 1935, p. 119–136.

³⁰¹ Vezi Giuseppe Piccillo, *Il ms. romeno Asch 223 di Göttingen (Sec. XVIII)*, în „Travaux de linguistique et de littérature” (Strasbourg), XXV, 1987, nr. 1, p. 7–148.

³⁰² „Langue et littérature”, II, 1943, p. 116–124.

către Nicolae Olah, din Cerghidul Mare, în 1795. Informațiile privind structura și conținutul manuscriselor (cel din 1703 reproducând cu exactitate originalul tipărit), persoana copiștilor și, nu în ultimul rând, revizia lingvistică pe care o întreprind cei doi scribi ardeleni denotă, și de această dată, o solidă inițiere a filologului clujean în domeniul textelor românești vechi.

Recenziile pe care acesta le semnează în „Dacoromania”, încă din 1926, pun în evidență aceeași familiarizare cu textele de literatură veche, comentariul distingându-se prin discernământ și finețea observațiilor. Pașca consemnează, de pildă, proveniența la noi a legendei lui Acvar prin intermediul literaturii bizantine, potrivit părerii lui Cartoian, dar nu ignoră nici posibilitatea pătrunderii prin filieră bogomilică, împărtășită de V. Bogrea³⁰³. Remarcă, apoi, cu alt prilej, spiritul metodic cu care N. Cartoian abordează, în *Istoria literaturii române vechi*, evoluția literaturii religioase, a celei istorice, ca și a celei populare (apocrife, hagiografice sau didactice), modul în care expunerea depășește însușirile unui simplu manual³⁰⁴. Discuția pe marginea editării de către Dan Simonescu a unui text apocrif (*Legenda lui Afrodișian Persul*)³⁰⁵ pornește de la constatarea penuriei studiilor de limbă pe marginea textelor din secolul al XVIII-lea, în comparație cu cele din secolele anterioare, însuși Pașca oferind, în cadrul recenziei, date suplimentare în privința particularităților lingvistice. El ține să sublinieze că o ediție critică trebuie să corespundă nu numai din punctul de vedere al istoriei literare, ci și al analizei fenomenelor de limbă.

Editarea *Cronicii lui Ștefan cel Mare*, în versiune germană și într-o nouă traducere, de către I.C. Chițimia, îi trezește lui Șt. Pașca unele dubii legate de aserțiunea că varianta germană ar fi o copie făcută după o traducere în concept, dictată în grabă. El înclină să creadă, de asemenea, că traducerea s-ar fi putut efectua și în regiunile noastre,

³⁰³ DR, IV₂, 1924–1926, p. 1022–1023.

³⁰⁴ DR, XI, 1948, p. 238–242.

³⁰⁵ DR, XI, 1948, p. 244–246.

multe dintre particularitățile de limbă regăsindu-se în graiul sașilor din zona Bistriței. Filologul clujean pledează, cu mult aplomb, pentru studierea unui număr mai mare de texte românești vechi sub aspect dialectal, întrucât ar fi o eroare să nu se acorde credit valorii pe care o reprezintă „cercetarea comparativă a elementelor lingvistice”³⁰⁶.

În sfârșit, ediția critică a lui Al. Rosetti consacrată scrisorilor românești din arhivele Bistriței, ce acoperă perioada 1592–1638, umple, după aprecierea lui Șt. Pașca³⁰⁷, un gol în cadrul publicațiilor noastre de specialitate, ea fiind capabilă să suscite interesul istoricilor, lingviștilor sau al paleografilor. Este nemulțumit însă de slaba calitate a reproducerilor în facsimile, întrucât multe planșe sunt imposibil de descifrat. El face, totodată, unele observații de amănunt, propunând lecțiuni diferite, în concordanță cu elementele de limbă vorbită pe care le cunoștea îndeaproape.

Fără a avea o operă vastă, Ștefan Pașca a întruchipat tipul de cercetător împătimit al vechiului scris românesc, căruia i s-a dedicat cu multă acribie, în spiritul unei școli lingvistice de mare autoritate.

³⁰⁶ DR, XI, 1948, p. 251–252.

³⁰⁷ DR, XI, 1948, p. 252–253.

Abrevieri

AAR	„Analele Societății Academice Române”, București, I, 1869 ș.u.; din 1879, „Analele Academiei Române”.
AIIN	„Anuarul Institutului de Istorie Națională”, Cluj, I, 1921–1922 ș.u.
AUI	„Analele științifice ale Universității «Al. I. Cuza» din Iași”, Iași, I, 1955 ș.u.
BAR	Biblioteca Academiei Române.
BB	<i>Biblia, adecă dumnezeiasca Scriptură ale cei Vechi și ale cei Noao Leage</i> , București, 1688 (ed. coord. I.C. Chițimia, București, Editura Institutului Biblic și de Misiune al Bisericii Ortodoxe Române, 1988, 1997).
BBI	<i>Biblia, adecă dumnezeiasca Scriptură a Legii Vechi și a ceii Noao</i> , Blaj, 1795 (ed. I. Chindriș, Eugen Pavel, Roma, Tipografia Vaticana, 2000).
BCU	Biblioteca Centrală Universitară.
Bèze	<i>Novum Iesu Christi Testamentum, graece et latine</i> , Theodoro Beza interprete, cum duplici interpretatione, [Geneva], Apud Samuelem Crispinum, MDCXI.
BNR	Biblioteca Națională a României.
BOR	„Biserica Ortodoxă Română”, București, I, 1874 ș.u.
BRV	Ion Bianu, Nerva Hodoș, Dan Simonescu, <i>Bibliografia românească veche, 1508–1830</i> , vol. I–IV, București, 1903–1944.
CEL	„Cercetări literare”, București, I, 1934 ș.u.
Cipariu, Acte	Tim. Cipariu, <i>Acte și fragmente latine românești pentru istoria beserecei române, mai ales unite</i> , Blaj, Tipariul Semin. Diecesan, 1855.
CL	„Cercetări de lingvistică”, Cluj, I, 1956 ș.u.
CT	Coresi, <i>Tetraevangelul</i> , Brașov, 1561 (ed. Florica Dimitrescu, București, Editura Academiei, 1963).
CV	<i>Codicele Voronețean</i> , ediție critică, studiu filologic și studiu lingvistic de Mariana Costinescu, București, Editura Minerva, 1981.
CVL	„Convorbiri literare”, Iași, București, I, 1867 ș.u.

- DR „Dacoromania”, Cluj, I, 1920–1921 ș. u.
- Erasm *Novum Testamentum Iesu Christi, graece et latine*, primo quidem studio et industria Des. Erasmi Roter. accurate editum, Basileae, Per haeredes Nicolai Bryling, 1571.
- Ev 1682 *Sfânta și dumnezeiasca Evanghelie*, București, 1682.
- Ev 1697 *Sfânta și dumnezeiasca Evanghelie*, Snagov, 1697.
- Ev 1723 *Sfânta și dumnezeiasca Evanghelie*, București, 1723.
- Ev 1746 *Sfânta și dumnezeiasca Evanghelie*, Râmnic, 1746.
- Ev 1762 *Sfânta și dumnezeiasca Evanghelie*, Iași, 1762.
- Ev. 1765 *Sfânta și dumnezeiasca a lui Isus Hristos Evanghelie*, Blaj, 1765.
- Ev 1806 *Sfânta și dumnezeiasca Evanghelie*, Sibiu, 1806.
- Ev 1812 *Sfânta și dumnezeiasca Evanghelie*, Buda, 1812.
- Gaster, CR M. Gaster, *Chrestomafie română*, vol. I–II, Leipzig, București, F. A. Brockhaus & Socet et co., 1891.
- Gheție, Baza Ion Gheție, *Baza dialectală a românei literare*, București, Editura Academiei, 1975.
- Gheție, *Începuturile* Ion Gheție, *Începuturile scrisului în limba română. Contribuții filologice și lingvistice*, București, Editura Academiei, 1974.
- Gheție–Mareș, Ion Gheție, Al. Mareș, *Diaconul Coresi și izbânda scrisului în limba română*, București, Editura Minerva, 1994.
- Gheție–Mareș, Ion Gheție, Al. Mareș, *Originile scrisului în limba română*, București, Editura Științifică și Enciclopedică, 1985.
- Hasdeu, *Cuvente* B.P. Hasdeu, *Cuvente den bătrâni*, vol. I–II, București, Tipografia Societății Academice Române, Noua Tipografie Națională C.N. Rădulescu, 1878–1879.
- Iorga, *Istoria bisericii* N. Iorga, *Istoria bisericii românești și a vieții religioase a românilor*, ediția a II-a revăzută și adăugită, vol. I–II, București, Editura Ministerului de Culte, 1929–1930.
- Iorga, *Istoria literaturii* N. Iorga, *Istoria literaturii românești*, ediția a II-a revăzută și larg întregită, vol. I–II, București, Editura Librăriei Pavel Suru, 1925–1926, vol. III, București, Editura Fundației „Regele Ferdinand”, 1933.
- LL „Limbă și literatură”, București, I, 1955 ș. u.
- LR „Limba română”, București, I, 1952 ș. u.
- Lupaș, DIT I. Lupaș, *Documente istorice transilvane*, vol. I, 1599–1699, Cluj, Tipografia „Cartea Românească”, 1940.

- LXX *Septuaginta. Id est Vetus Testamentum Graece iuxta LXX interpretes* (ed. Alfred Rahlfs, Stuttgart, Deutsche Bibelgesellschaft, 1979).
- MA „Mitropolia Ardealului”, Sibiu, I, 1956 ș.u.; din 1991, „Revista Teologică”.
- Mareș, *Scriere* Alexandru Mareș, *Scriere și cultură românească veche*, București, Editura Academiei Române, 2005.
- MMS „Mitropolia Moldovei și Sucevei”, Iași, I, 1925 ș.u.; din 1990, „Teologie și Viață”.
- MO „Mitropolia Olteniei”, Râmnicu-Vâlcea, Craiova, I, 1950 ș.u.
- NTB *Noul Testament sau împăcarea au Leagea Noao a lui Isus Hristos, Domnului nostru*. Bălgrad, 1648 (ed. Dalila-Lucia Aramă et al., Alba Iulia, Editura Episcopiei Ortodoxe Române, 1988; reed. 1998).
- Panaiteescu, *Începuturile* P.P. Panaiteescu, *Începuturile și biruința scrisului în limba română*, București, Editura Academiei, 1965.
- Ps 1746 *Psaltire*, Râmnic, 1746.
- RF „Revista filologică”, Cernăuți, I, 1927 ș.u.
- RI „Revista istorică”, Vălenii de Munte, București, Iași, I, 1915 ș.u.
- RIR „Revista istorică română”, București, I, 1931 ș.u.
- Rosetti, *Istoria* Al. Rosetti, *Istoria limbii române. I. De la origini până la începutul secolului al XVII-lea*, ediție definitivă, București, Editura Științifică și Enciclopedică, 1986.
- RS „Romanoslavica”, București, I, 1958 ș.u.
- Sbiera, *Mișcări* I.G. Sbiera, *Mișcări culturale și literare la românii din stânga Dunării în răstimpul de la 1504–1714*, Cernăuți, Tipografia lui R. Eckhardt, 1897.
- SCL „Studii și cercetări lingvistice”, București, I, 1950 ș.u.
- SLLF *Studii de limbă literară și filologie*, București, vol. I, 1969, vol. II, 1972, vol. III, 1974.
- SMIM „Studii și materiale de istorie medie”, București, I, 1956 ș.u.
- STD „Studii. Revistă de istorie”, București, I, 1948 ș.u.; din 1974, „Revista de istorie”.
- VgA *Biblia Vulgata*, trad. P.P. Aron et al., vol. I–V (ed. I. Chindriș, Niculina Iacob, București, Editura Academiei Române, 2005).
- VgCl *Biblia Sacra Vulgatae editionis Sixti V. Pontificis Max. jussu recognita et Clementis VIII. auctoritate edita*,

Eugen Pavel

versiculis distincta, et ad singula capita argumentis aucta, pluribusque imaginibus, ad historiarum notitiam politissime elaboratis, ornata; indiceque Epistolarum, & Evangeliorum locupletata, Venetiis, Apud Nicolaum Pezzana, MDCXC (ed. Michael Hetzenauer, Ratisbonae et Romae, Sumptibus et typis Friderici Pustet, 1914).

VTR

Cele mai vechi texte românești. Contribuții filologice și lingvistice, coordonator Ion Gheție, București, Tipografia Universității din București, 1982.

The Archaeology of the Text

Abstract

A philologist bent on studying the monuments of written culture seems to be related, in many ways, to an archaeologist. Bygone eras captivate them in equal measure. Discerning the beginnings, the origin of things becomes an obsessive theme both for archaeology (in Greek, *archè* signifies “beginning”) and for philology, representing the very *raison d’être* of these disciplines. Ancient texts are not mere amorphous relics buried in time, but they enclose in themselves the irrefutable arguments attesting the process of becoming that literature undergoes, as well as of the hatching of literary language. The latter does not overlap with the language of actual fiction works, but has a much broader, integrating scope, being, in Iorgu Iordan’s well-known words, “the clothing of all human cultural products”.

Like an archaeologist, a philologist aims to probe the successive layers that overlapped in the genesis of texts from the medieval or early modern periods, to undertake an in-depth exploration that will give him the opportunity of discerning new information on the authenticity or authorship of these texts, revealing elements on the dating or location of lesser known or controversial writings. For the philologist, the return to the reality of the text, manuscript or original print represents a prerequisite for the integrity of his hermeneutical approach. According to Léon M.J. Delaissé, the illustrious scholar of medieval illuminated manuscripts, the so-called archaeological observations on a written work are but a preliminary stage that must accompany the philological investigation itself. Of course, textual criticism is not limited to the descriptive, codicological or paleographic levels, which are nonetheless implicit in any rigorous examination. Beyond external bibliological data, a philologist will permanently resort to typological analyses or synthetic evaluations, to historical-cultural or linguistic study, which will enable him to dissociate and compare the defining characteristics of ancient

writings, whose difficulty remains a continuous challenge. The archaeology of the text can therefore acquire complex philological connotations; hence, the motivation behind the title of this book.

Divided into two sections, *Textual Delineations* and *Portrait Sketches*, this volume comprises a series of contributions on old Romanian literature, approached from a philological perspective, in the narrow sense of the term.

We devoted, first, adequate space for research on books that are representative of religious discourse: beyond their theological and liturgical dimension, these writings had a founding role in the Romanian culture, changing the linguistic paradigm and introducing the national language in church. There is an overview of the main versions and editions of the *Gospel* and of the *Missal* transcribed into or published in Romanian since the sixteenth century, of the models and sources underlying the translations, the filiation of the texts and, last but not least, the manner in which these books led, from the mid-eighteenth century on, to the establishment of supra-dialectal linguistic norms in all the Romanian printed texts.

The parallelisms between the significant passages that we have consistently highlighted allow for a comparison of the convergences and divergences between texts of the same kind, these elements supporting the demonstration. Thus, the nuclei of a theological-philosophical language that tended to become entrenched in Romanian have been identified in the seventeenth-century versions of the *Parimiar* (a collection of Solomon's Proverbs). With all the literalness of the translation and composite character of the language in the 1760–1761 version of the *Vulgata*, the biblical text translated Petru Pavel Aron is a unique document of Romanian spirituality in the Enlightenment Age. To the same ideational vein belong the myriad calendars containing a veritable movable encyclopaedia or the *Menaion* editions from Râmnic, in whose prefaces there appeared surprising connections with the writings of the French Enlightenment thinkers. Finally, we examined the posterity, not devoid of editing inconsistencies, of a book of rustic songs published in Cluj in 1768, which conceals genuine lyricism behind an almost impossible spelling.

Our final textual “delineations” focus on I. Budai-Deleanu's poetic writings, which we edited in 2011. After overviewing the history of the text and critiquing the editions accomplished so far, we selected and commented on several contexts with amendable

lections, which sometimes altered its authenticity. The only conclusion that can be drawn from this is that the restitution of a work in its real dimensions requires a permanent return to the manuscript, a re-reading of the original text, allowing for an interpretation of the spelling in as accurate a manner as possible.

The second section of the book includes a small gallery of portraits of several “ancientists”, as the researchers devoted to the study of Romanian writings from the past ages are usually called. These are more or less well-known figures such as A. Lambrior, Grigore Crețu, M. Gaster, Nicolae Drăganu, Al. Procopovici, Mario Roques, Ștefan Ciobanu and Ștefan Pașca, some of them having linked their fate to the Romanian Language Museum, founded by Sextil Pușcariu in Cluj nine decades ago. The towering effigy of Nicolae Iorga – seen here exclusively as a literary historian of encyclopaedic formation, a scholar equally fascinated by ancient and modern literature – dominates the above-invoked philologists. We have embraced the idea that the portraits sketched here should not be encomiastic or just curricular, but capable of capturing, as accurately as possible, which of the theories they advanced have endured, which of their ideas have found confirmation in our time, as well as which of them have become obsolete. This, in fact, amounts to rethinking a possible critical history of Romanian philology.

Indice de autori

- Aaron, Vasile, 76
Achirie, protopopul, 173
Adamescu, Gheorghe, 106
Alembert, Jean Le Rond d', 84
Alexianu, Alexandru, 93
Anania, Bartolomeu, 48
Anatolie, ierodiaconul, 82
Anghel, Atanasie, 24, 39
Anghelescu, Mircea, 75, 84, 132
Anineanu, Maria, 32
Ardeleanu, Elena, 59
Aron, Petru Pavel, 8, 27, 43, 58–66, 68, 202
Asachi, Gheorghe, 98
Ascoli, Graziadio Isaia, 131
Auner, Ch., 43
Avram, Andrei, 164
Avram, Laurențiu, 93
- B**
Badea, Cireșanu, 29
Barac, Ioan, 100
Barbu, Violeta, 40
Bariț, Gheorghe, 70
Bârseanu, Andrei, 142
Bart, Ioan, 77
Bart, Petru, 77
Basarab, Mircea, 23, 63
Basarab, Neagoe, 17, 166, 180
Bălășescu, Nicolae, 30
Benkner, Johannes, 21
Berânda, Pamvo, 128
Berechet, Ștefan, 177
Berza, Mihai, 15
Bêze, Théodore, 26, 27
Bianu, Ioan, 142, 145, 155, 161, 163, 166, 169, 172
Bitay, Árpád, 142
Bogdan, Ioan, 18, 172
Bogdan-Duică, G., 99, 106
Bogrea, Vasile, 161, 195
Borcilă, Mircea, 161
Bot, Livia, 72
Braniște, Ene, 29, 31
Bratul, popa, 20, 124, 126, 190
Bréal, Michel, 117
Brunetière, Ferdinand, 177
Bucur, Marin, 144
Budai-Deleanu, Ion, 9, 98–113, 192, 202
Buitul, Gheorghe, 144
Bulei, Ion, 167
Bullinger, Heinrich, 174
Byck, Jacques, 107–112
- C**
Caliani, Silvestru, 61
Candido Romano, Giovanni, 70
Candrea, I.-A., 145, 155, 161, 163, 164
Cantacuzino, Constantin, stolnicul, 71, 149, 157
Cantacuzino, Iordache, stolnicul, 24
Cantacuzino, Șerban, 23
Cantemir, Dimitrie, 56, 136, 150, 152, 153, 158, 180, 194
Caracostea, Dumitru, 160, 177
Carcalechi, Zaharia, 77, 78
Cardaș, Gheorghe, 99, 101, 104–109, 112, 125
Casian, monahul, 80
Casti, Giambattista, 100
Călin, diacul, 18
Călinescu, G., 122, 148, 152, 159, 160, 178
Cândea, Lațcu, 14
Cândea, Spiridon, 33, 34
Cândea, Virgil, 32
Cerneia, Elena, 136

- Cervantes, Miguel de, 103
Chesarie, episcopul, 41, 81–86,
89, 152, 153
Chindriș, Ioan, 59–61, 66
Chirileanu, Gh. T., 73
Chițimia, I. C., 176, 195
Chivu, Gheorghe, 23, 56, 74, 113,
128
Ciobanu, Ștefan, 9, 55, 176–181,
183, 184, 203
Cipariu, Timotei, 36, 39, 121,
127, 135
Ciuhandu, Gheorghe, 38, 142
Clement al VIII-lea, 58
Codrescu, Theodor, 101, 105
Cogălniceanu, Ienache, 42
Coloșenco, Mircea, 93
Comșulea, Elena, 59
Constantin, logofătul, 51
Constantinescu, Radu, 39
Corbea, Teodor, 95, 125, 144
Coresi diaconul, 80
Coresi, diaconul, 18–22, 27, 28,
32–36, 46, 48, 50, 70, 80, 81,
120, 127, 137, 142, 146, 161,
163, 165–167, 171, 186–190
Coresi, Șerban, 32
Corlăteanu, N., 189
Cornaro, Vincenzo, 135
Corneli, Ioan, 87
Costache, Veniamin, 43, 48
Costin, Miron, 119, 124, 136, 156
Costin, Nicolae, 133, 157
Costinescu, Mariana, 187, 190
Cotore, Gherontie, 61, 144
Craioveanu (Enăceanu),
Ghenadie, 24, 39
Creangă, Ion, 122
Crețu, Grigore, 9, 124–129, 186,
203
Cris-Cristian, S., 42
Damaschin, episcopul, 24, 25, 41,
82, 89
Darmesteter, Arsène, 117
Del Chiaro Fiorentino, Anton-
Maria, 42
Delaissé, Léon M.J., 7, 201
Demény, Ludovic, 19
Densusianu, Ov., 121, 125, 140,
161, 162, 182, 183
Densușianu, Aron, 94, 100, 101,
104, 136, 157
Densușianu, Nicolae, 127, 136
Dialogul, Grigorie, 29
Diderot, Denis, 84
Dimitrescu, Florica, 21, 22
Dimitrescu-Iași, C., 117
Dimitriu, C., 20
Dobre, popa, 191
Dobromir, popa, 16
Dositei, patriarhul, 24, 39
Dosoftei, 36–39, 42, 44, 47, 48,
51–57, 80, 81, 136, 157, 171,
176, 177, 181
Dragomir, Otilia, 157
Dragomirescu, Adina, 74
Dragomirescu, Mihail, 101, 160
Drăganu, Nicolae, 9, 19, 138–147,
155, 161, 163, 164, 175, 182,
186, 190, 191, 203
Dudaș, Florian, 38
Duma, Ianăș, 193
Dumitrașcu Bălgrădeanul,
Alexandru, 38
Duțu, Alexandru, 76, 84
Eclesiarhul, Dionisie, 85
Eftimie, patriarhul, 31
Eliade, Mircea, 132
Elian, Alexandru, 54
Eminescu, Mihai, 94, 122, 123,
131, 132
Erasmus de Rotterdam, 26, 27
Eustatievici Brașoveanul,
Dimitrie, 144
Evloghie, monahul, 84

- Faiciuc, Elisabeta, 69
Fedca, diacul, 80
Filaret, episcopul, 81, 83, 85, 86
Filimon, Aurel, 191
Filip, monahul, 16
Filipescu, Constantin Căpitanul, 149, 157
Filotei IV, 38
Florea, Virgiliu, 132, 136
Florescu, Ioan-Florin, 20
Florescu, Nicolae, 162
Franck von Franckenstein, Valentin, 91, 143
Fugariu, Florea, 108–113
Gafton, Alexandru, 20
Gaster, Moses, 9, 22, 49, 75, 130–137, 167, 184, 187–190, 203
Gălușcă, C., 171
Geleji Katona, István, 35
Gennadius, 173
Gergely, Sándor, 90
Ghenadie, mitropolitul, 80
Ghenadie II, mitropolitul, 191
Gheorghe, dascălul, 40
Ghervasie, ieromonahul, 30
Gheție, Ion, 18–20, 22, 33, 34, 40, 42, 96, 121, 155, 164, 175, 180, 184, 185, 190
Ghibănescu, Gh., 121
Ghibu, Onisifor, 93
Giurescu, Constantin, 157
Glykis, Nikolaos, 80
Godorogea, Ștefan, 16
Gorovei, Ștefan S., 15, 80, 157
Greceanu, Radu, 81, 89, 158
Greceanu, Șerban, 24
Grecu, Doina, 59
Gregorian, Mihail, 107, 109
Grid, Eustatie, 72
Grigoraș, Em. C., 106, 142
Grigorie, mitropolitul, 82
Gröber, Gustav, 130
Grosu, Vasile, 176
Guevara, Antonio de, 133
Guțu, Olimpia, 192
Guyau, Jean-Marie, 151
Hagi Pop, Constantin, 83, 84, 86
Halici junior, Mihail, 91, 136, 143, 144
Halici senior, Mihail, 90, 143
Haneș, Petru V., 157
Hannick, Christian, 16
Hasdeu, B. P., 17, 22, 49, 70, 121, 125, 127, 130, 133, 134, 139, 175
Heliodor d'Emesa, 135
Heltai, Gáspár, 49, 96, 171, 174, 175
Herce, Ștefan, 173
Hoban, Vasile, 50
Hogaș, Calistrat, 117
Hurmuzachi, Eudoxiu, 164
Iacob, Niculina, 59, 60, 64
Ioan Frâncul v. Candido Romano, Giovanni
Ioan Hrisostom, 29, 31, 33, 43, 44, 46–48
Ioan Gură-de-Aur v. Ioan Hrisostom
Ioan Românul v. Candido Romano, Giovanni
Ioanichie, ieromonahul, 80
Ion Frâncul, logofătul, 71
Ion, popa, 194
Ionescu, I., 36
Iordan Capadochianul, 82
Iordan, Iorgu, 7, 168, 201
Iorga, Liliana N., 150
Iorga, Nicolae, 9, 17, 19, 22, 41, 56, 81, 83–86, 121, 129, 142, 145, 147, 148–159, 162, 164–166, 172, 175, 178, 181, 185, 186, 190, 194, 203
Iorgovici, Paul, 74

- Iosif, episcopul v. Sevastias, Iosif, episcopul
Isaia, diacul, 80
Istrate, Gavril, 107, 109
Istvánházi, Ștefan, 91
Ișa, Iuliu, 50
Iștvanovici, Mihai, 41
Ivănescu, Gheorghe, 155
Ivireanul, Antim, 23, 24, 40–42, 48, 82, 150
Ivl, Gavril, 144

Jagić, Vatroslav, 133
Junius, François, 26
Jurju, popa, 91

Karadja, Constantin I., 142
Karataev, I., 18
Kelemen, Béla, 91, 92
Kogălniceanu, Mihail, 167, 178
Korolevskij, Cyrille, 40

Lacea, Constantin, 163, 171, 190
Lactantius (Lucius Caecilius Firmianus), 55
Lambrior, Alexandru, 9, 117–123, 135, 203
Landos, Agapie, 80
Lanson, Gustave, 177
Lapedatu, Alexandru, 41, 82
Lavrentie, ieromonahul de la Hurez, 24, 82
Lavrentie, ieromonahul de la Plumbuita, 18
Lazăr, diacul, 38
Lazăr, Gheorghe, 76
Lebeau, Charles, 84
Lefèvre, Yves, 170
Lewis, Naphtali, 29
Liubavici, Dimitrie, 18
Lombard, Alf, 170
Lorinț, diacul, 18, 19
Lovinescu, Eugen, 118, 159, 160
Ludescu, Stoica, 158
Lup, popa, 38

Lupaș, Ioan, 35, 72, 198
Luther, Martin, 18, 20, 174

Macarie, ieromonahul, copist, 84
Macarie, ieromonahul, tipograf, 16, 17, 20, 21, 30–34
Mahler, Filip, v. Philippus Pictor, alias Mahler
Maior, Grigore, 61
Maior, Petru, 75, 77, 104, 153
Mairescu, Titu, 117, 120, 132
Mangra, Vasile, 175
Manolescu, Nicolae, 154
Manutius, Aldo, 17
Mardarie Cozianul, 128, 129
Mareș, Alexandru, 15, 18–22, 30, 32–34, 40, 50, 71, 162, 164, 175, 185
Margunios, Maximos, 80, 81
Marmontel, Jean-François, 77
Massim, I. C., 130
Mauro, Antonio Mario, 194
Mazilu, D. R., 165
Mazilu, Dan Horia, 53, 73, 161, 165, 179, 181
Mănăilă, tipograful, 18
Mărcuș, Grațian C., 106
Mărieșescu, Teodor, 15
Măzăreanu, Vartolomei, 73, 81
Meletie Macedoneanul, 191
Mentelin, Johannes, 20
Merlin, Alfred, 170
Metastasio, Pietro, 103
Meyer, Paul, 169
Meyer-Lübke, Wilhelm, 136
Micu Klein, Inochentie, 58, 61
Micu, Samuil, 28, 59, 60, 68, 75, 76, 86
Mihail, logofătul, 39
Mihail, Zamfira, 40
Mihăilă, Gheorghe, 18
Mihăilescu, Gabriel, 80
Mihu, logofătul, 15
Miklas, Heinz, 16

- Miklosich, Franz, 131
Milescu, Nicolae, 52
Minotto, Francantonio, 194
Mioc, Damaschin, 31
Mircea, Ion-Radu, 14, 50
Mitrofan, episcopul, 81, 82, 89
Moldovan, Ioan Micu, 125
Moldoveanul, Atanasie, 24
Moldoveanul, Filip v. Philippus
Pictor, alias Mahler
Molin, Virgil, 17, 31
Montesquieu (Charles-Louis de
Secondat), 84
Moxalie, Mihail, 39
Muntean, Vasile V., 54
Munteanu, Basil, 170
Munteanu, Eugen, 23, 48, 56
Mureșianu, Ion B., 86
Nandriș, Octavian, 170
Neacșu din Câmpulung, 155
Neagoe, Ștefan, 77
Negrici, Eugen, 95
Nicodim, călugărul, 13
Nicodim, diaconul, 80
Nicola, popa, 71
Niculae, popa din Cigmău, 40
Odobescu, Alexandru, 17, 31, 32
Olah, Nicolae, 195
Olar, Ovidiu, 40
Oltean, Vasile, 50, 72
Oniț, Virgil, 100, 105
Orleanu-Bărlădeanu, Calistrat, 63
Osiander, Lucas, 173
Oxenstiern, Gabriel de Thureson,
118, 119, 194
Pahomie, monahul, 15
Paladie, monahul, 15
Pamphili, Eusebius, 54
Panaitescu, P. P., 17, 21, 30, 32,
33, 34, 40, 121, 155, 190
Pann, Anton, 78, 94, 95
Panu, George, 117, 122, 123
Papacostea, Șerban, 18
Papadima, Ovidiu, 90, 94, 124
Paris, Gaston, 117, 169
Páriz Pápai, Francisc, 143
Pascu, Giorge, 178
Pașca, Ștefan, 9, 22, 132, 180,
182–196, 203
Pavel, Eugen, 26, 27, 60, 113,
147, 161, 193
Pătru din Tinăud, 38
Peretz, Vladimir, 176
Perian, Gheorghe, 95
Perpessicius (Dumitru S.
Panaitescu), 101, 102
Pervain, Iosif, 103
Peștișel, Moisi, 173
Petrescu, Ghenadie, mitropolitul,
23
Petrescu, Ioana Em., 84, 100
Petrescu, Liviu, 151
Petrovici, Emil, 18, 19, 184
Pezzana, Nicolò, 58
Philippide, Alexandru, 136, 139
Philippus Pictor, alias Mahler, 17,
18
Piccillo, Giuseppe, 194
Picot, Émile, 18, 169, 171
Pillat, Ion, 106
Pippidi, Andrei, 150, 157
Piuariu-Molnar, Ioan, 86
Pop, Petru, 61
Pop, Sever, 170
Popa, Atanasie, 38
Popa, Mircea, 70, 95, 96
Popescu, Radu, 157
Popovici, D., 84, 100, 106, 109
Popovici, Iosif, 171
Porcescu, Scarlat, 15, 43
Procopovici, Al., 9, 142, 145, 155,
160–168, 203
Pruteanu, Petru, 29
Pușcariu, Sextil, 9, 132, 138, 139,
142, 144, 145, 148, 155, 160,
161, 164, 166–168, 190, 203

- Putneanul, Iacob, 43
Quentin, Henri, 63
Radu de la Mănăcești, 21, 22, 137, 167, 190
Radu, Greceanu, 24
Radu, Iacob, 142
Rafail, monahul, 82
Râmnicăneanu, Grigore, 85
Râmnicăneanu, Naum, 85
Răduică, Georgeta, 69
Răduică, Nicolai, 69
Rădulescu, Horia, 170
Rednic, Atanasie, 61
Renhart, Erich, 40
Rezachevici, Constantin, 15
Roques, Mario, 9, 142, 169–175, 203
Rosetti, Alexandru, 121, 142, 155, 164, 165, 183, 186, 187, 196
Rösler, Eduard Robert, 130
Rudeanu, Teodosie, 158
Ruffini, Mario, 71
Russo, Demostene, 134, 178, 179
Sachelarie, Eugenia, 107, 109
Šafárik, Pavel Jozef, 133
Săcădate, Ioan, 61
Săteanu, C., 117
Sbiera, I. G., 36, 125, 126, 139, 175
Serafim, ieromonahul, 81
Sevastias, Iosif, episcopul, 86
Simedrea, Tit, 23
Simion, Eugen, 113, 159
Simonescu, Dan, 142, 171, 195
Sion, Gheorghe, 76
Spiridon, ieromonahul, 16
Stănculescu, Ileana, 40
Stroici, Luca, 122
Sturdze Moldoveanu, Vasile, 40
Sulică, Nicolae, 33, 34
Székely, Maria Magdalena, 15, 80
Szczeni Molnár, Albert, 91
Șaguna, Andrei, 30
Șăineanu, Lazăr, 125
Șchiau, Octavian, 72, 147
Șerban, Valentina, 59
Șiadbei, Ion, 49, 118, 136, 175
Șincai, Gheorghe, 75, 76, 86, 158
Șoanul, Petcu, 72
Ștefan I, mitropolitul, 40
Ștefan, diacul, 40
Ștefan, ierodiaconul, 84
Ștefan, Simion, 26
Ștefănescu, Iulian, 83
Taine, Hippolyte, 151, 177
Tasmowski, Liliane, 20
Teculescu, Horia, 94
Tempea II, Radu, 72, 74, 144
Tenora, Bohuš, 189
Teodorescu, G. Dem., 117, 132
Teodorovici, Ioan, 78
Teodosie, mitropolitul, 23, 24, 39, 71
Teofil ot Rucăr, 51, 189
Teofilact al Bulgariei, 24, 25
Theodorescu, Barbu, 148
Thót-Szabó, Pál, 145
Toader, diacul, 15
Tomescu, Mircea, 69
Tordași, Mihai, 173
Tordași, Pavel, 33, 142
Torresani, Andrea, 17
Trif, diacul, 15
Tudor, diacul, 18, 20
Tuptalo, Dimitrie, 83
Turdeanu, Emil, 15, 80, 134, 170
Țicău, Ștefan, 73
Ulea, Sorin, 14
Ureche, Grigore, 124, 125, 156
Uric, Gavriil, 14
Uricariul, Axinte, 157
Urs, popa, 35, 91
Ursu, N. A., 36, 52, 71, 74, 84, 157

Eugen Pavel

- Valsamon, Theodoros, 37
Varlaam, mitropolitul, 37, 40
Vârtosu, Emil, 70
Vasile cel Mare, 29, 31, 32, 39
Vasilie, fiul popii Mihu, 51
Văcărescu, Iancu, 77
Vășii, dascălul, 40
Vătămanu, Nicolae, 71
Velculescu, Cătălina, 40, 80, 81
Vercellone, Carolus, 63
Veress, Andrei, 93
Veștemeanul, Teodosie, v.
 Teodosie, mitropolitul
Vianu, Tudor, 119
Vico, Giambattista, 85
Vintilescu, Petre, 29, 38, 41, 43, 48
Viski, Ioan, 91, 95
Voileanu, Matei, 55
Voltaire (François-Marie
 d'Arouet), 159
Vuković, Božidar, 32
Vulpe, Magdalena, 167
Weigand, Gustav, 136
Xenopol, A. D., 36
Zacan, Efrem, 173
Zenker, Julius Theodor, 130
Zoba din Vinț, Ioan, 144, 193

Casa Cărții de Știință
Director: Mircea Trifu
Fondator: dr. T.A. Codreanu
Redactor-șef: Irina Petraș
Tehnoredactare computerizată: Czégely Erika

Tiparul executat la Casa Cărții de Știință
400129 Cluj-Napoca, B-dul Eroilor, nr. 6-8
Tel./fax: 0264-43192
www.casacartii.ro; e-mail: editura@casacartii.ro